

ВАСИЛЬ
БИКОВ

ТОНГГАЧА ЯШАСА...

★

Қиссалар

Ғафур Ғулом
НОМИДАГИ
Адабиёт ва санъат
нашриёти

Тошкент — 1976

С
Б 68

Русчадан
ХАЙРУЛЛА ЭРГАШЕВ
таржимаси

Б $\frac{70303-153}{352(06)-76}$ 70-76

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,
1976 й. (тарж.)

АЛЪП
ҚИССАСИ

У қоқилиб йиқилди. Лекин шу заҳоти сакраб ўрнидан турди. Ҳозир атроф тала-тўплигида дарҳол бирон ёққа яшириниш, эҳтимол, заводдаги қуршовни ёриб ўтиш керак эди. Аммо цехни тўлдирган чанг-тўзон гирдобиди ҳеч нарса кўриб бўлмагани учун Иван бомба портлаган жойдаги қоп-қора чуқур лабига келиб қолиб, уни чаққон четлаб ўтди. Тўзон аралаш бирор нарсага урилиб кетмаслик мақсадида чап қўлини олдинга чўзган, ўнг қўли билан пистолет чангаллаб борарди. Шу пайт яна қоқилиб, портлашда ағдарилган бетон бўлаги узра ўмбалоқ ошаётиб тиззаси қаттиқ лат еди. Ўрнидан турганида ёғоч кавуши йўқолган, цехдаги айқаш-уйқаш бетон парчалари яланг оёқларига қаттиқ ботарди.

Орқадан бақир-чақирлар, бинонинг бошқа бурчагидан бўлса сурункали автомат овози эшитиларди. Иван ўзига-ўзи: «Оббо жин чалгур-эй!» деб қўйди-да, ичкаридан улоқтирилган темир тўсиқ устига сакради. Сўнг деразалар оралиғидаги деворнинг қийшайган устунига ҳатлаб ўтди-ю, ундан юқорига интилди. Шамол эсиб, аста-секин чанг-тўзон тарқаб борар, энди пича атрфни кўрса бўларди. Иван қўлларини лангар қилганча, қандайдир бетон тўсин устидан югуриб ўтган эди, вайрона цех четига келиб қолди. Уч қадамча нарида, пастда сўнгги ғов—ярми қулаган ташқи девор кўриниб турар, яна андак масофада довдарахтлар билан кўмилган сокин кўча, черепицали томларни қуёш жазираси қовжиратарди; шундоқ қўл узатса етгудек ёнбағирликда кишининг ҳавасини келтириб соя-салқин нина баргли ўрмон кўзга ташланарди.

Бир нигоҳ билан шуларни кўздан кечирган қочоқ листолетининг пластмасса дастасидан тишлаган кўйи пастга сакради. Тўсиққа тиконли сим тортилгани учун мўлжал аниқ олинини зарур эди. Иван симга осилиб, гавдасини нариги томонга ташлади. Бироқ ерга тушишга шошмай, хиёл пастлагандан кейингина симни қўйиб юборди-да, дағал бурган тиканлари устига қулади. Сўнг сакраб туриб, пистолетни олди-ю, тиконли сим ёқасидаги картошка пайкалидан бор кучи билан югура кетди.

Орқадан бақиріқлар, итларнинг ютоқиб вовиллаши эшитиларди. Бир неча жойда автомат тариллади, нарироқда бўлса, ўқлар чийиллар эди. Чамаси из қувиш бошланган, Иваннинг қутулиб кетиши амри маҳол эди. Лекин у ҳаётдан ҳам муҳимроқ—қочиш режасини буза олмаслиги учун сим тўсиқни ортда қолдирганча оёққа тикондай ботувчи шлак тўкилган йўлдан юқорига, яқин қолган қишлоқ сари жон-жаҳди билан югура бошлаганди.

Цехдаги портлаш овози аҳолини безовта қилган шекилли, оқ уй тарафдан йўлка бўйлаб икки нафар болақай завод томон ўқдай учиб келар, олдиндагисининг қўлида ўйинчоқ қуроли бор эди. Болақайлар бутазор ортидаги қочоқни кўришмади. Акас буталари ичидан отилиб чиққан Иван сочма челагида сув олиб келаётган қиз билан тўқнашиб кетишига сал қолди. Утакаси ёрилган қизнинг сочма челаги ерга тушиб кетди. Унинг ёнидан индамай чолиб ўтган қочоқ қисқа йўл орқали сертупроқ чорраҳага етгач, атрофга аланглади, кўча бўм-бўш эди. Шундан сўнг у нариги бетга ўтди-да, чанг босган буталар ичига шўнғигач, ўзини ерга ташлади. Энди олдинда иморатлар кўринмас, баҳайбат тик қияликда ўрилмаган мойчечаклар билан қопланган йўл ёқасида унга нотаниш қандайдир кўкат попуги аста тебранарди. Янаям юқорироқдан ери ўйдим-чуқур ўрмон бошланар, ўрмон оша олисларга қаралса, айна ёз осмонидаги кўкимтир Альп тизмалари кўзга ташланарди.

Иван нафасини ичига ютиб, қулоқ сола бошлади: орқадан қичқиріқ ва ўқ овозлари эшитилар, овчаркалар тинимсиз вовилларди. Лекин бу чамаси заводдан эшитилар, ҳозирча ҳеч ким унинг кетига тушмаган эди. Қочоқ йўл-йўл курткасининг энги билан кўзига қуйилаётган терни сидириб ташлади-да, юқорига элтувчи энг қисқа йўлни аниқлаш учун ўрнидан турди. Шаҳарга яқин жойдан ўтувчи чўкма бир неча қадамгина масофада бўлиб, у ерга ёнбағирликдаги сийрак арчазор чўзилиб тушарди. Иван яна сапчиб оёққа қалқди.

Энди унинг юриши ниҳоятда қийинлаша бошлаганди. Чунки тўхтовсиз тоғ теласи сари югургани учун ҳолдан тойиб оғирлашиб борар, мадорсиз оёқлари майишиб кетарди. Адирнинг ўртасига етгач, Иван

тагин орқасига қаради. Энди итларнинг вовиллаши шаҳар четидан эшитилаётгандай бўларди. Яқин ўртада автомат тариллади, лекин унинг қулоғи остида ўқлар қийилламади. Демак, унга эмас, бошқаларга қараб ўқ узишяпти. Одамлар ҳар ёққа қочишган бўлишса керак. Бу унинг аҳволини енгиллаштирар, шошилиши зарур эди.

Бироқ силласи қуриётган Иван базўр юқори кўтариларди. Орқада бутун шаҳарча кафтда тургандай кўринар, унинг олд қисмини ангар нусха завод бинолари эгаллаган, ҳамма ёқда яқингинада бўлиб ўтган бомбардимон излари қорайиб кўзга чалинар эди. Узун тўсиқнинг бир жойи қулаб тушибди, унинг нарёғида абжағи чиққан усти ёпиқ фермалар буруқсимоқда. Бу тутқунлар портлатган бомбанинг натижаси. Фермаларда одамлар югуриб-елишяпти. Тепалик Иванни пана қила бошлаган эди, шунда ҳам у энгашиб ирмоқ ёқасига ҳолсиз югуриб борди ва ниҳоят енгил тортиб, қаддини ростлади. Ўрмон шундоқ ёнгинасида, қияликда эди.

Иван югуришни секинлатиб, енги билан юзини артди. Бундан бу ёғи йўл кенг, серкўкат чуқурлик тубида. Кейин сўқмоқ тобора тиклашар, қорамтир силлиқ тошлар орасида ирмоқ шовилларди. Ҳолдан тойган қочоқ ёнбағирликдаги яккам-дуккам арчаларнинг дастлабкисига яқинлашганида яна итлар вовиллашини эшитди. Итлар жуда яқинга, шундай дўнг ортига келиб қолгандай туюларди, шунда у ҳолдан тоя-тоя тагин юқорига интила бошлади. Лоақал нина баргли дарахтзорга етиб олса, бекиниш, изқуварларни чалғитиш осон бўларди ёки қутулиш насиб этмаган тақдирда ҳам беҳуда ҳалок бўлмаслиги мумкин.

Аммо Иван ўрмонгача етиб боролмади.

У майда тошлар билан қопланган катта-кичик қоя парчаларини четлаганча, кўкатлар устидан юқорига тармаша-тармаша ўрмон ёқасига қадам босар-босмас, баногоҳ орқадан, нақ дўнглик ортида ердан чиққандай яқингинада ит вовиллай бошлади. Иван жон ҳолатда навниҳол арча ортига ташланди-ю, ўзини паналаб, қуйи бутоқлар орасидан атрофга мўралади. Тепаликдаги кўкатларни кечиб, қизғиш овчарка у томонга чопиб келарди.

Дарахтзорга етиб боролмаслигини тушунган Иван

оёқларини керди-да, қўлидаги пистолетни қаттиқ қисди. У ўқдонда нечта ўқ борлигини билмас, гарчи ҳозир бирдан-бир халоскор ана шу ўқлар бўлса ҳам, санаб ўтиришга вақти йўқ эди. У ўзини қўлга олиб, куч тўплаши, ўқ хато кетмаслиги учун юрак тепишини секинлатиши керак эди.

Иванни кўрган ит янада қаттиқроқ вовиллаб, сакрай-сакрай юқорига интилди. Арча ортидаги Иван энгашиб, кўкатлар остидан дўппайган тошгача бўлган юз эллик қадамча масофани нигоҳи билан чама-лаб кўргач, пистолетининг оғзини ўша ёққа бурди. Думини чўзиб, қулоқларини чимирган овчарка ўқдай отилиб келарди. Ана, катта очилган оғзида тили осилиб, ғижирлаган йиртқич тишлари кўринди. Нафасини ичига ютганча зўр бериб, яхши нишонга олишга уринаётган Иван овчарка эллик қадамча масофага келгач, тепкини босди, аммо шу заҳоти ўқ хато кетгани маълум бўлди. Қўлидаги пистолет стволи юқорига сапчиб, Иваннинг димоғига порох ҳиди урилди, овчарка янада қаттиқ ҳура бошлаганди. Иван мўлжалсиз, тўғри келган томонга яна апил-тапил ўқ узди. Шундан сўнг унинг кўнгли ёришгандай бўлди. Чунки ит жон ҳолатда буралиб-буралиб қаттиқ ангилаганча забти билан ерга урилди-ю, йигирма қадамча наридаги кўкатлар орасида типирчилаб бошлади. Иван дарҳол ўзини ўрмонга урмоқчи бўлганди, шу пайт тош орқасидан сапчиб чиққан биқини малла баҳайбат бўрибосарни кўриб қолди. Итнинг бўйнидаги узун чарм боғич кўкат устида судралиб келарди.

Иван пистолетини мўлжалсиз, шоша-пиша бўрибосарга тўғрилади. Пистолет бузуқ эканми, ўқ узилмай қолди. У қайта ўқлашга улгуролмай, кафти билан затвор планкасини урди, лекин шу пайт яқинлашиб қолган бўрибосар унинг устига сакради. Иван базўр чап бериб, арча орқасига ўтиб олди. Ит ёнгинасидан бутоқларга тегиб ўтди-да, ерга тушар-тушмас, ҳаводалигидаёқ ўзини ўнглаб олиб, шу заҳоти оғзини очганча яна ҳамлага ташланди. Қочоқ ўзини қандай ҳимоя қилишни билмай, қўлларини олдинга чўзди.

Бўрибосар қаттиқ ва нақ мўлжалга олиб сакраганди, қўлидан пистолети тушиб кетган Иван мувоzanатини сақлай олмай, ит билан бирга ёнбағирликдан думалаб кетди. Ҳаммаси тез тамом бўладигандай

туюларди, аммо қулаётиб бўрибосарнинг бўйинбоғидан чангаллаганча куч билан итни итариб ташлади. Ит қаттиқ тимдалаган эди, қайсидир бир кийими шариллаб йиртилди. Иван бир қўли билан бўйинбоғини қисиб, иккинчи қўлида итнинг олдинги оёқларини қаттиқ қайира бошлади. Бўрибосар билан қочоқ ҳарс-ҳарс олиша-олиша юмалаша кетишди. Иван итнинг устига бир амаллаб миниб олди-да, оёқларини керди. Бор кучи билан остидаги йиртқичнинг қимирлашига иккон бермасликка ҳаракат қилар экан, бўғзига панжа урди. Аммо бўрибосар ҳаддан ташқари бақувват эди. Иван кучи кўпга чидамаслигини тушуниб, тезроқ бартараф қилиш учун итни қаттиқ тиззалади. Бўрибосар ангиллаганча кескин силтанганди, бўйинбоғичи Иваннинг қўлидан чиқиб кетишига сал қолди. Иван тиззаси остида нимадир қисирлаб синганини эшитиб, бўйинбоғни янада қаттиқроқ буради. Йўқ, бари бир бўғиб ўлдира олмади, ит қўлидан чиқиб кетди.

Янги ҳамлага шай Иван ғужанак бўлиб олди. Бироқ ит тили шалвираб, йўгон тумшуғини чўзганча ёнгинасида чўзилиб ётарди. У ўқтин-ўқтин хириллаб нафас олар, Иванга ғажиб юборгудай тикиларди. Иваннинг бўйинбоғич шилиб юборган кафти ачишар, кифт мускуллари асабий титраб, юраги қинидан чиқар даражада қаттиқ дукурларди. У титроқ қўлларини кўкат устига тираркан, тиз чўккан кўйи итга ёввойи қараш қилди.

Икковлари ҳам ногаҳон ҳамлани қўлдан бой беришдан қўрқиб, тикилишиб қолишганди. Бунинг устига Иван, немислар келиб қолишмасайди, деб ҳам кўнгли алағда эди. Кўп ўтмай у бўрибосар ҳамлага ташланмаслигини тушунди, ўрнидан туриб, орқасига тисариларкан, кўзи тушиб қолган тош билан итни урмоқчи бўлди-ю, лекин ўйланиб қолди. Чунки бели майишган бўрибосарнинг аъзойи бадани титрар, зўрға ирилларди. Иван эҳтиёткорона бир-икки қадам орқага тисарилди. Ит ҳам ярим қўзғалиб кўкат устида чарм тасмани судраганча пича олдинга сурилди. Аммо сакрашга қурби келмасди. Иван янада дадиллашиб, пистолети тушиб қолган тепага, арча томонга ҳолсизгина югурди.

Тинкаси қуриган бўрибосар ожизона ириллаганча кўкат узра хийла судралди, кейин тўхтаб қолди. Қо-

чоқ кўкатлар ичидаги браунингни олди-да, чўкма бўйлаб кучининг борича қаллослаб арчазор сари интилди.

2

Орадан беш минут ўтар-ўтмас у ўрмонга етган ва суви шишадай тиниқ, тезоқар ирмоқ ёқалаб югуриб борарди. Ёнбағирликдаги ўрмоннинг ичи тоза, синиб тушган шох-шаббалардан холи эди. Аммо оёқ остидаги тошлар югуришга халақит берар, бундан ташқари йўл ҳам тик эди. У яна қувиш хавфи борлиги учун овчаркаларни издан чалғитиш мақсадида ирмоққа тушди. Муздек сув оёқларини кесиб юборай дерди. Иван сув кечиб ўн қадамча югургач, қирғоққа чиқиб олди. Серқоя тик жарликка тирмашиб чиқди, пистолетни ўқлаб олиш учун бир нафас тўхтади. Завтор қийшайган яроқсиз патронни тошлоққа илиб туширди. Иван патронни олиш учун энгашди-ю, ногаҳон турган ерида қотиб қолди—ирмоқ шалдираши аралац орқа томондан товуш эшитиларди. У патронни олмай, ирмоқ ёқалаб апил-тапил юқорироққа кўтарилди-да, навниҳол арчазорни кесиб ўтди, кейин нафаси тикилиб, эмаклашга тушди.

Шамол эсиб, тоғлар ортидан кўк юзига пахмоқ булут парчаси сузиб чиқди. Ёмғир яқинлашарди чамаси. Иван атрофга аланглаб, арчалар остидаги тошларга назар ташлади. Пастда ҳеч ким йўқдай туюларди. У энди шартта туриб, югурмоқчи бўлган эди ҳамки, қўққисдан қулоғига бўғиқ ва қатъий бир овоз чалинди:

— Руссо!

Иван икки букилиб, бошини кйфтлари орасига тортди. Йўқ, овоз эгаси немис эмас, қандайдир гефтинглиги аниқ. Аммо ҳозир Иван ўзини ўзи эпласа ҳам катта гап. Бундай вазиятда аллақандай ярим жон ҳамроҳни эргаштириш нақадар оғирлигини у ўз тажрибасидан ахшо биларди. Немислар тревога кўтарганлари турган гап. Қочиш осон иш эмас.

Иван энди тўғридан йўл солишга кучи етмагани учун дарахтлар билан қопланган ёнбағирни четлаганча тош ва арчалар орасидан йўл очиб юқорига тармаша кетди. Ирмоқ анча ортада қолиб, шалдираши ҳам

эшитилмай қўйганди. Такрор эсан шамолда арчалар қаттиқ шовиллар, зўр бериб чайқаларди. Қуёш кўздан йўқолиб, тундлашган осмонни тобора кўпроқ булут қоплай бошлади. Ҳаво димлиги учун Иваннинг курткаси тердан жиққа ҳўл эди. Йўл-йўл бериб портлаш пайтидаёқ йўқолган бўлиб, энди у атрофга олазарак бўлиб, юзини энги билан артар, қудоғи динг эди. Бир марта олис, аммо дам сайин кучаяётган мотоцикллар овозини эшитди. Яқин атрофда йўл бўлса қерак, немислар из қувиб келишаётганга ўхшарди. Иван кўнгли ғашланиб, энди бу ёғига нима қилиш ҳақида бош қотирар ва айна вақтда ортидан югуриб келаётган кимнингдир шарпасини сезгандай бўларди. У шартта йўсин босган арча панасига ўтиб, тўппончасининг сақлагичини шиқиллатди. Мотоцикллар овози яқинлашиб қолганди. «Ураб олишяпти, ярамаслар!» У атрофга кўз ташлаб қўйгач, арча ортида бир оёқлаб тиз чўқар экан, қўлидаги пистолетни юқори кўтарди. Пастдан яна ниманингдир тошларга урилган султ овози эшитилди. Иван ўша ёққа синчиклаб тикилган эди, бояги одам шарпаси кўринган бутазорни яққол кўрди. Аввалига ҳеч ким қорасини кўрсатмади. Кейин эса, бутоқлар қимирлаб, арча ортидан йўл-йўл кийимли нимжон одам гавдаси очиқ жойга отилиб чиқди-да, ёнбағирга нигоҳ ташлади.

— Руссо!

Аёл-ку! Шу етмай турувди ўзи! Йигит қадоматда сўжиниб юборишига сал қолувди ҳамки, яқинлашаётган мотоцикллар тариллаши фикрини бўлиб қўйди. Иван нима қиларини билмай, турган ерида тараддудга тушиб қолди. Дарахтлар сийрак бўлгани учун уни юқоридан бемалол кўрса бўларди. Ниҳоят, Иван тик қоя остидаги тоқчасимон мўъжазгина кемтикка сакраб тушди-да, ҳужумни қайтаришга шай ҳолда гужанак бўлиб олди. Пастдаги йўл-йўл кийимли одам гавдаси жар ёқасида бир дақиқача кўздан ғойиб бўлди. Иван энди у ёққа қарамас, кўпроқ мотоцикллардан хавотирлангани учун бошқа тарафга қулоқ тутарди. Бироқ мана, қуйи томонда, йигирма қадамча наридаги тош ортидан энглари шимарилган ва кўкрагига учбурчак мато чатилган, бўйига номуносиб узундан-узун курткали аёл гавдаси яна кўринди. У қиз экан. Қиз атрофга ошиқич назар ташларкан, Иван

қизнинг қоп-қора шахло кўзлари шапка ҳамда сочлари остида чексиз қувонч-ла порлаётганини пайқади.

— Чао!

Иван бу сўзни илгарилари ҳам эшитган, гефтлинглар— италияликлар саломлашишганда доимо шу иборани ишлатишарди. Аммо ҳозир йигит боши устидаги қасир-қусурга диққат билан қулоқ солиб, қисилар ва индамас, қизнинг ҳали замон бирор панага уриб кетишини кутар эди. Афсуски, қиз хавф-хатарга мутлақо лоқайддай яна ўгирилиб қараб қўйгач, немисчалаб кимнидир ўзидан нари ҳайдашга тушди. Иван дарахтзор ёнидаги тошлар ортига нигоҳ ташлаган эди, қиз овоз бергандан сўнг дарҳол бутазор ичига ўзини урган яна бир йўл-йўл кийимли одамни кўриб қолди. Иван бу чақирилмаган ҳамроҳлардан нарига даф бўлишни мўлжаллаб турганди, қиз жарлик ортидан ссонгина сакраб чиқди-да, энгашган кўйи ҳалигача қўлида ушлаб турган ёғоч кавушини оёқларига илиб, тарақ-туруқ қилганча Иван томонга югурди.

Мотоцикллар нақ бошлари узра тариллаётган бир пайтда қизнинг бундай ўйламай иш тутиши Иваннинг газабини қўзғатиб юборди. Уларни бемалол пайқаб қолишлари мумкин-ку, ахир. Иван энгашган кўйи қиз томон қадам ташлаб, унинг қўлидан тутди-да, шартта қоя остига тортди. У шивирлаб ҳақоратомуз сўкиниб ҳам қўйди. Қиз силтаниб қоя остига ўтаётганида бехосдан ёғоч кавуши оёғидан чиқиб кетиб, тошлар устида урила-урила анча нарига бориб тушди.

— Ой, клумпес!— қичқириб юборди қиз бўғиқ овозда.

Қулоқни қоматга келтирувчи мотоциклчилар патпат қилиб, жуда яқин орадан ўтишган бўлса ҳам қўлларини йигит чангалидан тортиб олган қиз гўё бунга писанд қилмагандай кавуши томонга отилди. Иван уни ушлаб қолишга улгурмади, фақат газаб билан харсангни муштлаб, тишларини ғижирлатиб қўйди. Бу орада қиз кавушини олиб, орқасига жадал қайтди. Шунда Иваннинг кўзлари қизнинг жазавага тушиб чақнаётган кўзлари билан тўқнашди-ю, зардаси қайнаб тарсаки тортиб юборди.

Тарсакидан чаккаси ловиллаган қиз заиф қичқирди-ю, лекин гандиракламади, қочмади ҳам, фақат

қоя остига қуларкан, тирсаклари тагидан нафрат билан эмас, қувлик ва ҳайронлик билан қараб қўйди.

Мотоцикллар шовқини узоқлашгач, Иван ўзини тута билмаганидан афсусланди. Қиз бир дақиқа фикрини жамлади, кўзларини ола-кула қилиб, гўё хавфни эндигина сезгандай атрофга қулоқ тутди, исқирт йўл-йўл чолворли оёғини кўтарди-да, ёғоч кавушни кийди. Сўнгра яна бир бор Иванга нигоҳ ташлагач, худди энди тили чиққан ёш бола чучуклангандай, йигитнинг сўкинишини такрорлади.

Бу ҳозирги тарсакидай ногаҳон ва шу қадар ғайри одатий чиқдики, алланечук бўлиб кетган Иваннинг чироқ ёқса ёримайдиган вужудида беихтиёр самимий инсонийлик кўзғалиб, бугун биринчи марта кўзларини ҳайрат билан ола-кула қилди:

— Уҳў!

— Уҳў! — такрорлади қиз ҳам калака қилаётгандай ва тегажаклиги йигитга қаттиқ ботганини пайқадую, биринчи бор Иванга рўйирост қизиқсиниб қаради. Унинг дўрдоқ лаблари фироқли қимтилган бўлса-да, аммо кўзлари кулиб юборишдан базўр ўзини тугиб турганини англатарди. Иван ҳаддан ташқари озгин, буғдой ранг юздаги бу сирли кўзларни қаердадир кўргандай бўларкан, борлигида қандайдир ўзгариш сезиб, қовоғини уюб олди. Қизнинг офатижон ҳусни, хатарли бир пайтдаги фавқулодда жасорати йигитни эсанкиратиб қўйганди.

— Қаёққа қочасан? — дея пўписа қилиб сўради Иван қизнинг ёғоч кавушда сиқилиб турган оёқларига қараб.

— Сизни?

— Сизни! Сизни! Қаёққа қочасан?

— Руссо қочасан — улар қочасан.

Иван ўзини тута олмай, қовоғи остидан қизга зарда билан қараб қўйди. Қизнинг серҳаракат, нозик сезгиларга бой чеҳраси йигитни тушунишни истаётганини ифодалаб турарди. Бурнининг тепасида тутатиб кетган қуюқ қоп-қора қошлари юқорига кўтарилган эди.

— Қаерга қочаётганимни биласанми? Русландга қочяпман. Ушлаб олишса қиҳ-қиҳ бўлади. Сени эса мана бундай қилишади. — Иван бармоғини бўйнида

айлантириб сўнгра юқори кўтарди. Бу лагердагиларнинг ҳаммасига тушунарли имо-ишораси эди.

Қиз тушунди шекилли, мийиғида кулиб қўйди, ҳатто Иваннинг назарида, дор менга нима бўлибди, қабилда бурнини жийиргандай ҳам туюлди. Бундай энгилтаклик яна Иваннинг хунобини ошириб юборди.

— Ботирлигинг тутдими? Югур бўлмаса! Лекин аҳмоғинг бор деб ўйлама! Малайинг эмасман.

— Албатта!— дўстона жилмайди қиз, лекин йигит у мени тушунмади, деб ўйлади.

Иван эътироз билдирмоқчи бўлган эди ҳамки, лекин шу пайт шаҳар томондан яна ўқ овозлари, қич-қириқлар ва итларнинг вовиллаши эшитилди. «Жин урсин бу алвасти қизни», деб қўйди ичида Иван ва бу ердан узоқлашиш зарур бўлгани учун чўққи томон жадал кўтарила бошлади.

3

Осмонда кўкимтир булут чўзиларди. Арчаларнинг учлари хавотирли чайқалар, ўрмон нотинч шовилларди. Дастлабки ёмғир томчилари дарахтлар орасидаги ҳавога қия чизиқлар чизиб ташлади.

Иван яланғоч тиззалари ялтираганча тезлигини су-сайтирмай, дарахтлар ва харсанглар оралаб, эпчиллик билан юқори кўтарила борарди. У эндигина чолворини ит йиртиб юборгани ва оёғи қонаётганини пайқади. Қоя панасида турганида жароҳати бир оз қотган бўлса керак, юра бошлаши билан, янгитдан қонаб кетганди. Оёқлари тошларга урилаверганидан бармоқларидан ҳам қон оқарди. Бехосдан товонига қандайдир тикон кириб, зирқиратди-ю, хиёл оқсоқлана бошлади.

Пастликда жимлик, из қувиш сезилмас, аммо таъқиб этиш тўхтамаган бўлиши керак. Немислар қочоқларни тинч қўймасликларини Иван яхши биларди. Ҳойнаҳой лагерда соқчиларни, полициячиларни оёққа турғазишгандир. Қочиб қутулиш амри маҳол, ёмғирда қадам товуши эшитилмай, излар ювилиб кетиши ҳам мумкин. Иван пистирмага дуч келиб қолмаслик учун атрофидаги буталарни хавотирланиб кўздан кечирарди. Ортдан дам-бадам ҳамроҳининг шошилиб

қадам ташлагани эшитилиб қоларди. Қизнинг қолиб кетиш нияти йўқ. Фақат баъзан оёғидаги кавуши тушиб қолгандагина бир дақиқа тўхтар, сўнгра югурганича унга етиб олиб, яна ёнма-ён одимлайверарди. Бундай пайтларда Иван қизнинг яқин ерда қисқа-қисқа нафас олаётганини ҳам эшитарди.

Иван қизга парво қилмасликка ҳаракат қилар, агар у бутунлай қолиб кетса, балки енгил тортган ҳам бўларди. Лекин қиз ҳозирча ёнма-ён бораркан, йигит уни ҳайдаб юборолмасди. Иван ўзича нуқул: қаердан ҳам бошимга бало бўлди бу, заводдан қутулиб чиқиб, етиб олган-да, деб ўйларди. Юқорига қараб қанчалик тез юрмасин, орқада қолмасди. Тўғри, итлар билан олишишга анча вақти кетди, хайрият, ўшанда немислар қаердадир ушланиб қолиб, устидан чиқиб қолишди...

Ёмғир кучайгандан кучаяр, сердарахт ёнбағирларни қоплаган илиқ туман борган сари қуюқлашарди. Бундан қочоқлар севинишарди. Чунки об-ҳаво ёмон пайтда ўрмонга яшириниб, шаҳардан узоқлашиш осонроқ эди.

Лекин ёмғирда юриш анча мушкуллик туғдирарди. Аврасигача жиққа ҳўл бўлиб кетган куртка баданга ёпишиб ғашини келтирар, чолвор почалари ҳам шалаббо эди. Шунинг учун Иван пичан ўрими пайтларидангагина ўхшаш почасини тиззасигача шимариб қўйди. Узоқдан кўзга ташланувчи йўл-йўл курткани ёмғирда қора тусга киргани яхши бўлди. Фақат ёғли бўёқ билан нақшланган лаънати доира—нишонлар кўкрагида ҳамон кўзга ташланиб турарди. Уларга нам таъсир қилмайди. Қорайган курткада баттар яққолроқ кўринади.

Шу алфозда бир соат, ундан ҳам кўпроқ вақт ўтди. Навниҳол буталарнинг шохларига мезон иплари тортилган, уларда ёмғир резалари титраб турар, Иван бутазорлар орасидан зўрға-зўрға ўтиб борарди. Ногаҳон у йўлни кўриб қолди. Ёмғиргарчилик ялтиратган силлиқ йўл муюлишда қайрилиб юқорилашгач, кўздан йўқоларди. Иван Юришдан тўхтаб атрофга қулоқ солди. Афтидан йўл кимсасиз эди. У орқасига қаради: юзига урилаётган ҳўл новдаларни апил-тапил сурганча қиз яқинлашмоқда эди. Чамаси, қизни кутиб туриши ва йўлни биргаллашиб кесиб ўтганлари маъқул,

Йўқса, у бирор қалтис ҳаракат билан икковларини ҳам сездириб қўйиши мумкин.

Қиз яқинлашаркан, йигитнинг ёнгинасида ҳорғин тўхтади. Йўлга кўзи тушди-ю, юзида боягидан фарқли ўлароқ хатар сезганлик аломати пайдо бўлиб, анча сергакланди. Иван қизнинг самбитдай нозик гавдасига чиппа ёпишган ҳўл курткага бир қараб қўйиб, яна афтини надоматли буриштирди. Чунки қизнинг кўриниши, уларнинг ҳозирги вазиятларига сираям мос келмасди. Қиз бир дақиқа бўлса-да, тўхтаганларидан хурсанд бўлди шекилли, хийла нафасини ростлагач, бир қўли билан қарағай дарахтини ушлаб, иккинчи қўлида ёғоч кавушидаги сувни тўкаркан, ҳорғин хўрсиниб қўйди.

Иван унинг нафас ростлашини хийла кутиб, сўнг-ра йўл томон юра бошлади. Қиз ҳам йигитнинг ортидан эҳтиётлик билан эргашди.

Йўл ёқасида Иван яна орқасига ўгирилди-да, бетон ариқча етиб тўхтаркан, шивирлаб: «Бу ёқча кел!»— дея унга қўлини узатди. Қиз индамайгина Иваннинг бармоғини чангаллаб ёғоч кавушини бетонда тақиллатганича ариқдан ҳатлади. Йигит қисқа қилиб: «Еч!» деганди, қиз кавушини итоаткорона ечди-да, бўш қўлига олди. Шундан сўнг улар қўл ушлашган кўйи йўлнинг ҳўл бетон тўшамаси устига югуриб ўтишди. Ёмғир тезлашгани учун изларини ювиб юборарди. Қочоқлар йўлнинг нариги томонига хатарсиз ўтиб олишгач, Иван қизнинг қўлини бўшатди. Ариқнинг у ёғида қиз оёғини қиррали тошга уриб олиб, аста «вой!» деб қўйди. Кейин кавушини кийди-да, Иваннинг ортидан ёнбағир бўйлаб жадал кўтарилди бошлади.

Бу ердаги ёнбағир тик бўлиб, атрофи қинғир-қийшиқ чирик дарахтли, паст-баланд жарликлар билан қуршалган, чўққилар орасидан қуйидан ялтироқ йўл ёйга ўхшаб кўринарди. Иван энди унча тез югурмас, ўзи ҳам чарчади, қиз ҳам тахминан ўзичалик чарчаган эди — у бунга яққол сезар, кўринишидан бақувват эмасди. Охирги кучини ишга солиб, аввал тик қиямаликка кўтарилган Иван кенг қулоч ёйган сербутоқ қарағай остида юришдан тўхтади-да, ҳамроҳининг қандай кўтарилишини кузата бошлади. Шу пайт қизнинг бир пой кавуши оёғидан чиқиб кетиб, тошларга

урила-урила ўқдай пастга думалади. Қиз талвасада пастликка қараб: «Санта мадонна!»— дея қичқириб юборди ва кавуши ортидан пастга тушишга юраги бетламади шекилли, ерга ҳорғин ўтириб қолди. Лекин дам ўтмай бари бир бир оёғи оқсоқланган кўйи пастга тушиб кавушини олгач, юқоридаги Иванга қаради. Унинг бу сассиз боқишида ҳамроҳининг уни ташлаб кетмаганлигидан миннатдорлиги сезилиб турарди. Иван қинғир-қийшиқ томирлар орасидаги қуруқ ерга хотиржам чўқди-да, қизнинг чиқишини кутиб турди. Қиз юқорига чиқди-ю, ҳолдан тойиб, Иваннинг ёнига ўзини ташлади.

— Қўйсанг-чи, ўша матоҳингни!— деди Иван кавушни назарда тутиб.

Қиз қоп-қора шахло кўзларини йигитга тикди. Иван эса унут ўшанингни, дегандай кавушларга қараб қўл силтаб қўйди. Қиз тушунди шекилли, бош чайқаб, кичкина ва Иваннинг назарида жудаям нозик туюлган нам товонларини қимирлатиб қўйди. Иван берган маслаҳати тўғримаслигини ҳам, ҳаддан ташқари катта ёғоч кавушлар ҳали қизни анча-мунча овора қилажагини ҳам дарҳол тушунди.

Йигитнинг тош ва шағаллар зада қилган оёқлари ҳам ловиллаб ачишар, айниқса чап панжаси юрганда қаттиқ азоб бера бошлаганди. Шунинг учун беихтиёр нафас ростлаш вақтини чўзишга мажбур бўлган Иван, оёғи қай кўйга тушганлигини билиш учун қўллари билан оёғини букди-да, ҳўл товони остига кўз ташлади.

— Руссо жжуда, жжуда фурьёзо.¹ Немисча айтади қандай?.. Бёзе!¹—деб қолди тўсатдан қиз.

Иван асирликдаги бир йил давомида озроқ немисчага ўрганиб қолгани учун қизнинг нима деганига тушунса ҳам лекин дарҳол жавоб қайтармади. У товонидаги тиконни олиб ташламоқчи бўлар, аммо қанча уринмасин тикон қўлига илинмасди.

— Бёзе эмиш! Шу кўйга солишгач, бёзе бўласанда!—зарда аралаш тўнғиллади Иван, сўнгра юмшоқ овозда:— Умуман гутман,— деб қўйди.

— Гут?

¹ Фурьёзо (итал.), бёзе (нем.) — баджаҳл, ёвуз.

Қиз жилмайиб қўллари билан ялтироқ нам сочларини силагач, кафтини чолворига артди-да, йигитга яқинроқ сурилди.

— О, бер!

Тикон Иваннинг тирноғига илинмаётганини кўрган қиз муздек нозик бармоқлари билан йигитнинг оёғидан ушлади. Тирноқлари билан пайпаслаб кўрди, сўнгра бошини энгаштирди-да, Иваннинг товонини қаттиқ тишлади. Иван оёғини тортиб олмоқчи бўлганди, қиз қўйиб юбормади. У бошини кўтарганида бир текис тишлари орасида тикон турарди.

Йигит қойил ҳам бўлмади, раҳмат ҳам айтмади, шунчаки оёғини букиб, товонига қаради-да, тикон ўрнини силаб қўйгач, ерга қадам босиб кўрди. Йўқ, оғримаяпти шекилли. Шундан сўнггина Иван қизга, унинг терчираган, бугдой ранг, чиройлилашган чеҳрасига самимий боқди. У ҳеч қачон қизга бундай хайрихоҳ қарамаганди. Қиз кулиб турган нигоҳини олиб қочмай, бармоқлари билан тишлари орасидаги тиконни олди-ю, шамолга улоқтирди.

— Ҳа, эпчил экансан,— деб қўйди Иван гўё қизни мақтагиси келмаётгандай лоқайд овозда.

— Иф-чил, иф-чил,— такрорлади қиз, сўнгра сўради:— Иф-чил нима?

Иван бугун биринчи бор мийиғида кулиб қўйиб панжаси билан терчираган гарданини силади.

— Нима десам экан, сенга? Хўш, умуман, гут.

— Гут?

— Я. Гут.

— Ду гут, ихъ гут¹,— деди қиз ва кулиб юборди. Иван эса гўё ниманидир эслаб баҳо бераётгандай бу сафар қизга узоқ тикилиб қолди. Қиз дарҳол сергакланди ва совқотгандай елкаларини қисди. Шундан кейингина йигит йўлга тушиш кераклигини эслади. Гарчи сершоҳ қарағай остидан чиққиси келмаса ҳам ҳар қалай ўрнидан туришга мажбур бўлди. Ёмғир ҳамон тинмас, ўрмон бир маромда ваҳимали шовилларди. Ҳа, ёғингарчилик ўраб олиб тутишларга халақит берди шекилли. Ким билсин, қанча тутқун тоққа қочиб кетдийкин. Лоақал биронтаси қочиб улгурар-ку! Иван ортларидан югуриб келаётган учинчи гефтлинг-

¹ Сен яхши, мен яхши (нем.).

ни эсларкан, қарағай остида йўлга ҳозирланиб каву-
шини қоқиштираётган қизга ўтирилди.

— Орқангдан югуриб келаётган ким эди?

— Югурганми? Бояги ердами? Гефтлинг. Тэдэско
гефтлинг¹.

— Нима, танишингми? Уртоқми?

— Уртоқ йўқ. Кранк гефтлинг. Касал.— Қиз нозик
бармоғи билан чаккасига ниқтаб қўйди.

— Э, телбами?

— Я, я.

«Қара-я, сен билан гаплашса бўларкан-ку!» деб
қўйди ичида Иван мамнунлик билан ва нигоҳини олиб
қочди. Йигит негадир қизнинг тез ўзгарувчан қоп-қо-
ра шахло кўзларига яхшилаб қарашга ботина ол-
масди.

— Майли. Ким бўлса бўлар. Кетдик.

Қочоқлар лагердан анчагина узоқлашган бўлиш-
лари керак. Кўриниб турибди, немислар уларни қўл-
дан чиқаришди. Кўнгли таскин топган Иван энди
жаҳаннам азобларига тўла бугунги кунга гўё узоқдан
боққандай илк бор хаёлида қайрилиб қараётган эди.

4

Беш нафар ҳарбий асир эрталабдан тунги бомбар-
димонда бузилиб, вайронага айланган цехда портламай
қолган бомбани қазиб олишаётган эди.

Малъун ажалхонада тирик қолишдан ноумид тут-
қунлар бугун озодликка эришиш йўлида сўнгги марта
уришиб кўришга ёки Қўнғиз лақабли митти аския-
боз айтгандай, модомики пешанада ёруғ дунёдан кўз
юмиш бор экан, олдин тақдир эшигини бир тақилла-
тиб кўришга қарор қилдилар.

Хатарли ва машаққатли иш охирлаб борарди.

Тутқунлар бомбани ломлар ёрдамида илинтири-
шиб, ниҳоят уни тупроқ остидан чиқаришди. Шикаст-
ланган стабилизаторни авайлабгина ушлашиб, чуқур
тубига аста туширишди. Бундан кейингиси энг қал-
тис ва муҳим иш эди. Бошқалар нафасларини ичла-
рига ютиб, атрофда тек қотиб турардилар. Барча асир-
ларники каби йўл-йўл куртқасининг кўкрак ва орқа

¹ Немис—тутқун (итальянча—немисча).

томонига рангли доиралар чизилган, собиқ Қора денгиз матроси, узун қўл Голодай портлатгичга ключ ўрнатиб, уни бор залвари билан босди. Матроснинг тирсагигача шимарилган мушакдор қўлининг томирлари бўртиб, қон қуйилган бўйни қизариб кетди. Шундан кейингина портлатгич хиёл бўшашди. Голодай яна икки марта кучаниб ключни бурагач, чўккалади-да, портлатгични қўли билан жадал бурай бошлади. Американинг Б-29 ёки инглизларнинг «Москито» самолётидан ўтган тунда Альп тизма тоғлари исканжасидаги Австрия шаҳарчасига ташланган бомбанинг портлатгичи ерга урилиш пайти, шакли бутунлай ўзгариб шикастлангани учун ҳозирги аҳволида бомбага ярамасди. Аммо гарчи портлатгичи лат еган бўлса-да, бомба ҳамон бомбалигича қолган, қаърида ярим тонна тротил бор эди. Улимга маҳкум беш тутқун худди шундан умид қилишарди. Бомбадаги портлатгич ўрни бўшаган заҳоти Қўнғиз курткаси тагидан бошқа портлатгич чиқарди. Бу портлатгични кеча стабилизатори шикастланган яроқсиз бомбадан олишганди. Қўнғиз озғин, титроқ бармоқлари билан янги портлатгични эскиси ўрнига бураб ўрната бошлади. Йигит ошиққани учун бурама чизиқларини тополмай қолар, ғижирлаган темир овози эшитиларди. Иван бирортаси пайқаб қолмаслиги учун қад букиб, атрофга кўз ташлади.

Ён-теварак осойиштадай. Тутқунлар узра майишган тўсинлар осилиб турар, томнинг сонсиз илма-тешиқларидан чанг аралаш қуёш нурлари мўраларди. Ҳаво димиққан, ҳамма ёқ чанг-тўзон. Цех ўртасидаги бетон устунлар қаторидан нари, қуёш нури ёритган тўзон орасида базўр қимирлаб оёқ босувчи ўнлаб тутқунлар аҳён-аҳён шовқин кўтаришар, ғовур-ғувурлашганча қулаган темир-терсак уюмларини йиғиб-терардилар. Бомба зарарсизлантирилаётганда атрофда ўралашавергандан кўра четроқда туришга одатланган эсэсманлар ҳам ҳозир ўша ерда эди.

— Ҳа, олчоқлар, кўрадиганингни кўрасанлар ҳозир!—деб қўйди Қўнғиз, ғазабини босаркан, паст овозда.

Голодай бомба тепасида қаддини ростлаб тўнғиллади:

— Овозингни ўчир. Подадан олдин чанг кўтарма.

— Майли, оғайнилар, ҳечқиси йўқ!— таскин бера бошлади бурчақда пешана терини артаётган собиқ колхоз бригадири, эндиликда бир кўзли гефтлингга айланган Янушка. Уни лагердаги асирлар орасида тушкунликка тушмаслик намунаси, деса бўларди. Янушка кўзи оқиб тушган, талоғи лат еганига қарамай, ҳамма вақт: одамларни қочишга бошлаганда ҳам, овчаркалар дабдала қилган кийимда соқчилар қўриқчилигида омон қолган sanoқли кишилар билан бирга лагерга қайтганида ҳам ҳамманинг кўнглида умид чироғини ёқарди.

Тутқунларнинг кўзланган режага муносабатлари ана шундай бўлди. Фақат девор ёнида тўхтовсиз йўталаётган Сребников билан Ивангина ҳеч нарса дейишмасди. Сребников бошидаёқ қочиш режасига лоқайд қаради. Чунки, ҳатто режа муваффақият қозонганда ҳам қочиш унга лагерь тартиблари ва калтаклашлардан ортиқ қувонч келтиролмасди. Сабаби, сил касали Сребниковнинг ажалини яқинлаштириб қўйганди. Иван Терешка бўлса, шунчаки қамгап, ҳаммага маълум нарса ҳақида ортиқча ваъзхонлик қилишни ёқтирмасди.

Голодай кафтини йўл-йўл чолворига артди-да, атрофдагиларга қаради: ҳа, турган гап, ишбоши ўзи.

— Қани, ким уради?

Тутқунлар бир лаҳза ерга қараб жим бўлиб қолишди, яшил биқинлари қирилган бомбанинг узун корпусини синчиклаб назардан ўтказишди. Маъюс, чакка сочлари оппоқ Янушка фикрини жамлади; Қўнғизнинг ўйноқи кўзларидаги асабий қатъият йўқолди; Сребников ҳатто йўталмас ҳам эди, қўллари ёнига шалвираб тушаркан, нигоҳи қайғули боқарди. Худди шу муаммо бошидаёқ уларни қийнагани кўриниб турарди. Ҳеч ким чурқ этмас, ҳар ким ўзича бирор йўл қидирарди.

От юзли Голодай бардоши тугаб, масалани узил-кесил ҳал этишга қарор қилди.

— Кўнгилилар йўқ экан-да!— деб қўйди у қовоғини уюб.— У ҳолда қуръа ташлаймиз.

— Ҳа-да. Шуниси маъқул,— деди Қўнғиз жонланиб, Голодайга яқинлашаркан.

— Бўпти, ташласак ташлайверамиз, энг ҳалолни ҳам шу ўзи,— маъқуллади Янушка.

Сребников босиқ, чамаси, енгил тортгандай йўталиб қўйди. Терешка индамай, кичкина ломни шартта ерга санчди. Аммо Голодай сонини шапатиларкан, койинди:

— Ташлаб бўпсан. На гугурт бор, на бирор нарса.

Шундан сўнг у атрофга тоқатсиз аланглаб, чуқурнинг бир четида ётган узун оғир болға дастасини шартта чангаллади.

— Демак, бундай... Юқорисидан ушла,—Голодай чўнқайди-да, дастанинг тагидан тутди. Бошқалар ҳам унга яқинлашиб, болға устига энгашишди. Голодайдан кейин дастага Қўнғиз қўл урди, ундан юқори-роққа Янушканинг бўғин-бўғин бармоқлари ёпишди, сўнг, Сребников, ундан кейин Терешканинг кафти пайдо бўлди, сўнгра Голодай, Қўнғиз, Янушка даста ушлашди. Охири сонинг икки энлик келар-келмас учи бўш қолганди, ўша ерни Сребниковнинг терлаган, титроқ қўли аста тутди.

Тутқунлар беихтиёр енгил хўрсиниб қўйишгач, қадларини ростлашди. Бир-бирларига қарашга ботинолмай бир оз туриб қолишди. Голодай қатъий қўл силтаб, болгани шартта ютқизган тутқунга узатди.

— Ҳалоли шу. Тақдир-да,— деди у йўгон овозда ачингандай бўлиб.

Сребников негадир йўталишдан тўхтаб чайқаларкан, болға сопидан ушлаб, уни қўлида айлантирди. Бошқа қўлига олмоқчи бўлганида ерга тушириб юбориб, ўртоқларига тикилди. Унинг кўзларида ҳасрат бор эди.

— Портлатолмайман мен,— деди у аста маҳкум одамга хос оҳангда.— Кучим етмайди.

Бирдан ҳамма яна жимиб қолди. Голодай маҳкум тутқунга нафрат тўла кўзларини олайтирди.

— Бу нима деганинг?

— Портлатолмайман. Кучим... йўқ,— чорасиз қиёфада узрини айтди Сребников ва оғир, зўриқиб йўтала бошлади.

Голодай унга қаради-да, бирдан қаттиқ сўкинди.

— Уги қаранглар-а!— таъна қилди Қўнғиз,— шунча тоат-ибодатимиз...

— Ҳа энди... Портлатолмаслиги кўриниб турибди. Мажолсиз,— аҳволга тушунгандай бўлди Янушка.

Терешка гарчи Сребниковнинг муғамбирлик қил-

маётганини тушунса ҳам ичида бир нарса узилиб кетгандай бўлгани учун ғазаби қўзиди. У касалга ер остидан хўмрайганича озгина қараб турди-да, кейин ўзича бир қарорга келди. Иван ўлишни истамасди, албатта. Ҳамма қатори яшасам дерди. У уч марта қочиб қутулмоқчи бўлди (бир сафар нақ Житомиргача бориб етди). Ҳар қалай, ҳаётда киши бир силтаниш билан ҳаммасини тугатаман деб қасд қилиши лозим бўлган онлар учраб тураркан.

Терешка, Сребников томон қадам ташлади.

— Бу ёққа бер.

Сребников ҳайратда, мотамсаро кўзларини пирпиратганча бармоқларини итоаткорона бўшатди. Иван болгани ёнига олиб қўйди-да, хижолатли оҳангда буюрди:

— Хўш, нега серрайиб қолдинглар? Олайлик. Нимани кутяпмиз?!

Жаҳлдор Голодай, асабий Қўнғиз, ташвишли Янушка каловланиб Терешкага қараб қўйишди, кейин бирдан руҳланиб кетиб, бомбанинг олдига келишди.

— Олдик! Қўнғиз, арқонни ушла! Хода келтиринглар. Ходалар қай гўрга йўқолди? — чуқурликдаги Терешка ясама тетиклик билан бош-қош бўла туриб, олдиндан ҳозирлаб қўйилган ёғочларни аланг-жаланг излай бошлади. Лекин шу пайт у ногаҳон сесканиб тушди, ёнидагилар ҳам турган ерларида қотиб қолишди. Яқинлашаётган хавфни сезган Терешка аста қаддини ростлади.

Чуқурдан сал нарида қия нурларнинг чангли оқими ичра командорфюрер Зандлер турарди. У Иванни дарров кўрди, нигоҳлари тўқнашди, Зандлер бош ирғаб чақирди:

— Ком!

Терешка ғудраниб сўкинди-да, болгани деворга суяб қўйгач, нишаб орқали чаққонлик билан (бундай пайтларда имиллаб бўлмасди) чуқур атрофидаги тупроқ уюмига чиқди. Орқада сергакланган ўртоқлари чурқ этмай бекиниб туришарди.

Немислар бомба портлашидан қўрқиб дастгоҳларни олиб кетишган, цехнинг тўзондан бўлак ҳеч нарса йўқ бу бурчаги дим эди, том тешикларидан полга чанг аралаш пешинги қуёш нурлари мўраларди. «С»

секторига мансуб аёллар командаси ахлат уюмларини ташишар, дабдала бўлган бу ангардай улкан бинонинг дабдала нариги бурчагида эса ўнлаб одамлар замбил кўтарганча тинимсиз куйманардилар. Ерга ётқизилган тахталар устидан аёллар шағал тўла замбилғалтак ғилдиратишарди.

Қўлларини орқасига қилган Зандлер бетон полга тушган бир қулочча ёруғлик ёнгинасидаги йўлак устунлари остида чақирган одамини кутиб турарди. Терешка тупроқ уюми устидан чаққонлик билан югуриб тушди, унинг ёғоч кавушлари тақир-туқур овоз чиқариб тинди. Иван энли сарғиш қошларини чимирганча Зандлердан беш қадам бериди, нақ бояги ёруғ тушиб турган жойда тўхтади. Қўлларини орқасига қилган эсэсчи бармоқлари билан фуражкасининг сербар айвонини тортиб қўйди-да, сўради:

— Ви ист мит дер бомбе?¹

— Озгина қолди. Глейх²,— деди Иван босиқ овозда.

— Шнеллер хинаустрарген.³

Зандлер тўрт нафар асирнинг бошлари чиқиб турган чуқур томонга шубҳали қараб қўйгач, синовчан кўзларини Иванга тикди. Терешка солдатчасига ғоз қотиб, ҳар нарсага шай турарди. У немиснинг соқоли қирилиб, офтобда қорайган, тўраларга хос димоғдор юзидан ўтқир нигоҳини узмасди. Айни пайтда, Иван эсэсчининг ўнг қўли ҳаракатини ҳам назардан қўймай кузатарди. Улардан сал нарида, цехнинг бошқа томонида йўл-йўл кийимли икки аёл замбилларини ерга қўйганча, қўрқувини босиб, синчковлик билан бу ёғи нима бўлишини кутиб туришарди. Немис эса яғриндор гефтлингнинг жуссасига назар ташлаб қўйиб, унинг қиёфати юмушга тайёр турганини ўзича тушунди шекилли, Иванга яқинлашиб, чанг босган этикли оёғини чўзди.

— Тўзала,— деди у этигига имо қилиб.

Иван бу сўзнинг мазмунини тушунди, албатта (лагерда бу янгилик эмасди), аммо бундай буйруқ бўлишини кутмагани учун (чунки у бошқа нарсага шай ту-

¹ Хўш, бомба нима бўлди? (немисча)

² Ҳозир (немисча).

³ Тезроқ чиқаришлар (немисча).

рарди) бир зум тараддудланиб қолди. Жағдор Зандлер еб юборгудай таҳдидли кутаётганди. Ортиқ имиллаш хатарли бўлгани учун Терешка тиз чўкди. Бу унинг нафсониятига тегиб, ғазабини қўзитса-да, ўзини қўлга олди-ю, ноўрин, бевош нафратини босди.

Иван енгининг учи билан тозалашга киришди. Этик янги, ҳар куни эрталаб ҳафсала билан мойланиб турилгани учун бир зумда тумшуғи қуёш нурида ялт-юлт қила бошлади. Кейин қўнж ва орқа томони ҳам ярақлади, фақат рантида хиёл чанг кўринар, яқинда тирналган чети қорая қолмасди. Бу орада командорфюрер Зандлер зажигалкада сигарет ёндириб, портсигарини чўнтагига солиб қўйди. Димоғига тамаки тутуни урилган Иванга папирос хумор қилди. Кейин немис сигарет кулини қоқди шекилли, Терешканинг тақир бошига тушди, ҳамон ўчмаган учқун зарраси бўйнини куйдирди. Ғазоби янада алангаланган Иван шартта туриб, лаънатини бир уришда ағдаргиси, оёқлари остида топтагиси келарди. У базўр ўзини тийиб, мумкин қадар тезроқ немисдан қутулиш учун этигини эпчиллик билан тозалади. Аммо унча шошмаётган эсасчи этиги бутунлай ярақламагунча кутиб турди. Сўнг бир оёгини орқага тортиб, иккинчисини узатди.

Иван бир нафасга қаддини ростлади, тўхтаб уларга қараётган гефтлинг — аёллар томонга нигоҳ ташлаб қўйди. У беихтиёр қараган бўлса-да, шу заҳоти сергакланди. Нима ҳодиса юз берганини билмоқчи бўлиб эътибор билан қаради-ю, ҳаммасини тушунди: бу аёлларнинг нафрат тўла кўзлари билан кўзлари тўқнаш келгунча, ер ёрилиб ерга кириб кетгани маъқул эди. Терешка негадир бу чехраларда бошқа ҳеч нарса кўрмади, ҳатто улар ёшмиди, қаримиди, шунисини ҳам илғаб улгурмади. Шу аснода унинг тиззаларига, қўнжида каттагина оқ доғи бор иккинчи пой этик яқинлашди. Немис тоқатсиз ғудранаркан, этигининг тумшуғи билан тутқуннинг кўксига ниқтади. Иван бир зум суст тортиб турди-ю, аммо кейин ногаҳон ғазабини босолмай қолди. Аввал енгини туширди, кейин қўллари қаттиқ мушт бўлиб тугилди. Шарт ўрнидан туриб, ғазабдан зил бўлиб кетган мушти билан немиснинг жағига тушириб қолди. Бу воқеа шу қадар тез рўй бердики, бетон полда ётган Зандлерни кўрган

Иваннинг ўзи ҳам донг қотиб қолди. Немиснинг учиб тушган фуражкеси сакраб-сакраб думалаб кетди.

Нима бўлганини англаб етмаган, муштлири тугик Терешка калласини кифтлари орасига тортиб, оёқларини кенг ёзганча эсэсчи устида турарди. У ҳозир Зандлернинг шартта туриб ҳамла қилишини кутар, қулоғига қаёқдандир олисдан, безовта, турли тилдаги хитоблар чалинарди, аммо одамлар уни қочишга ундашармиди ёки огоҳлантиришармиди англолмасди. Бироқ эсэсман тутқунга ташланмади, балки бамайлихотир, гўё оғриқни енгаётгандай ёнбошига ағдарилгач, туриб ўтирди-да, аста фуражкесини олгандан сўнг чангини қоқа бошлади. Афтидан у туришга шошилмасди. Оёқларини кериб ўтирар, бир пой этиги ярақлаган, бир пойи эса тозаланмаган эди. У худди парво қилмагандай қўллари билан сочларини тузатди-да, фуражкесини кийди. Фақат шундан сўнггина ғазабноқ ва саросимага тушиб қолган тутқунга таҳдидли хўмрайиб қўйди-ю, шартта камаридаги қичилмоғини ечди.

Иваннинг миясига «Ҳаммаси тугади!» деган фикр яшиндай урилди. Пистолет затвори шиқирлади. Немис бир сакраб оёққа турди. Терешка дарҳол сергак тортди. Беҳуда ўлиб кетавермаслик учун душманига боши билан отилди.

Аммо калла қўйишга улгуролмай қолди: ер туйқусдан ларзага келиб чайқаларкан, ногаҳоний гумбурлаган портлашдан итқитилган Иван қулоғи битиб, зимистон ўрага қулади. Немис ва теваракдаги жамики нарсаларни қизғиш тўзон кўмиб ташлаганди.

Бир зум ўтар-ўтмас Иван полда ётганини ҳис қилди, атрофда нималардир қулар ва ёғилар, бадбўй алланима пишиллаб тутар, елкалари ловиллаб ачишарди. Негадир ёнига эндигина келиб тушган бир гишт майда-майда бўлиб кетди. Иван ён-берига бурилиб қаради: бетон полда ўша, тумшуғи тирналган таниш этик базўр судралар эди. Чанг-тўзон орасида типирчилаётган немис қаёққадир ўрмалаб кетмоқчи бўларди. Иван биқини остидан оғир бир бетон бўлагини олди-да, бор кучи билан немиснинг орқасига туширди. Зандлер «оҳ» дея қичқирганча ҳавода қўлларини силкитди. Унинг бу ҳолати Иванга пистолетни эсига туширди. У эсэсман гавдаси оша нарёққа тиззалаб

ўтди-да, унинг чангалидан пистолетни йириб олгач, юраги қинидан чиқар даражада дукурлаганча чанг-тўзон қуюни сари отилди...

5

Ютиб юборгудай зимистон тунда қочоқлар тошлоқ, эгри-бугри қарағайлар билан қопланган, аста-секин тораيب юқори кўтарилиувчи дарага келиб қолишди.

Иван тошлар оша аввалгидан султ кўтарилиб бораркан, зўр бериб, орқама-орқа эргашаётган қиз етиб келсин учун гоҳо юришдан тўхтарди. У қандай бўлмасин, бу зимистон жойни тарк этишга интиларди. Даранинг қалин туман туша бошлаган юқори қисми бу қадар қоронғи бўлмаса керак. Аммо энди Иванда дарадан чиқиб кетишга на қатъият, на куч қолганди. Айни вақтда у шаҳардан мумкин қадар узоқлашишни, қочоқлар изини ювиб, овчаркаларни чалғитаётган бугунги ёмғирли оқшомдан тўла фойдаланиб қолишни жуда-жуда истарди. Иван минг азобда тобора тоғ юқориси сари тармашар, чунки ўша ерда, Альп тоғларидагина изқуварлардан қутулиш мумкин, пастдаги йўл ва водийларда эса ажал кутиб турарди.

Лаънати тоғлар! Иван, Альп қир-довонлари немис соқчилари ва мотоциклчилари учун ўтиб бўлмас ғовлигидан хурсанд эса-да, аммо аёвсиз силла қуритаётгани ҳамда охири одамни мутлақо ҳолдан тойдириб қўйиши мумкин бўлганлиги учун бу тоғлардан нафратлана бошлаган ҳам эди. Ҳозирги вазият Иваннинг кейинги, Силезиядан қочишидаги вазиятга сираям ўхшамайди: у пайт тунги мусаффо осмонда чарақлаган юлдузлар Ватан йўлини кўрсатиб турарди, у ерда дала ва ўтлоқлар бўйлаб юриш осон бўлган эди. Ушанда улар кичкина гуруҳ бўлиб кетгандилар. Немис қишлоқлари ҳамда бауэр фолькваркларига яширинча кириб, унча-мунча емиш, асосан сабзавот, шунингдек, эрталаб шаҳарга жўнатиш учун даҳлизларга қўйилган бидонлардан сут олишганди. Узун кун бўйи бирор жавдарзор ёки бутазорда бекинганча ҳаракатсиз зерикиб ўтиришар, навбати билан бадан чигилини ёзишарди. Тўғри, у ерлар ҳам ўзига яраша хавотирли эди. Уст-бошлари жулдур, соч-соқоллари ҳаддан ташқари ўсиб кетган қочоқлар бир ой мобай-

нида қадрдон Ватан чегаралари сари йўл босишди. Бошқаларнинг тақдири нима бўлганлиги номаълумку, аммо ўшанда Иваннинг бутунлай омади келишмаганди. У эсэсчилар чангалидан қутулса ҳам лекин кўринишлари ўзимизнинг одамлардай туюлган фашист тахлит ярамаслар қўлига тушди. Уни шаҳарга олиб кетишаётганда булар ҳазиллашишяпти деб ҳайрон бўлган эди, чунки улар оддийгина қишлоқ йигитлари бўлиб, тушунарли тилда беғараз сўқинишар, эски-туски деҳқонча кийимда эдилар, сочма ов милтигидан бўлак қуроллари ҳам йўқ эди. Фақат билагига оқ бойлаб олган йигитчанинг елкасида немис карабини осилганди...

Энди эса мана, тоғлар номаълум, сирли, ҳеч қачон қадам босилмаган ўлка—Лахталь Альплари, шунингдек, кичкинагина қайсар бир умид эркинликка эришиш истаги қаршисида кўндаланг бўлиб турибди.

Қаттиқ чарчаган Иван тунаш учун жой қидириб, теваракка аланглай бошлаган ҳам эдики, орқа томонда нимадир бўғиқ гурсиллаб, жарлик сари тошлар қулай бошлади. Терешка ўгирилиб қараб, қияликда, афтидан, ҳатто туриш нияти ҳам йўқ ҳамроҳ қизи ётганини кўрди. Шундан сўнг у ҳам тўхтаб қадини ростлади-да, энгил нафас олди. Тонг ёриша бошлаган, юқоридан эшитилар-эшитилмас майда ёмғир зарралари шиваларди. Атрофда кул ранг баҳайбат харсанглар ғира-шира кўзга ташланади. Юксакликда тартибсиз ҳурпайган қарағайлар қорайиб кўринмоқда. Ёнгарчилик ва қоронғиликдан зиллашган осмон ҳам гўё пастлашгандай. Юришда қизий бошлаган шалаббо кийимдан хийла буғ кўтарилар, тўхталди дегунча, ҳўл елкаларни титроқ босарди. Иван узоқдан ҳамроҳининг ғира-шира гавдаси, хиёл бош қимирлатиши, тирсагигача очиқ қўлларини кўрди, қиз ҳамон ўша жойида ётарди. Шунда Терешка пастга тушди-да, пистолетни қўйнига солди, тепасига энгашиб қизнинг энгил гавдасини авайлабгина хиёл кўтарди. Қиз қимирлади, кўзи юмуқлигича туриб ўтирди. Иван алам билан шу ерда тунашга тўғри келади шекилли, деб ўйлади.

У теваракка назар ташлади. Бир томонда тик қоя ва харсанглар уюми, иккинчи томонда эса, пастга чўзилган ёнбағир ғира-шира ўрмонзор ичида кўздан

йўқоларди. Уша томондан қалин, совуқ туман тўхтовсиз бостириб келарди. Шунинг учун ҳам бу томоннинг қанчалик чуқурлигини билиб бўлмас, фақат анча олисдаги кул ранг буғ пардаси орасида бир маромда ирмоқ шилдирарди.

Терешка, шу ерда тура тур, деган маънода қизнинг кифтига туртиб қўйди-да, нарироқ бориб ғира-шира қоронғиликка тикилди. Сертош ёнбағирда бир қоя омонатгина тургандай эди. Бу бошпана у қадар қўлайли эмасди, албатта, ammo ҳар қалай ёмғирдан пана қилиши мумкин, бошқа тузукроқ жой ҳам йўқ эди.

Иван серқирра тошлар устидан авайлабгина юриб изига қайтди.

Таажжуб, қизнинг яқингинадаги жонсараклиги, мотоциклчилардан ҳам қўрқмай ўзини бемалол тутишлари қаяққа кетди? У ҳозир уст-боши шалаббо, машъум тақдир тақозоси билан мазкур дарага улоқтирилган ҳорғин қушчага ўхшаб қолганди. Оғир-оғир нафас олаётган қиз, йигитнинг турткисига аҳамият бермади, ўрнидан ҳам турмади, балки титраганча, янада баттар ғужанак бўлиб олди.

— Юр, дам оламиз,— деди Иван.— Ҳордиқ чиқарамиз, тушундингми? Ёки сенингча айтганда нимаиди, шлауфен...

Қиз бир зум тинчланиб, титрашдан тўхтади, лекин бошини қуйи эгганча жойида ўтираверди. Терешка хийла қараб тургач, кейин қизни панага олиб бориш учун уни икки қўллаб кўтарди. Қиз бирдан йигитнинг қўлида қаттиқ силкиниб, итальянчасига нимадир дея қичқирганча оёқларини типирчилата бошлади. Иван уни ерга қўйди. Бир оз хижолатли қараб турди-ю, кейин ичида ғазаб билан: «Э, билганингни қил-э! Менга деса қимирламай ўтиравер, алвасти!»— деб тўнғиллаб, қоя тагига кетди. Ана шундагина Терешка қанчалик мадори қуриганини сизди. У кўзлари юмила туриб, курткасига бурканди-да, уйқуга кетди.

Ҳар доимгидек, кўзи уйқуга илинди дегунча, Иван учун борлиқ ўрнини ваҳимали босинқирашлар эгаллади. Бу шу қадар тез рўй бердики, Терешка туш кўра бошлаганини ҳам англолмай қолди. Бир йилдан ошдики, Иван нуқул бир кунги уруш воқеаларини тушида кўриб қайтадан азоб чеккани чеккан.

Ҳамма бало ҳарбий мағлубият туғдирган фалокат

ли, даф этиб бўлмас вазият туфайли рўй берди. Гарчи ўша оғир кечинмалар бошқа катта-кичик уқубатлар соясида бир қадар эскирса-да, аммо бари бир тушда янаям баттар изтиробга солаверарди.

Одатдагидек, аввалига унинг қаршисида украинча лой сувоқли дабдала девор қад кўтарди, унинг бурчагида кўмир билан «Алексеев хўжалиги» деб ёзилган ва ёнига кўрсаткич чизиқ чизилган эди. Ёзув тахминан бир ойча олдин, армия ҳали Харьковни четлаб Змиевга ҳужум қилган пайтларда ёзилганди. Энди бўлса, қўшинлар қарама-қарши йўналишда ҳаракат қиляпти. Бензин йўқлиги учун тунда шатак тракторлар дарёга чўктирилди, бўлакланган қуроллар далага сочиб ташланиб, боғларда штаб қоғозлари ёқиб юборилди. Тонгда улар жойлашган ҳовлида, қисқа йиғилишдан сўнг қуршовда қолганлар гуруҳига командирлик қилувчи полковник пайдо бўлди. Терешкалар ротасига чекинишни пана қилиб туриш буюрилди, ёш лейтенант билан уч нафар жангчи четки уй ёнида окопсимон чуқурча қазиб қўйишди.

Ана шу воқеа Иваннинг хотирасида абадий сақланиб қолганди, аммо энди унинг алоқ-чалоқ тушида негадир ўша полковник планшет ушлаганча ҳовли кезиб юраркан, автоматчилар ротасига командир, Қора денгиз матроси Голодайни қаттиқ койирди. Нима учундир окопда унинг, яъни сержант Терешканинг ёнида битта ҳам русча сўзни тушунмайдиган, мағлуб батареядан омон қолган жангчи Абдурахмонов эмас, флюгпункт Сребников ўтирарди. Бу найнов иигит пулемётини жангга ҳозирлаш ўрнига немис качкари билан гимнастёркасидаги флюгпункт белгиларини апил-тапил қириб тушира туриб, нуқул: «Бир қадам ҳам чекинмайсан!.. Бир қадам ҳам!..» дея ўзича тўнғилларди. Айни вақтда ўша бир пайтлардаги яққол манзара: мусаффо баҳор осмони, иморатнинг йўл оша тушиб турган салқин кўланкаси, четан девор остидаги силкинувчи қичитқи ўт, хомага кийгизилиб дамбадам титраётган кўза намоён бўляпти. Тўсиқ ортидаги катта йўлдан қишлоқ томон танклар юриб келяпти. Улар ҳали замон иморат панасидан чиқиб келиши аниқ бўлишига қарамай, Иван Терешка гранатага ҳеч запал ўрнатолмасди. У бармоқлари билан шунча бурса ҳам жез цилиндрча керагидан ортиқ

йўғонлашгандай, ўрнига кира қолай демасди. Асабий Терешка шошиб запални тиқа бошлади, кейин ўзини босиб, атрофга қараса, околда ҳеч ким қолмапти, ҳамма чекинибди. Иван иш билан бўлиб, чекиниш ҳақидаги буйруқни эшитмай қолди. У кўксини бруст-верга қўйиб, пастга тупроқ туширганча юқорига тар-машди, аммо негадир гавдаси оғирлашиб, иродасига бўйсунмас, нуқул пастга сирганиб кетаверарди.

Бу орада танклар яқин келиб қолганди.

Танклар шовқинидан чўчиган ҳисобсиз чумчуқлар галаси шудгордан кўтарилиб, осмон бетини тўсиб қўйди. Ўқдай отилган чумчуқлар аввал бир томонга, кейин иккинчи ёққа гала-гала бўлиб уча бошлаган ҳам эдики, иморат ортидан ерни титратганча келаётган биринчи танк қораси кўринди.

Иван қочиб қутулолмаслигини тушуниб, ҳорғин қулочкашлаганча йўл томон граната улоқтирди. Граната негадир портламай, вишиллаб сакрай бошлади, ҳали замон танк уни босиб ўтиши мумкин эди. Шу пайт танкдагилар девор ёнидаги окопни пайқаб қолишиб машинани ўша томонга буришди. Терешканинг жон-пони чиқиб кетди. Бу «34» рақамли танк эди.

Иван қўрқувдан бир зум ўзини йўқотиб қўйди: нима қилиб қўйди! У орқага ташланганди, боши узра шай турган сербар милтиқ найзасига тегиб кетай деди. Немис қўлини сал силтаганди, тиғ Иваннинг кўксига овозсиз, гўё бошқа одам баданига ботгандай юмшоқ санчилди. Терешка, ҳаммаси тугади, ўлдим, деб ўйлаб даҳшатга тушгани билан негадир оғриқ сезмасди...

Иван одатда туши шу ерга келганда уйғониб кетарди, аммо ҳозир зехни қандайдир алоҳида, ўзича яшар, ҳали бу тамом бўлганинг эмас, олдинда асирлик, қочишлар бор, шунинг учун ҳатто найза санчилса ҳам ўлмайсан, дея таскин берарди.

Туш чалкашиб ўзгарди-ю, Иван қадимий кривичлар тупроғи бўлмиш ўз қишлоғи Терешкага келиб қолди, энди гўё ҳамма нарса урушгача, ҳатто Иван армияга чақирилмаган пайтларда бўлаётгандай эди. Терешка қўй туёқлари илма-тешик қилиб юборган кўча бўйлаб югуриб кетаётганмиш. У аниқ билади, Голодайни қўлларини боғлаб ва у билан бирга яна бир неча таниш гефтлингларни ўша ёққа ҳайдаб кетишган. Алам ва асайбийликдан Иваннинг юраги эзилар-

миш. Назарида кечикиб қолиб одамларга асирларни лаънатламанглар, асирлик уларнинг бошига тушган кулфат, улар ихтиёрий равишда асир тушмаганлар, бехос қўлга тушиб қолганлар, уларни аллакимлар ушлаб топширишган, сотқинлик қурбонлари ҳам бор, дейишга улгуролмасликдан хавотирланармиш.

Аммо у омборгача етиб боролмади, яланг оёқлари лойга ботиб қолиб, зўрға кўтариб босарди. Қўллари, бутун аъзойи бадани карахт. Иван сувда югураётгандай имиллаб, қийналиб ҳаракат қиларди. Йўл танлаб панжара томонга бурилди-ю, кимнингдир йўғон болдирли яланг оёқларини кўрди. Бошини кўтариб қараса, панжаранинг устки бағазиде чимирилган қора қошли, оппоқ кўйлаги офтобда ялтировчи нотаниш бир қиз ўтирибди. Қиз жилмаяркан, пишган олхўридай қора кўзларини унга тикиб:

— Чао, Иван!— деди.

Бирдан у Голодай ва дунёдаги ҳамма нарсани унутиб, таққа тўхтади. Қиз билан бўлган учрашувдан хурсанд, бахтиёр ва хижолат эди. Қиз ногаҳон Иванга азалдан танишдай, қадрдондай, бутун умр бўйи беихтиёр орзуларида яшаб келгандай туюлиб кетди. Қувончи чексиз Терешка панжарага яқинлашаркан, қизнинг уст-бошига назар ташлади-ю, сергакланди. Ахир Иван даладаги трактор ёнидан югуриб келяпти, эғнидаги шими эски, тиззалари ямоқ, кўйлагининг кифтлари ситилган, қўллари мазут юқи-ку. Иван изза чекиб, юришдан тўхтади, тундлашди. Қизнинг лабларидаги нозик табассум ҳам йўқолиб, ногаҳон оппоқ кўйлаги хира тортди-ю, ўзи аста-секин, хаёлий шарпадай ғойиб бўлди-қўйди.

Терешка шунда панжарага отилди, бағазга ёпишди, новда билан боғланган пояларга қўл урди, аммо тўсатдан қаршисида онаси пайдо бўлди. Онаси панжара ортидаги картошка пайкалида туриб устки бағазни ушлаганча ғамга ботиб:

— У қиз фашист, ўғлим, шерикларингни немисларга сотди... — деди.

Иван:

«Қани у? Қани?»— дея қичқиргиси келар, аммо ҳеч қичқиролмасди. Чунки бўйнида арқон бор эди— лагерда бундай ипак арқон билан ноғора садолари остида тутқунлар осилар эди. Арқон силкинар, тортилар,

иккинчи учи эса, тизимчадай Иван чала ўлик қилган овчарка ортидан судралиб борарди. Овчарка тасмани қаттиқ силтай бошлади. Ийқилиб тушган Иван бақир-гиси келар, аммо овози чиқмасди. Шу пайт у қандайдир ички турткидан уйғониб кетди...

6

Иваннинг тепасида янгроқ қиз кулгиси эшитилди:
— Ха-ха-ха!

Иван бошини кўтариб, бўйинини ушлаб кўрди-да, уйқули кўзларини катта очди, қаршисида кўрган биринчи нарсаси нурафшон, тубсиз мовий осмону шўх жилмаювчи, садаф тишли қиз бўлди.

— Тамом шляуфен! Юр-юр керак!

Иваннинг совуқ ўтган бадани ток ургандай сесканиб кетди. Ҳамон изтиробли туш таъсиридан қутулмагани учун индамай қўя қолди. Унгидаги ташвиш тўла мавжуд борлиққа базўр кўникар экан, қизга қараб қўйди. Аммо қизнинг қувончларига шерик бўлмади. Қиз эса бир қўлига суяниб унинг ёнида ўтирар, қандайдир гиёҳни чайнади. Афтидан, ўша ўт билан Иванни қитиқлаган бўлса керак. Унда кечаги лоқайдлик ва ҳолсизликдан асар ҳам қолмаганди.

— Юрайлик, дейсанми? Майли, кўрамиз.

— Курамиз, курамиз, — рози бўлди қиз муғамбирона жилмайиб, йигит юзига қараркан.

Иван яна бир керишгач, чаққон ўрнидан турди-да, қўлларини ён томонга қайта-қайта ёзиб йиғди. Сўнг-ра оёқларини керган кўйи ўтириб тура бошлади. Бу солдатчасига бадан қиздириш усули эди.

Қиз ёйсимон қошларини чимираркан, аввалига ҳайрон бўлиб турди, кейин бирдан қисқа, аммо қаттиқ кулди. Қўрқиб кетган Иван шивирлаб:

— Шовқинламасанг-чи! — деб қўйди.

Қиз хатосини тушуниб қолиб кафти билан оғзини бекитди-да, атрофга аланглади. Унинг кўзларида ҳамон шўхлик учқунлари ўйноқларди. Иван қизга жиддий, таънаомиз қараб қўйгач, совуқ ўтган юраги аста-секин илиб, тепиши тезлашаётганига қулоқ сола бошлади. Қиз яна бепарво жилмайган кўйи сўз қотди:

— Сеники бадан тарбия?

— Ҳа, бадан тарбия. Нима, музлаб қолишим керакми?

Иваннинг кўнглига ҳозир ҳазил сиғмас, ташвиши етиб ортарди. Қиз, афтидан, буни тушунди шекилли, чеҳраси жиддийлашиб, кечадан бери нам курткаси остидаги нимжон, қотма кифтларини асабий қисиб қўйгач, хўрсинди, сўнгра ўтирган ерида йигитга синовчан нигоҳ ташлади.

Иван доимий ҳарбий одатига кўра, атрофга кўз югуртирди ва дарҳақиқат ухлаб қолгани, аллақачон тонг отганини тушунди. Тўғри, ҳали қуёш тоғлар ортидан мўраламаган, аммо булутсиз осмон эрталабки тиниқ мовийликдан жаранглаётгандай туюларди. Даранинг қуёш ёритган нариги томонидаги кул ранг чўққилар, қарағайлару кенг ва тик жарликлар билан юксак қоялар алвон рангда товланарди. Қочоқлар томони эса ҳозирча кул ранг туман билан қоплиниб, бамайхотир мудрар, қоронғилик тарқаб улгурмаганди.

— Тоғ якши!—деди қиз, йигит қараётган томонга боқиб. — Қандай иди?.. Эстетико!

Қиз ўзи ўтирган харсангдан ёғоч кавушларини тарақлатганча сакраб турди-да, чўққи остидан югуриб чиқаркан, даранинг мўл қуёш нури тушаётган кунгай томонига ҳавас билан қарай бошлади. Аммо Иванни табиат манзараси қизиқтирмасди. Асирликда ҳар кун эрталаб уйғонганида бўлганидай бутун борлигини ўша таниш очлик азоби қаттиқ қийнаётганди. Мана, ҳозир ҳам егулик нарса йўқ. Иван бу лаънати тоғларда қаердан овқат топишни билмас, айни вақтда улар оч эканлар, узоққа боролмасликларини ҳам яхши тушунарди. У хийла қараб тургач, ютиниб қўйди-да, қизнинг ҳавасини келтирган манзарага эътибор ҳам бермай:

— Сен қайси томонга кетмоқчисан? — деб сўради.

Қиз тушунмай, қошларини керди.

— Юр-марш қаёққа? — саволини такрорлади жаҳли чиқа бошлаган Иван қўллари билан атрофни кўрсатиб. — Манави томонгами ёки анави ёққами? Қаёққа йўл оласан?

— О, Остфронт! Рус фронт кочган.

Иван ҳайрон бўлиб қизга қаради.

— Си, си¹ — тасдиқлади қиз, йигитнинг ишонмаётганини кўриб. — Синьорина якши, тэдэски² пуф-пуф.

Анавини қаранглар-а! Ҳамроҳининг гўллигидан эрталабоқ жаҳли чиқа бошлаган Иван унинг ҳаракатчан ва назарида жудаям чиройли юзига ҳазиллашмаяптимикиан, деган маънода тикилиб қолди. Лекин қиз афтидан ўз ниятини беҳазил, жиддий айтган, энди бўлса нима дейишини кутганча шаҳло кўзларини жавдиратарди.

— Қанақа пуф-пуф? Бемаънилик, — деди йигит куртка барига маҳкамроқ бурканиб.

— Сизники? Нима у беманилик? Руссо ургатади русча синьорина шпребен?

— Кўрармиз.

— Кўрармиз якши. Кўрармис. Хўп? — ҳазил аралаш сўрай бошлади қиз. Аммо Иван жавоб қайтармади. У елкасига куртка нами ўтганини сезиб, титраб қўяркан, кўкрагидаги машъум доира — белгиларга нигоҳ ташлади: кийим тўғрисида ҳам бош қотириш керак ҳали. Бу уст-бош билан узоққа бориб бўлмайди. Шундан сўнг Иван курткаси кўкрагидаги винкель билан номерни бармоғига ўраб шартта узиб ташлади. Қиз ҳам шундай қилмоқчи бўлганди, аммо нимжон бармоқлари кучсизлик қилди. Бунинг устига ип ҳам осонликча узиладиган хилидан эмасди. Шундан сўнг қиз пастки лабини болаларча чўччайтириб, Иван томон бир қадам ташлади-да, кифтини силтади:

— Бер.

— Бер эмас, ол, — деди Иван қизга ўгирилиб. Гижимланган нам куртка остидаги учи дўмпайган нарса уни чимирилиб, лабини қимтишга мажбур этди. Буни пайқаган қиз шошиб-пишиб кўкрагидаги гижимни текислаб, ёқасини тортди. Иван хийла иккиланишдан сўнг винкелнинг бир учидан ушлаб қаттиқ тортди. Сўнгра из қолдирмаслик учун узилган латтачаларни тош остидаги ёриққа тикиб қўйди.

— Грацие! Раҳмат.

— Русчани қаерда ўргангансан? — сўради йигит.

¹ Ҳа, ҳа (итальянча).

² Немислар (итальянча).

— Италия, Рома ургатган. Лягер русска синьорина Маруса ургатган. Якши русска шпребен?

— Яхши, — деб қўйди Иван лоқайдлик билан.

— Жжуда куп яхши билган, — мақтана бошлади қиз, Иван унинг бу соддалигидан ичида кулди. Аслида у бошқа нарса тўғрисида ўйлаётганди.

— Триест қаёқда, биласанми?

— О, Триесте! Тоғлар, — деди қиз жонланиб.

— Тоғлигини биламан. Қаерда, қайси томонда у?

Қиз аввал бир томонга, кейин иккинчи ёққа қараб қўйди-да, ишонч билан кунчиқар томонга қўл силтади, тоғлар тўсиб тургани учун қуёш ҳам бу ердан кўринмаётган эди.

— Триесте йўли у ёққа.

«Йўл эмиш-а!» — маъюсона кўнглидан ўтказиб қўйди Иван. Чунки қиз йўл деб кўрсатган йўналиш тоғли Альп массиви, қоялар ва дарёлар, энг асосийси, аҳолиси зич водийлар ва серқатнов машина йўллари-дан ўтарди. Терешка лагерда неча бор эшитган партизанлар Триести жуда олисида эди. Лекин ҳозир қочоқларнинг имкониятлари жудаям чекланган. Модомики уларга жаҳаннам қаъридан қутулиб чиқиш насиб этган экан, эндиликда ноғора наъралари остида ўзларини қора сиртмоққа остириб юборишлари ғирт аҳмоқлик бўлур эди.

Шунинг учун ҳам йўлни давом эттириш керак. Юриш, юқорига тармашиш, қочошдан тўхтамаслик керак! Шалвираб ўтирмай, куч тўплаш, бор тажриба, лаёқатни ишга солиб, асосий довондан ўтиш, югославми, итальянми, қатъи назар, партизанларни топишу ишқилиб сафга қўшилиб, қўлга қурол олишса бас. Иван ҳозир ҳаётнинг мазмуни деб, энг олий вазифа ҳамда бир йил давом этган асирликда бошидан кечирган барча азобу шармандаликлар эвазига олиннадиган мукофот деб худди шунга тушунарди.

Зах ва зимистон чуқурлик совуқ эди. Тун бўйи намиққан баданлар дағ-дағ титрарди. Одамнинг иссиққа, серқуёш жойга чиққиси келарди. Улар ёнбағирдан қулайроқ жой қидириб, харсанглар орасидан юқорига чиқишди. Энди, учрашганларидан бери биринчи марта олдин қиз чиқди, йиғит эса сал орқада судралиб келарди, бу энди улар ўртасидаги биринчи ўзаро ишончга ўхшарди.

Сертош ёнбағирнинг бу ери анча тик, ёғоч кавушлар сирпалиб, қизнинг оёғидан чиқиб кетарди. Ниҳоят қиз кавушларини ечиб бир қўлига олди, иккинчи қўли билан тиконли симдай қаттиқ аллақандай ўтнинг поясидан ушлаб туриб тошдан-тошга калтаке-сакдай чаққон сакради.

— Руссо, — деди у тўхтаб, — сеники офицер?

— Ҳеч қанақа офицер эмасман. Асирман, асир.

— Асер, асер. Меники тушунган. Урушдан олдин сеники ким бўлган?

Иван жавоб беришга шошилмасди. Қизнинг сўроқ бошлагани ёқмади (мени сўроқлайдиган махсус бўлим ҳам очилиб қолди-ю!), шунинг учун лўнда қилиб:

— Колхозчи, — деди.

— Кўлхузчи нима?

— Билмайсану сўрайсан, — тўнғиллади Иван. — Бауэрга ўхшаган, ферштейн.

— А, билган, ляндивиршафт?¹

— Ҳа, ҳа, колхоз.

— О, меники кўлхуз жуда якши куради! — бирдан жон кирди қизга. — Кўлхуз якши. Ля вораре² компания. Дам олиш — компания. Тутто³ компания. Якши компания. Руссо кўлхуз якши эктисад. Меники туғри тушунайт? — сўради қиз йигитга ўгирилиб.

Аммо Иван жавоб қайтаришга улгурмай қолди. Қизнинг оёғи остидан кўчган тош-шағаллар пастга думалаб, сал бўлмаса Иванга шикаст етказай деди. Йигит ўзини четга олиб қолганди. Қиз юқорида шўхлик қилиб жилмайганча ёнбағирга ёпишиб турарди. Иван ўшқириб берди:

— Ҳой, секинроқ!

Қиз яна ҳушёр тортиб, қўли билан оғзини ёпди-да, пастга қаради.

— Пардон.

— Пардон эмиш. Шовқин солма. Нега тантиқлана-сан?

Ҳамроҳининг бепарволигидан жаҳли чиққан Иван дағалроқ гап қилди шекилли, қиз унга ўпкали нигоҳ ташлаб, лабини тишлаб қолди.

¹ Қишлоқ хўжалиги (немисча).

² Меҳнат қилмоқ (итальянча).

³ Ҳамма (итальянча).

— Меники исм Жулия. Синьорина Жулия.

У қизни бошдан-оёқ кўздан кечирди: «Хўш, синьорина бўлса нима бўпти!» деб кўнглидан ўтказди. Унинг учун «синьорина»ликнинг аҳамияти йўқ, мулозамат қилишни хаёлига ҳам келтирмайди. Қиз эса афтидан, хафа бўлди шекилли, гапирмай ошиғич юқорига кўтарила бошлади. Хиёл қолиб кетган Иван энгашганча ғадир-будур, совуқ тошдан-тошга ҳатлаб ўтаркан, қизнинг ҳаракатчан, йўл-йўл кийимли гавдасига зимдан нигоҳ ташлаб қўяр, «бу ким бўлсайкин?» дея ўйлаб борарди. Немислар «гурен» дейишадиган бирорта энгилтак, гавжум Италия шаҳарларидаги бошпанасиз қолган саёқ, уруш олови туфайли номуси топталган беғам бузуқмикин? Шумлигига ва афтидан, саргузашт талаб феъл-атвориға қараганда кейинги баҳо кўпроқ тўғриға ўхшайди. Тўғри, винкели қизил, сиёсий, боя немисларға нафрати тўғрисида нималардир деди, аммо Иван қизнинг фашистларға қаршиман, дейишини асосли ҳисобламасди. Эҳтимол, фашистлардан кимдир хафа қилгану кейин лагерь қийноғини татиб кўрган бўлса керак, лекин бунақалар унча-мунча кулфатни дарров унутиб юборишади. Қисқаси, Терешка қизнинг қочиш муваффақиятли ўтишиға боғлиқ кўп нарсаларда энгиллик қилганини бир неча бор кўрган бўлишиға қарамай, уни деярли яхши билмасди. Иван бундай вазиятда айниқса ҳушёр бўлиш, одам кўпроқ ўзига ишониши кераклигини тушунарди.

7

Қочоқлар жарликнинг харсанг қирғоғига чиқиб, нафас ростлаш учун тўхташганида, қаршиларида эгрибугри тоғ қарағайлари билан қопланган ясси адир намоеън бўлди. Зах ва зимистон дарадан сўнг бу ер, анча илиқ ва кенг туюлди. Пастликда водий ястаниб ётар, ундан нарида кўкимтир туман қўйнида олисларға қараб қўшни тоғ тизмалари чўзилганди.

— Раухен¹ — деди нафаси қисилиб қиз. — Озгина раухен!

¹ Тўхта! (немисча.)

Иван чурқ этмай, ердан туртиб чиққан харсанг четига ўтирди. Жулия қоялар қалашган юқорига, кейин пастдаги сийрак қарағайли, жигар ранг тупроғи кўриниб турган ўрмонли ёнбағирга нигоҳ ташлаб қўйди. Терешка пастдан Жулияга қараркан, қиз гўё алланимага кўзи тушгандай, ҳатто кавушини ҳам унутиб, бир оёғини буккан ҳолича қотиб қолганини сизди-ю, сакраб оёққа турди. Хув, пастликдаги қарағайлар орасида оппоқ сўқмоқ кўринарди. Жулия ўғирилмай, Иваннинг енгига ёпишди:

— Руссо, Мэнш! Адам!

Иван ёлғизоёқ йўлдан юқорига чиқиб келаётган одамни бунингсиз ҳам кўрганди.

Қочоқлар чўнқайиб олишди. Афтидан, гинахонликни унутган Жулия қоп-қора кўз қорачиқларини Иванга тикди. Терешка қовоғини уюб кўзларини олиб қочди-да, қўйнидан браунинг чиқарди. Қиз йигитнинг мақсадини тушунди. Иван ҳеч нарса демай, шу ерда ўтириб тур, маъносида қизнинг кифтига туртиб қўйиб, ўзи энкайганча қарағайлар орасига шўнғиди ва йўлакай пастки шохларни у ёқ-бу ёққа сура-сура ёнбағир бўйлаб тез юриб кетди. У сўқмоққа чиқиб олмоқчи бўларди.

Терешка қарағай қалинроқ жойдан юриб дарадан олислаб кетди ва қизни ёлғиз қолдирмаслик керак эди, деб хаёлидан ўтказди.

Ҳавода ўткир қатрон ҳиди анқир, игнабарглар билан қопланган тошлоқ ер йигитнинг бунингсиз ҳам тилинган оёқларига қаттиқ ботарди. Ҳадемай яқингинадаги баҳайбат тоғ ортидан илк қуёш нурлари мўралаб, хиёл баданни исита бошлади. Кечаги таъқиб эсига тушган Иван пистолетини шиқирлатиб пластмасса магазиннинг дастасини тортди. Магазинда бешта ўқ бўлиб, олтинчиси стволда эди. Бундан Иваннинг бир оз кўнгли таскин топди. У эҳтимол унча-мунча кийим-пояфзал, балки емиш ҳам топармиз, деб ўйлаб қўйди. Ҳамон қорни таталаётган Иван овқатни эслаганида оғзи сув очар, сўлагини базўр ютиб улгурарди.

Ун қадамча олдиндаги қарағайлар орасида тўсатдан сўқмоқ кўринди. Йигит юришдан тўхтаб, пастга ва юқорига қараб қўйди: ҳеч ким кўринмасди. У

турган ерида қулоқ солди: ёнгинасидаги ғалати қарағай новдасидан ялтироқ думли жажжи қушча пир этиб учди-ю, узоққа бормай ерга қўнди. Атрофни яна жимжитлик босди. Терешка пана жой излаб тевааракка назар солди. Кейин бир оз юриб, харсанг ортида тиканли сийрак ўт ўсиб ётган ерга ўтирди.

У муккаси билан ётиб, қайин учлари орасида кўринган сўқмоқ томонга дам-бадам қараб қўярди. Келаётган одамни нима қилиш ҳақида ўйларди. Сўқмоқдан келаётган одам ҳарбий эмаслигига, кийимини қаршиликсиз беришига Иваннинг имони комил (ҳар қалай пистолети бор), лекин бу ёғига қандай чора кўришни билмасди. Қуролсиз одамни ўлдириш инсофдан эмас, тегмаслик эса ўз қўли билан ўзини ҳалок этишдай гап. Терешка иродасига бўйсунмаётган зеҳнини ҳар қанча ишга солмоқчи бўлса ҳам бирор режа ўйлаб тополмас, бундай сусткашлик яхшиликка олиб бормаслигини тушунарди. Аммо бу аҳволда улар ҳозир етиб келган асосий довондан ошиб ўтишлари ҳам амри маҳол эди.

Ҳалиги одам Иван ўйлагандан ҳам яқинроқда пайдо бўлди: ногаҳон сўқмоқ этагида оғир юкдан қадди букик кимса кўринди, лекин у негадир одимламай, югураётганга ўхшар, чарчаганидан ҳарсиллар, аланглаб қарағайзордан кўз узмасди. Наҳотки уларни кўриб қолган бўлса? Вужуди таранглашиб, харсанг ортига қимтинган, йўл-йўл кийимини кўрсатиб қўймаслик пайидан бўлаётган Терешка беихтиёр ғазабли сўкинди. У ҳозир чор-ночор ижро қилиш лозим бўлган иш ўта ваҳшийлик эканини яхши биларди.

Аммо шундай қилиши керак эди.

Иван кўринган одам яқинроқ келишига имкон бераркан, оёғини аста букди-да, харсанг ортига ўтди. Ёнгига кирган чумоли ўрмалаб, Терешканинг кифтини қичитқи ўтдай чизиллатиб чақарди. Австриялик елкасидаги оғир брезент қопни базўр кўтариб келарди. Қалин тағ чармли дағал чориқ кийган бу одам пилдираганча рўпарадан энди ўтган ҳам эдики, Иван уч сакрашда сўқмоққа чиқди. Шарпа сезган ўткинчи орқасига ўгирилиб қаради. Бу — гунгурсдай семиз, кексагина киши эди. Чарм тужуркаси калта, шляпасининг ҳошиясига ҳаво ранг пат қистирилган, эски шимининг тиззалари ҳалпираб турарди. У кутилмаган

воқеадан кўзларини пирпиратаркан, немисчалаб нималардир деди-да, қўлларини силкитди ва йигитнинг устига бостириб келаверди. Иван пистолетини кўтарди.

— Герр гефтлинг!.. Герр гефтлинг! — доддиради австриялик.—Воцу ди пистоле! Эсэс!..¹

Иваннинг юраги орқасига тортиб кетди. У гап нимадалигини англаса ҳам, аммо яна устига фалокат бостириб келаётганига асло ишонмасди. Лаънати чумоли энди умуртқасида ғимирлаётган бўлса-да, Терешка уни қоқиб ташлашни хаёлига ҳам кетирмас, тунд, шафқатсиз нигоҳ билан австрияликка дўлайрди.

— Эсэс! Дорт эсэс! Штрейфе?² — деди ташвишли қиёфада ўткинчи. У ҳаяжонланар, бурушиқ юзидан тер қуйилиб, гапирганида ўпкаси чийиллар, ғижирларди. Иван атрофга аланглаб лабларини тишлади.

— Қаерда эсэс?

— Дорт! Дорт! Ихъ мэтэх инен гутмахон!³ қўл силкитди австриялик.

— Ду найн люгэн?⁴

— О найн, найн! Ихъ бин гутэр мэнш!⁵ — қизишиб деди ўткинчи, сўнгра гап оҳангини ўзгартириб, чала рус тилида қўшиб қўйди. — Мен Сибирь асир булган.

Австрияликнинг ташвишли кўзларида қандайдир илиқ хотира ифодаси пайдо бўлганини кўрган Иван, у ёлғон гапирмаётганига амин бўлди. Шошиш керак эди. Ҳали замон уларни пайқаб қолишлари мумкин. Бир тўғрам нон топиш йўлидаги сўнгни умид ҳам пучга чиққанди.

— Ду вэр? Варум хир?⁶ — сўради жиддий қиёфада Иван, сўнгра австрияликнинг енгидан чангаллаб, уни шартта сўқмоқдан пастга тортди.

— Ихъ бин вальдгютер. Дорт ист майн форсетей⁷

1 Жаноб асир!.. Жаноб асир! Пистолетнинг кераги йўқ! Эсэс!.. (немисча.)

2 Эсэс! Анави ёқда эсэс! Облага! (немисча.)

3 Анави ёқда! Анави ёқда! Мен сизга яхшилик истайман (немисча.)

4 Ёлғон гапирмаяпсанми? (немисча.)

5 О, йўқ, йўқ! Мен ростгўй одамман! (Немисча.)

6 Қимсан ўзинг? Нега бу ерда юрибсан? (Немисча.)

7 Урмончман. Уйим анави ерда.

Иван ўткинчи ишора қилган юқорига қараб ҳеч қандай уй кўрмади, унинг нигоҳи дарахтзордан отилиб чиққан Жулияга тушди холос. Қиз эркакларнинг овозини эшитган шекилли қичқирди:

— Руссо! Руссо! Қочган! Руссо!..

Терешка Жулиянинг огоҳлантирувчи қичқириғига аҳамият бермай яна австрияликнинг елкасини силталаб, қўлидаги қопни тортиб олди:

— Эссен?¹

— О, я, я — тасдиқлади ўткинчи. — Брот.²

Австриялик афтидан гап нимадалигини тушунди шекилли, атрофга аланглаб қўйгач, шартта тиз чўкди-да, титраб-қақшаб қоп боғичини ечди. Иван қопдан қотган буханкачани олди. Ўткинчи қаршилиқ билдирмади, фақат негадир бўшашиб, бояги жонсараклигидан нишон ҳам қолмади. Буни сезган Иваннинг қалбида ўз-ўзидан ўпкаланиш ҳисси пайдо бўлса-да, дарҳол ўзини босиб олди, кейин сакраб қарағай тагига ўтди, юқоридаги живир-живир қорли чўққиларга қараб қўйгач, атрофига аланглади. Австриялик қоп оғзини боғламоқчи бўлар, аммо бармоқлари ихтиёрига бўйсунмасди. Иван сакраб-сакраб етиб келган Жулияга нонни ташлаб, ўзи яна ўткинчига яқинлашди.

— Еч!

У тужурка немисчасига нима дейилишини эсидан чиқариб қўйганди. Австриялик ҳайрон бўлиб турганди, Терешка тужурканинг енгини силкитиб қўйди. Аммо австриялик негадир кийимини еча қолмас, бурушиқ қизил томирчалари бўртган юзида саросима сезилиб турарди. Иван ўшқириб:

— Шнеллер!³ — деди-да, енгни қаттиқроқ силталади.

— Шнеллер! Шнеллер, руссо! — қичқирди Жулия бўғиқ, азбаройи ташвишли овозда қарағай дарахтлари орасидан. Шундан сўнг австриялик қандайдир ноумид қиёфада, ногаҳон аъзойи бадани бўшашаркан, тужуркасини ечди. Иван тужуркани унинг қўлидан юлқигандай тортиб олдида, сўнгги бор унинг кўзларига ти-

¹ Емишми?

² О, ҳа, ҳа. Нон (немисча).

³ Тезроқ! (немисча.)

килди. Терешка бу қилиғи ўта нонқўрлиғини билар, лекин бошқа иложи йўқ эди.

Иван Жулиянинг йўл-йўл курткеси бир кўриниб гойиб бўлган қарағайзор томон югураркан, у ердан узоқлашгач, орқасига ўгирилиб қаради: ялтироқ сорочкаси устидан кўкиш подтяжка тортилган австриялик ҳамон ўша жойда бўшашиб турганча, Иваннинг ортидан қузатарди. Терешка ўрмончининг бу тикилишида нима маъно борлиғини англамади.

8

Қочоқлар бор кучларини ишга солиб юқорига югуришарди. Чорак соат ўтар-ўтмас уларни тер босди, мадорлари қуриб юришлари секинлашди. Қарғайзор тугади. Қочоқлар серўт яйловга чиқиб олишди. Шу ерда ўрмоннинг юқори чегараси тугаса керак, чунки нарида, тақир, йўсин босган қоялар, харсанг уюмлари-ю, осмон баравар баландликда тустовуқ қаноти тусидаги кўкиш, қор ёққан тоғ тизмаси кўзга чалинарди. Сўқмоқ тобора тиккага кўтарила борар ва охири типпачик қоялар деворига бориб тақаларди. Буни кўрган Иван энди юқорига чиқиб бўлмаслиғини тушунди-да, шартта бурилди. Шу улкан тўсиқ ёқалаб қулайроқ пана жой топгани югуриб кетди. Ҳозир австрияликдан ҳар нарса кутиш мумкин эди, шунинг учун Иван хавотирга тушганди. «Фақат итлар бўлмаса бас, ишқилиб итлар бўлмасин-да», ўйларди у. Терешка агар немислар итларни қўйиб юборишса, қочоқлар ҳеч қаерга қочиб қутулолмасликларини аниқ биларди.

Иван қияликдан югураркан, дам-бадам пастга қараб қўярди. Пастдаги ўрмонли ёнбағир, улар тунашган кенг дара, четида баланд тош фронтон ва девор ёқалаб чўзилган узун тахта галереяли (бу ўрмончининг қўрғони бўлса керак) қарағайзор кафтдай кўринарди. Терешка дақиқа сайин ўша ерда немислар пайдо бўлишини кутар, лекин негадир улар кечикишар, қўрғон тевараги сув қуйгандай жимжит эди. Ўрмончи ҳам кўринмаяпти, эҳтимол у ҳали пастдан чиқиб улгурмаган бўлса ҳам керак. Иван шундай иш қилишга мажбур этганларни мана шу дилтанг бир неча

дақиқа ичида аёвсиз лаънатлади. Наҳотки, у йўлтўсар қароқчи ёки туновчи бўлса? Агар уруш, асирлик, ғайри инсоний ҳақорат ва камситишлар бўлмаса ва ниҳоят, ўз ҳаёти учун, Жулия учун ҳатто, ўша австрияликнинг ўзи учун ҳам у қилиши лозим бўлган нарса бўлмаса, бунинг тинчгина кетаётган семиз одамни тўхтатиб, пистолет билан таҳдид қилиши, айниқса уни ечинтириши зарур келибдими?

Ўтлоқ сайқонликдаги баҳайбат харсангларни четлаб ўтган қочоқлар ҳадемай яқин тошлоққа етиб боришгач, харсанг тўсиқда тор дара кўриб қолишди, бу жой орқали харсанглар орасига янада ичкарироқ кириш мумкин эди. Иван хурсанд бўлиб кетди. У ерда балки ирмоқ учраб из чалғитиш имконияти туғиларди. Бунинг устига қочоқлар бирор жойга яширинишлари ҳам керак-ку, ахир. Ҳозир ҳар лаҳза немислар пайдо бўлиши хавфи бор. Иван ўтлоқ бўйлаб жон ҳолатда югурар экан, Жулия ҳам ҳолдан тойган, лекин барча қийинчиликларга чидаб кетидан қолмай чопарди.

Сертикан рододендрон¹ чакалакзоридида оёқлари тирналган қочоқлар кўп ўтмай тоғ ёриғига етиб боришди, лекин афсус, у ерда ирмоқ йўқ эди. Бу зимистон, хилват жой эди, зах ҳаво нафасни қисар, типпа-тик харсанглар деворида тиканли буталар осилиб ётар, харсанглар ёриғидан дағал гиёҳлар униб чиқаётган эди. Пастда меваларнинг бултурги данаклари сочилиб ётарди. Одамлар қўрқитиб юборган қандайдир тун қуши шатир-шутур қанот қоққанча тор дара ичкарисига қочди. Бу ер уларни нохуш кутиб олган бўлса-да, Иван шундай жойга етиб, яширинганларидан хийла хотиржам тортди. У қадамини секинлатиб, моғор босган харсангтошга чиқди-да, Жулияни кутиб турди. Қиз мувозанатини сақлаш учун қўлларини лангар қиларкан, тошлар устидан Терешка томон югуриб келарди. Қоп-қора калта сочлари тўзиб югураётган ҳорғин Жулиянинг юзлари бўғриқиб кетганди. Иванга тикилган қизнинг кўзларида одатдаги шўхчанлик ўрнига хавотирланиш аломати йилтиради.

¹ Гули чиройли тоғ ўсимлиги.

— Ё Биби Марям! Биз кетган, а?— сўради Жулия.

Иван тоқатсизланиб:

— Тезроқ бўл! — деди.

— Тезроқ нима? — тушунмади қиз.

Йигит қизнинг саволига жавоб қайтармади. Жулия ҳарс-ҳурс қилганча яқинлашгач, улар харсанглар устидан юқори кўтарила бошладилар.

— Куп якши фатер! Коммунисто фатер! — хурсанд бўлди қиз.

— Қаёқда коммунист! — деб қўйди Иван қовоғини уюб. — Инсон холос.

— Си, си инсон. Бене инсон!¹ — тасдиқлади қиз, олдинга ўта туриб. Бу орада Иван пастдаги шарпаларга қулоқ соларкан, Жулиянинг қўлтигидаги нондан кўз узмасди. Қиз беихтиёр йигит нигоҳини сезгандай унга ўгирилди:

— Эссен? Нан, а?

Жулия шошиб нон четидан бир бўлак ушатди-да, Иванга узатди. У эса нонни олди-ю, чала-ярим чайнаб, ютиб юборди. Вақт зиқ. Ҳали замон немислар орқадан келиб қолишлари мумкин эди. Аммо Иван энди нон тўғрисида ўйламай туролмас, қиёфаси тундлашиб кўнглига ҳеч нарса сиғмасди. Буни тушунган Жулия таққа тўхтаб, буханкани кўксига босганча тиз чўкди-да, апил-тапил нондан катта бир бўлак ушатгач, Иваннинг кенг, дағал кафтига тутқазди. Сўнгра куртқасининг этагига тўкилган ушоқларни авайлабгина тўплаб оғзига солди.

Нонни эҳтиётлабгина олган Терешка уни томоша қилаётгандай қўлида айлантира туриб зимдан буханкага қараб қўйгач, кафтидаги улушни тенг иккига бўла бошлади. Сўнгра бурдаларни ўлчагандай кафтида чамалаб кўриб, бир қўлидаги бурдани қизга узатди. Жулия рад этмай, илжайди-да, шартта нонни олди.

— Данке. Нўн, грацие — раҳмат!

Апил-тапил нон чайнашга тушган Иван қизга жавобан ҳеч нарса демади.

Улар яна юқорига қараб кетишди. Қиз ҳам жимгина ютина бошлади, аммо ўлчовли нон иштаҳани

¹ Ҳа, ҳа, одам. Яхши одам! (итальянча.)

очиб юборган эди. Шунинг учун Жулия шартта ҳам роҳига ўгирилди:

— Руссо! Бер, ҳамма-ҳамма манджаре!¹ Си?

Қизнинг хурсанд сузилган кўзларида аввалгидай чўғ ёлқинланиб, бармоқлар буханканинг қолган қисмини ҳам ушатмоқчи бўлаётганини кўрган Иван қўрқиб кетди. Дарвоқе, Жулия эҳтиёти шарт асрашаётган озгина нонни ҳам бўлса нима қолади. Терешка қиз қўлига ёпишди:

— Бер бу ёққа!

Жулия ҳайрон бўлиб қошларини кERGанди, Иван қиз қўлидаги нонни тортиб олди-да, уни апил-тапил тужуркага ўради. Қиз аввалига хижолат тортиб тургач, кейин бирдан кулиб юборди. Терешка Жулияга ажаблангандай боқди.

— Нега куласан?

— Руссо туғри! Жулия нан ишонмайт. Сўз ишанайт, муҳаббат ишанайт. Нан ишанмайт Жулия. Жус-то — туғри, руссо!

Қиз Иванга орқа томондан яқинлашиб, йигитнинг кифтига аста қўл теккизганди, Жулиянинг кутилмагандаги эркаланишини сезган Терешка хижолатда елка қисиб қўйди.

— Бўпти,— тўнғиллади Иван йўлини давом эттирмоқчи бўлиб, аммо шу пайт узоқдан гумбурлаган милтиқ овози эшитилди. Улар ўқ овози келган томонга ўгирилиб, харсанг устида қотиб қолишди. Пастдан, қаердандир, қўрғон томондан бақир-чақир эшитилди-ю, кетма-кет «шмайсерлар» тариллаб, дара узра акси садо овози янгради. Гужанак, вужуди қулоққа айланган Иван пастдан таниш, лаънати ит ҳуриши эшитиляптими-йўқми дея ўша ёққа эътибор бера бошлади. Аммо ҳуриш эшитилмасди. Ўқлар тор дарага етиб келмас, негадир анча наридан ўқ узилаётганди. Бундан Иван бир оз ҳайрон бўлди. У ярим дақиқача қулоқ солиб тургач, тужуркани харсанг устига ташлади-да, тоғ оралиғидан бошини чиқариб кузатиш учун қоядаги дўнгликлардан ва ёриқлардан фойдаланиб, буталарга осила-осила, юқорига чиқди.

Қасир-қусур давом этар, бош узра ҳуштак чалиб учаётган ўқ овозлари, отишмалар орасидан элас-элас

¹ Ейишга (итальянча).

мотоцикллар тариллаши эшитиларди. Жулия бошини орқага ташлаганча, зўр бериб қулоқ соларкан, қарийб тик қоя ярмисига бориб қолган Ивандан кўзини узмасди. Иван тоғ оралигини охиригача назардан кечирди, кейин яна юқорига кўтарилди-да, бошини кифтлари орасига тортганча, олисдаги қўрғон ва мотоциклчиларга кўзи тушиб тек қотиб қолди. Жулия тужуркани олиб, клумпесини ечгач, нимадир деб қичқирди, аммо Иван гўё қояга ёпишиб қолгандай юқоридан чала-ярим кўринаётган манзарадан кўзини узмас эди.

Қўрғон қаршисидаги сийрак арчазор ўтлоғида уч нафар мотоцикл чир айланар, ундаги пулемётчилар тоғ тепасини ўққа тутардилар. Қаердадир, афтидан, юқорига чиқиб олмоқчи бўлаётган яна бир нечта мотоцикл тариллар, аммо қоя пана қилгани учун уларни кўриб бўлмасди. Немисларнинг бутун диққат-эътиборлари дарадан бошқа ёққа қаратилгани ва ўша ёқни ўққа тутаётгани аниқ эди: отишмаларнинг суръати улар ўз нишонини кўриб турганини билдирар эди.

Немисларнинг хатти-ҳаракатларидан шубҳага тушган Иван бир оз четга ўтди-да, қоя панасида юқори кўтарилди-ю, ногаҳон у ерда нима бўлаётганини яққол кўрди.

Жулия қуйида нимадир деб қичқирди. Терешка унинг овозини эшитолмади. У харсангга тармашган кўйи ёнбағир бўйлаб қоя томон узун оёқларини катта-катта ташлаганча, югуриб келаётган йўл-йўл кийимли одамга қараб турди. Уқлар ерга қадалар, қочоқ атрофида чанг-тўзон кўтариларди. Гефтлинг йиқилар, шу заҳоти сакраб туриб югурар, яна ағанаб тушарди. Мотоциклларини қўрғон ёнида қолдирган уч нафар немис гефтлинг ортидан хийла орқароқда тепага қараб югурар, қолганлари чопаётганлар бошидан ошириб пулемётлардан ўқ узишарди. Пайдарпай ва бараварига ўт очилган бўлса ҳам гефтлинг югуришдан тўхтамасди. Баъзан у орқасига қараб қўяр, нимадир деб қичқирганга ўхшар, кейин яна йиқиларди, шунда Иван энди гефтлинг туrolмаса керак, деб ўйларди. Йўқ, қаёқда! Уқ узиш сусайган ҳамоно боёқиш сакраб турарди-да, юқорига югура бошларди.

— Руссо! Руссо! Нега қараб турибсан? Руссо!—бақирарди харсанг устида бетоқат депсиниб Жулия.

Қочоқни кузатаётган Иван қимирлашга юраги дов бермас, гефтлингнинг куни битди, деб ўйларди. Дарҳақиқат, қочоқ ҳадемай нақ қоя остида яна йиқилди-ю, бошқа кўринмади, кейин ўқ овозлари ҳам тинди.

Иваннинг ичида бир нарса узилиб кетгандай бўлди. У қоядан пастга жадал сирғаниб туша туриб, дара уларга пана бўлганлиги учун минг қатла шукур қилди. Йигит кўнгли ғапланиб ерга сакрагач, Жулияга юзланаркан, қисқа қилиб:

— Капут,— деди.

— Капут? — кўзларини катта очиб ҳайрон бўлди қиз.

— Ҳамроҳинг капут.

— Кранк гефтлинг?

— Ҳа.

— Ой, ой!

Иван ҳанг-манг бўлиб қолган Жулиянинг қўлидан тужуркани олди. Қиз кавушларини шошқалоқлик билан ечиб олди-ю, икковлари яна тошдан-тошга, харсангдан харсангга тармаша кетишди.

9

Улар сездирмай ўтиб кетишнинг иложини қилишолмади, ўзларини ошкор қилиб қўйишди, орқада гувоҳ қолди, шунга кўра Иван аввалгидан ҳам баттар хавотирда эди: австриялик оғзидан гуллаб қўярмикин ёки йўқми?

Терешка барча қочишлари тажрибасидан келиб чиқаркан, худди шундай вазиятлар қочоқларга кўпроқ панд бериши мумкинлигини кўнглидан ўтказди. Ҳеч қаерда: на далада, на тоғ-тошда, на йўлда улар таваккал иш тутишмади. Фақат қишлоқлари, қўрғонларига, хуторларга кирган одамлар билан учрашган вақтларидагина уларни сезгир ва ҳатто ўта аҳтиёткор ғанимлар кутиб олиши ҳеч гап эмасди. Бундай пайтларда озодликка элтувчи ниҳоятда машаққатли йўл кўпинча узилиб қолиб, янада баттар азоб-уқубатга тўла янги йўл — асирлик қайтадан бошланарди.

Аммо овқатланиш, йўл белгилаш, кийим ўзгартириш зарурати туфайли умуман, одамлар билан учрашмасликнинг иложи ҳам йўқ эди. Улар кўпинча таваккалчилик, иш ўнгидан келиши, инсонийликка ишониб иш тутишарди. Баъзан омадлари юришар, лекин ҳар доим ҳам бундай бўлавермасди.

Бундан бир йил олдин ҳам Иван иш ўнгидан келди деб ўйлаганди, чунки унинг ўттиз икки куни яхши ўтган эди. Улар уч киши пистирмаларга муваффақиятли чап бериб, дарёни ортда қолдиришди. Қишлоқни четлаб ўтишди-да, полициячиларга дуч келмасликнинг иложини қилишди. Икки марта таъқибдан қочишга муваффақ бўлишди, тўғри, бир галгисида тўртинчи ҳамроҳлари — ленинградлик танкист Валерийдан жудо бўлишди. Қолганлар она ер Волингача бориб етишди. Теваракда украин қишлоқлари, далада деҳқонлар от ва ҳўкиз қўшиб ер ҳайдардилар. Кунлар исий бошлаган, ўрмонда ҳам ухлаш мумкин, ортиқча бир зарурият туғилмаса қишлоққа суқилиб киришга эҳтиёж йўқ эди. Фақат овқат важдангина гоҳ-гоҳида уйларга кириб боришга мажбур бўлардилар.

Уша тонгда Иван дўстларини ўрмон четида қолдириб қишлоққа йўл олди. Кеча бошқалар борган, энди унинг навбати эди.

Иван ўрмондан хиёл ҳаяллаб чиқди. Тунда улар шу ўрмондаги илон изи йўл орқали ўтишганди. Тонг ёриша бошлаганига қарамай, Терешка оч бўлгани учун ичкарига яширинишни эп кўрмади. У ўрмон четидан қишлоқни диққат бериб кузатди. Хавотирлантирадиган ҳеч қандай шарпа кўринмасди. Яқин атрофда катта йўл йўқдай эди, шунинг учун у ботқоқ кечиб, буталар панасида бир чеккадаги уйга томон юрди. Унинг қўйнида Краков ёнидаги ўлжа, магазини ўн икки ўқли немис автомати бор эди, этиги ҳарбийча, елкасида эса қандайдир эски деҳқон чакмони. Кўриниши шу ерлик оддий қишлоқ йигитига ўхшагани учун Иван тўппа-тўғри томорқага етгач, омбордан четан девор ёқалаб борди-да, йўлка орқали ўша яқин уйга бурилди. Бахтга қарши уй кўчанинг нариги томонида бўлгани учун Терешка атрофга кўз ташлади. Ҳеч ким кўринмасди, фақат ҳовлининг қаеридадир эшик ғижирлаб, сигир маъради. Уй бекаси сигир

соғишга чиққан бўлса керак. Иван ҳали шудрингли кўчани кесиб ўтганича ҳам йўқ эди, шу пайт ён ҳовлидан кимдир ташқарига чиқди. Иван ҳатто қарама-са ҳам, ўша одам уни кўриб қолганини сизди. Фақат муюлишда орқасига ўтирилди: кўчада бояги одам кўринмади, уй қаршисида брезент ёпиқли баҳайбат машина қаққайиб турарди. Бу кутилмаган ҳодисанинг устига-устак ҳовлидан бақир-чақир ҳам эшитила бошлади. Терешка ўзини қаёққа уришини билмай (уй орқаси чопилган кенг сайҳонлик эди), эшиги очиқ пешайвонга қараб югурди. Остонада соқоли ўсган ўрта яшар деҳқон турарди. У гап-сўзсиз ҳаммасига тушунди шекилли, бақир-чақирни эшитиб, хиёл ранг бўзариб кетди, қўйни дўппайган йигитга қараб қўйгач, бир қадам орқага чекинди-да, ичкари кириш учун йўл бўшатди. Терешка лом-мим демай саранжом-саришта, полида отқулоқ сочилиб ётган пешайвонга отилди, ўзини ҳар бурчакка уриб, бирор пана жой излай бошлади. Кўнгилдаги пана топилмагач, очиқ эшик орқали печкали бошқа хонага интилди. Печка тахмончасига кўзи тушди, дарҳол тиз чўқди-да, деразага қаради. Деразага яқин сўридаги катак кўрпа остидан болаларнинг уч жуфт оёқчалари кўриниб турарди. Терешканинг юраги орқасига тортиб кетди. Йўқ, нобоб жой топибди.

Аммо вақт ўтган, ҳовлидан этик товушлари эшитиларди. Иван биқинлари оғир даражада печка тагидаги тор, қурумли тўйнуқка суқилган кўйи гужанак бўлиб олди. Ичкарига одамлар кириб келишди. Йигит нафасини ростлар-ростламас, бегона сўзлар эшитила бошлади: кирганлар икки киши ёки ундан ҳам кўпроқ немислар эди. Уй эгаси уларни тушунмас ёки тушунишни хоҳламасди чоғи. Терешка ҳамма гапни эшитар, унга таржимон керакмасди.

— Вэр ист? Вэр лауфт?¹ — қичқирди немис.

— Ин дизем аугенблик. Их хабс гезеен!² — баттар ўдағайлади иккинчи немис.

— Билломмадим, панлар. Меникида ҳеч ким йўқ. Қўйсанглар-чи!

¹ Ким у? Қочган ким? (Немисча.)

² Ҳозиргина. Уз кўзим билан кўрдим! (Немисча.)

Иваннинг елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлди: демак, уй эгаси тутиб бермайди, худога шукур, бу ёғи хатарсиз кўчди. Энди топишолмаса керак. Терешка деворга янада қапишганча гужанак бўларкан, деярли нафас олмасди. Немислар баттар бақириб сўкина бошлашганди, бурчакдаги бола йиғлаб юборди. Шу пайт қаердандир, печка устидан бўлса керак, сакраб тушган аёл, бола томон ташланиб уни юпата бошлади. Немислардан бири милтиқ затворини шақирлатиб ичкарига отилиб кирди. Печка ёнида унинг сояси липиллаб кўринди. Болалар баттар ув тортишиб, сўри усти тўс-тўполон бўлиб кетди. Чунки немислар уларнинг кўрпаларини ағдар-тўнтар қилиб юборишганди. Иван гарчи бундай вазиятда қандай ўқ узишни билмаётган бўлса ҳам автомат дастасини чангаллаганча кутиб турарди. Дукур-дукур қадам ташлаётган немислар печка ичини кўриш учун гижирлатиб эшикчасини суришган эди, фонус нурлари печка тахмончасининг орқа деворига тушди. «Хераускрихен!»¹ деган қичқириқни кутган Терешка ҳатто кўзларини ҳам юмиб олганди. Аммо фонус нури хира бўлгани учун (батарея қуввати камайган шекилли) немислар ҳеч нарсани кўришмади, қадам товушлари узоқлашди. Ҳадемай хона ичи жимиб қолди. Афтидан, немислар пешайвонни тинтишаётганди. Шундан сўнг Иван қимир этмай нафас олиб қўяркан, наҳотки қутулган бўлсам, дея ҳамон тасодифга ишонмасди. Дарҳақиқат, қадам товушлари бутунлай тинган, фақат печка ёнидаги болалар пиқ-пиқ йиғлашарди. Бека яланг оёқларини дукиллашиб дераза томон ўтди шекилли — энди немисларнинг гап-сўзи ҳовлидан эшитиларди. У ерда уй эгаси нимадир деб, солдатларни нарироққа жўнатиш пайида бўларди чоғи. Ниҳоят, жимлик чўкди. Уй эгаси чамаси пешайвонга кирганди, унинг ёнига югуриб борган хотини лаби-лабига тегмай йиғи аралаш бидирлай кетди. Эри унга дўқ қилиб берди: «Бас қил! Шангиллайверма!» Аёл жим бўлиб, ичкарига кирди-да, болаларига қарай бошлади.

Иван бошқа бирор бежавотирроқ жойга кетиш учун энди туйнукдан чиқа бошлаган ҳам эдики, ўтакаси ёрилган бека қичқириб юборди:

¹ Чик бу ёққа! (Немисча.)

— Пэтро! Пэтро! Шўримиз қуриди, Гриц келяпти. Иван яна тек қотди. Уй эгаси ташқарига чиқди, хийла вақт унинг овози эшитилмади, кейин ҳовлида заҳархандали «Салом бердик, герр Пэтро!» деган товуш янгради. Уй эгаси нохуш алиқ олди. Этик қўнжига қамчи урилганга ўхшаш овоз эшитилди-ю, бояги овоз гўё шунчаки гаплашаётгандай давом этди:

— Кимни яширмоқчисан? Қани, бу ёққа чақириб чиқ-чи, уни!!

— Ҳеч кимни яшираётганим йўқ, биродар Гриц! Худо урсин агар!

— Ана холос! Демак, ҳеч кимни. Майли, текшириб кўрамиз! Ганна! — қичқирди Гриц.

— Лаббай, отахон,— овоз берди остонадан бека.

— Пэтро кимни яширди, қани айт!!

— Вой, мен қаёқдан билай! Ҳеч кимни яширгани йўқ, Гриц отахон.

— Яширмаганмиш! Қани, Настуся, айт-чи, даданг бандитни яширдими?

— Билмадим,— деди қўрқа-писа қизча.

— Билмай бўпсан! Ёлғончисан,— деб қўйди босиқ овозда Гриц маънодор қилиб.

Печка остидаги Иваннинг газаби ошиб сакраб туриб, ўша ярамас Грицнинг қорнига қарата ўнта ўқ бўшатгиси келиб кетди. Аммо у тағин нечта ювинди-хўрлар борлигини билмасди. Шунинг учун ҳам Терешканинг юраги ғашлана бошлади. Гриц немис эмас, у топшириқни бажону дил бажариши турган гап эди.

— Похол келтир овсар. Жупан, сен ҳам. У моховни бартараф қилиб, балодан қутулмасак бўлмайди. Биз куйдирамиз уни.

Ҳовлида югур-югур бошланиб, қаердадир яқингинада яшиқ ғижирлади, афтидан, саройга киришаётган бўлса керак. Иван Грицнинг ниятини дарҳол тушунди. «Наҳотки ўт қўйишга журъат этса, наҳотки отахон деб атаган одамларни аямаса бу ярамас Гриц?» — изтироб-ла ўйларди Терешка.

Дераза тагида нимадир шитирлаб, печка ости қоронғилашиб қолди. «Похол солишган бўлишса керак», деб қўйди ўзича Иван. Шундан сўнг ҳамма ёқ тинчиб, қадам товушлари-ю, гап-сўзлар ҳам эшитилмай қолди. Бирданига аёл киши дод солди. Гўё уйини эмас,

Ўзини ўтга ташлашгандай бақирарди. Унинг кетидан болалари қий-чув кўтаришди. Ҳамма ёқни тутун босди. Иван иш бой берилганини, ўзи ҳам ёнишини болаларни ҳам ҳалок этишини тушунди. Ташқарига чиқиб анови лаънатини отиб ташлаш керак эди, аммо Терешка ҳамон умидвор эди: балки ўт қўйишмас, фақат пўписа қилиб қўя қолишар. Уй ёниб кетишига йўл қўйиб, кейин чиқса, ўзи учун ҳам, оила учун ҳам катта жазо-ку, ахир! Иван, тезда бир қарорга келиши кераклигини билса ҳам бари бир нима қилишни билмасди.

Терешка энди сакраб турмоқчи бўлган ҳам эдикни (у узил-кесил шундай қарорга келганди), туйқусдан ичкарига қарғиш билан фарёд кўтариб бека отилиб кирди. Иван нима гаплигини тушуниб етмаёқ, бека печкага яқинлашди-да, кўзида ёши билан энкайганча қичқирди:

— Чиқ! Чиқ бу ёққа! Сени деб уйимизга ўт қўйишяпти! Лаънати, қайси гўрдан келдинг? Чиқ, деяпман!

Иван енгил хўрсиниб қўйди: ана холос, ҳаммаси тугади, қолбуки у тақдири бундай тугагини кутмаганди. Терешка автоматни бурчакдаги ахлат тагига яшириб, ташқарига чиқди. У аёлни айбситмас, фақат ниҳоятда олис, машаққатли йўли шу тақлид тугаганига алам қилиб афсусланарди холос...

Терешка тақдирга тан берган кўйи, остонада пайдо бўлди. Ҳовлида унга тўрт нафар эркак бўри қараш қила бошлашди. Булар орасида айниқса даванги, ялтироқ шимли, енгига ҳаво ранг боғич таққани алоҳида ажралиб турарди. Гриц шу бўлса керак. Унинг қўлида ўқланмаган карабин бор эди. Иван милтиқ ўқланмаганини затвордан билди. Демак, ҳозир отиб ташлашмайди, немислар қўлига топширишади.

Худди шундай бўлди ҳам.

10

Иван кўнгли доимий хавотирда немислар орқадан ит қўйишмаса бўлди, дея атрофга аланглаб қулоқ тутар, лекин ҳамон бирор шарпа эшитмасди. Ниҳоят у, австриялик ҳар қалай ҳеч нима демаган, мотоциклчилар из топишолмай қочоқлардан умид узишган бўлишса керак, деган қатъий қарорга келди. Бу-

нинг устига немислар, чамаси, лагерга қуруқ қайтмаслик учун телба гефтлингнинг жасадини олиб кетишганга ўхшайди. Шу мулоҳаза боисидан хавотирланиш ўрнини аста-секин бошқа ўй-ташвишлар эгаллай бошлади.

Узун, эгри-бугри йўлакка ўхшаш чуқур сўқмоқ торая-торая юқорига кўтариларди. Улар деярли тўхтамай, чуқур сўқмоқ бўйлаб тўрт соатдан ошиқроқ юқорига қараб юришди. Эт жунжиқар, баландлик таъсиридан бўлса керак, хиёл қулоқ шангиллай бошлаганди. Бу вақт ичида бирор марта ҳам қуёш юзини кўришмади. Охири офтоб булутлар ичида ғойиб бўлди-ю, ҳаво ранг паға-паға туман парчалари найзасимон қоялар учига илашганча, ғор тепасидан жадал сузиб кетди. Қаёқдандир дам сайин кучаювчи шамол эса бошлагани учун ҳаво баттар совиб, йўл юришлар ҳам баданни иситмай қўйди. Улар бу ердан шаҳар қанчалик олисда қолганини кўришмасди. Аммо Иван осмони фалакка чиқиб кетганларини сезиб турибди. Акс ҳолда, совуқ бунчалик суяк-суягидан ўтиб кетмаган бўларди. Шунда ҳам Терешка нон ўралган тужуркани киймади. У ҳали ҳамма нарса олдиндалиги, совуқ янада кучайиб, қорда юришга ҳам тўғри келишини биларди. Тўғри, Иван ўзи хусусида кўпам ташвишланмас, тезроқ юриши ҳам мумкин эди. Гарчи у чарчаган, тош тилган оёқлари ачишаётган бўлса-да, ҳамон ўзини тетик сезарди. Туғма бардамлик, қийинчиликларни дадил енга билиш ва ниҳоят ҳарбий хизмат мобайнидаги чиниққанлиги Терешкага кўп марта асқатганди. Асирликда кўпинча бошқалар очлик, ҳолдан тойиш ва уйқусизликка бардош беролмай йиқилиб қолсалар ҳам у бўш келмасди. Иван ҳозир ҳам бир илож қилиб, чидайман-да, довон ошиб ўтаман (ўтолмаслигим мумкин эмас), тирик қолсам, лагерга тушмай, озодликка чиқсам, ҳамма-ҳаммасини енгаман, деб ўйларди.

Лекин бу ёқда Жулия...

Қиз унинг ортидан зўр бериб юқорига кўтарилар, энди ундан қолиб кетмасликка тиришар эди, шундай бўлса ҳам Иван ўқтин-ўқтин тўхтаб, Жулияга синовчан ва сергак нигоҳ ташлаб қўярди. Жулия ҳам кўрсатилган диққат-эътиборга жавобан дам-бадам кулишга ҳаракат қилар, ўзини ҳамма нарса жойидадай, гўё

қўрқмаган, куч-қувватдан қолмагандай тутарди. Аммо қизнинг ўтюраклигига мос келмовчи суест одимлаши у ниҳоятда ҳолдан тойганини сездириб қўярди.

Ниҳоят улар муюлишдан ўтишгач, бошпаналик қилган тор дара дабдурустдан тугади. Улар тик қоя олдидан чиқиб қолишди. Қанчалик нохуш бўлмасин, ҳар қалай юқорига — увиллаб шамол уриб турган тақир қоя сари кўтарилиш керак эди.

Иван тик ёнбағирга бурилиб, чўққининг деярли юқорисигача ўрмалаб чиқди-ю, бир оёқлаб чўккалаб Жулияни кута бошлади. Қиз бошини эгиб бир оз сустроқ ҳаракат қиларди. Иван оёғини туртиб чиққан тошга тираб қиз томон қўл чўзди. Жулиянинг майин, ҳароратсиз бармоқлари йигит қўлига чирмашди. Ниҳоят, Терешка уни юқорига тортиб чиқарди.

Улар тақир тик чўққига чиққанлари ҳамано кўкракларига ғир-ғир шамол тегди-ю, юқоридан ёпирилган тарқоқ туман атрофни чулғаб олиб, эт жунжиктирувчи нам зарралар кўк юзини тўсиб қўйди. Қочоқларни бамисоли совуқ буғ чулғаб олгандай туюларди. Тўғри, туман сийрак бўлиб, у ер-бу ерда хира қоялар, олисдаги кул ранг жарликлар кўзга чалинар, аммо теваракни дурустроқ кузатиб бўлмасди. Қочоқлар юришдан тўхташди. Жулия кифти билан қояга суянганди, шамол кийимини тортқилаб, сочларини тўзғита бошлади. Совуқ янада кучайди. Иван сариқ чармдан тикилган эски тужуркани ерга ёзди-да, нонни олгач, Жулияга яқинлашди.

— О йўқ... Керак эмас! Мен иссиқ, — деди қиз. Сўнгра ногаҳон кўзлари ялтириб, йигитга қўл узатди. Иван унинг кифтига куртка ташлаб қўйди. Жулия курткага бурканди-да, бошини ичига тортиб ғужанак бўлиб олди. Иван ёнига ўтирди. Унинг ниятини тушунган Жулия:

— Иль панэ — нан! — деб ютиниб қўйди.

Иван аввал нонни қўлига олиб, вазни ҳамда ҳозир ейилажак кичик улушни чамалади, кейин жуда оз ейиш кераклигини тушуниб, чуқур хўрсиниб қўйди. Жулия ерга ўтириб, у томонга сурилди. Терешка нон уқаланиб кетмаслиги учун ушатиб ўтирмай, учли таш олди-да, мўлжал билан аста қирқа бошлади. Кўзлари мамнуният ва қувончга тўла қиз Иваннинг бармоқларининг ҳаракатини итоаткорона томоша қилар-

ди. Унинг нонни кесиши, бирдан иккинчисига қўшиб тенглаштиришларини маза қилиб кўзатиб ўтирарди.

— Яхшими?

— Си, си. Якши.

Улар гўё совуқ ҳам ейишмаган, толиқишмагандай ҳам эди. Жулиянинг кўзлари порлар, ажратилган нон ейилишига қачон рухсат бўлишини сабрсизлик билан кутарди. Аммо Иван ўта қатъийлик кўрсатиб, нон бўлакларини яна бир бор чамалаб кўргачгина қизга мурожаат қилди:

— Орқанга ўгирил.

Қиз гап нимадалигини тушуниб, қўлларини тужуркадан чиқармай шартта тескари ўгирилди, Терешка устида ушоғи бор улушга бармогини теккизиб:

— Кимга? — деди.

— Руссо! — деди бажону дил Жулия олдинга қараб.

Иван чоққина бурдани авайлабгина олар-олмас, қиз шошиб ўз тегишига қўл чўзди.

— Гр... Раҳмат, руссо.

— Арзимайди! — жавоб қайтарди Иван.

— Руссо! — деди апил-тапил нон чайнаётган Жулия тужуркага ўраниб. — Сенга исм қандай бор? Иван, а?

— Ҳа, Иван, — хиёл таажжубланиб тасдиқлади йигит.

Қиз унинг ҳайрон бўлганини сезиб, бошини орқага ташлаганча, кулиб юборди.

— Иван! Жулия топган. Қандай бу топган?

— Топиш қийин эмас.

— Ҳамма, ҳамма руссо — Иван? Тўғри?

— Ҳамма эмас. Аммо бор. Кўп.

Жулия кулгидан тўхтаб, ҳорғин хўрсинди-да, тужуркага қаттиқроқ бурканаркан, буханканинг қолган қисмига зимдан қараб қўйди. Оғзидаги нонни шонилмай чайнаётган Терешка қизнинг интиқли боқшини сезиб, буханкани қизнинг қўйнига тикмоқчи бўлди. Аммо йигит ҳамроҳининг тугмасини ечишга улгурмаёқ қиз бирдан қичқириб юбориб, ҳайрат-ла қотиб қолди. Сергакланган Иван қизга юзланиб, унинг олайган кўзларида кўрқув аломати сизди. Жулия Иванни тевалаб нимагадир тикилиб қолганди.

Иван қўлидаги нон билан орқасига ўгирилди-ю, қизни қўрқитиб юборган нарсани кўрди.

Нарироқда, ялангликдаги харсанг устида ёзилган қўлларига суянганча қўрқинчли гефтлинг ўтирарди. Номери қорайиб турган йўл-йўл курткасининг кенг ёқасидан гефтлингнинг қилтириқ бўйинли ярғоқ боши чиқиб турар, кўзларининг чуқур-чуқур шокосалари эса худди сеҳрлангандай йиғит билан қиз томонга қарар эди. У Терешканинг қўлидаги нонни кўриб, қалтираб кетди ва турган ерида ўйноқлаб хирқироқ овоз билан қичқира бошлади:

— Брот! Брот! Брот!

Сўнгра бирданига қичқирришдан тўхтаб, гужанак бўлиб олди-да, сушт, надоматли овозда талаб қилишга ўтди:

— Гиб брот!

— Оббо, кўнгилларини-чи! — кинояли илжайди Иван унга қараб. Телба гефтлинг озроқ сукут сақлагач, бирдан яна даҳшатли қичқира бошлади:

— Гиб брот! Гиб брот! Ихъ бешайне гестапо! Гиб брот!¹

— Ҳа, гестапоми? — ўрнидан турди Иван. — Жўна бу ердан! Қани!

Терешка телбага дағдаға қилиб ўрнидан қалқди, аммо бир неча қадам босишга улгурмаган ҳам эди, гефтлинг қоя устидан сапчиб турди-ю, ниҳоятда эпчиллик билан пастга чошиб тушди.

Гиб брот — никс гестапо! Никс брот — гестапо!²

— Ҳа, ит эмган! — пўписали бақирди Иван. Унинг газаби қўзиб телбага етиб олгиси келарди. Лекин гефтлинг эҳтиёти шарт янада нарироққа қочди. Сўнгра Иваннинг тўхтаганини кўриб, у ҳам тўхтади.

— Гиб брот!..

Иван қўйнига қўл солганди, немис интиқ қараб турди. Иван пистолетини чиқариб тепкисини шиқирлатди.

— Пистоле! — қичқириб юборди телба қўрқиб кетиб ва тирақайлаб қоча бошлади.

¹ Нон бер! Нон бер! Гестапога чақаман! Нон бер! (Немисча.)

² Нон берсанг, гестапо бўлмайди! Бермасанг — гестапо! (Немисча.)

Иван лабларини тишлади, шу пайт ёнига етиб келган Жулия:

— У нан бер! Нан бер! — деди даҳшатга тушиб.

Шу пайт телба югуришни бас қилди, тўхтаб атрофига олазарак боқди-да, пастга қараб тез-тез юриб кетди.

— Иван нан берайт! Нан берайт! Гестапо керак эмас! — ҳаяжонланиб уни тўхташга ундади қиз.

«Сотқин ит, — деб қўйди ўзича Терешка чайқалиб қочаётган немисга ғазабнок ўқрайиб. — Унга тегмагани маъқул, шовқин кўтариб эсэсманларга сездириб қўйиши ҳам мумкин, ҳар қалай телба-да! Ўлдирай десаңг ачинасан, аммо қутулишнинг ҳам иложи йўқ. Ит етаклаб келиб қолишса, ҳаммаси тамом».

— Ҳой! Ма брот! — қичқирди Иван.

Қояга тармашган телба тўхтаб, орқасига ўгирилганди, кўп ўтмай, шамол унинг овозини учириб келди:

— Никт... Ду шиссен! Ихъ бешайне гестапо!

Шундан сўнг яна пастга йўналди.

— Билганингни қил! Никс шиссен! Ма, ол... ма!

Терешка дарҳақиқат буханкадан бир бўлак ушатиб, уни гефтлинг кўрсин учун боши узра кўтарди. Иваннинг ёнида турган Жулия совуқдан қалтирар, немисга хавотирланиб қарарди. Немис юришни секинлатиб, кейин қоя устига чўкди. У Терешкаларнинг олдига келишга қўрқарди.

— Ҳа, итвачча! — қичқирди яна Иван бардоши тугаб. — Бор ана қўлингдан келганини қил! Гестапога югур. Бор!

— Иван, гестапо керак эмас! Керак эмас, Иван! — Жулия йигитнинг енгидан тортди. — Аз нан берган! Гестапо керак эмас!..

— Олганича олсин нондан! Келсин бўлмаса!

— У яман гефтлинг. У кранк. У гестапо...

Иван ҳеч нарса демай, ярим буханка нон, пистолетни қўйнига тиқди-да, аввалги жойи, юқорига қайтиб чиқди. Жулия ҳам жимгина ёнма-ён борарди. Терешка телба гефтлинг билан ёмон муносабатда бўлиш хавфлилигини билса ҳам, лекин энди вақт ўтган, жаҳли ақлидан устун келиб кетганди. Қиз дам-бадам атрофга олазарак бўлар, аммо қочоқлар теварагини қоронғилик чулғаб олгани учун қатор кул ранг қоя-

лардан бўлак ҳеч нарсани кўриб бўлмасди. Пастда ва ҳамма жойда рутубатли туман шиддат билан чир айланарди. Гефтлинг ўша жойда қолганми ёки ростданам гестапога хабар бергани кетганми, номаълум эди. Иван қиз юзида хавотирланиш сезиб:

— Ҳеч қаяққа бормайди. Алдаяпти, — деб қўйди.

Терешка гарчи Жулияни хотиржам қилмоқчи бўлса ҳам, аммо ўзи ҳамон ташвишда эди. Не кунки, одам ҳаёти шунақа ярамасларга боғлиқ бўлиб қолса-я! Касаллигига қарамай, тирик қолиб тоққа қочгани, тинтувлар, ўқ ёмғирларига чап берганини айтмай-сизми. Бошқа арзийдиган одамга насиб қилармиди бу? Телба гефтлинг эса, тирик қолишидан ташқари бошқалар ҳаётига ҳам таҳдид соляпти. Лагерларда турли миллатларнинг асл йигитлари нобуд бўлгани ёдга тушса камоли ғазабинг қўзиб кетади. Йўқ, ғазаб фойда бермайди, чидаш, ҳаммасига бардош бериш керак, акс ҳолда нақ ўлим кўз тикиб турибди!

Улар энди қатлам-қатлам баҳайбат дўнгликни четлаб ўтмоқчи бўлаётганларида, Иван орқасига ўтирилди-да, қўйнига қўл тикди. Жулия ҳам қайрилиб қаради, аммо ҳеч қаерда телба гефтлингнинг қораси кўринмади. Шундай бўлса-да, Терешка қўйнидан олган нондан бир бўлагини ушатаркан, изига қайтиб бориб, қулайроқ жой қидира бошлади. Воягина ўзлари ўтирган харсанг устига бир бурда қўйди.

— Майли! Еса есин заҳарига! — тўнғиллади у ўзини ўзи оқлаётгандай.

Жулия, маъқуллагандай бош ирғади. Афтидан, қиз ҳам сотқинлик оқибати нима билан тугашини яхши билса керак.

11

Шамол беҳисоб туман толаларини тўзитгандан тўзитарди. Иваннинг эғнидаги куртка намиққан, аъзойи бадани титрарди. У телба гефтлинг нон бўлагини топдимикан, дея ўқтин-ўқтин орқасига қараб қўярди. Ҳатто изига қайтиб, нонни олишу ўзи еб қўйгиси ҳам келиб кетди. Кейин нафсини чалғитиш учун тез-тез нари юриб кетди.

Тез орада улар қуш думи шаклида осмонга кўтарилиб турган харсанг дўнгликни айланиб ўтиб, юқо-

рига чиқиб олишди. Бирдан уларнинг қаршисидаги туман булутлари йиртилиб кетди, қочоқларнинг кўз ўнгида шипшидам тош ёнбағир ва унга туташ сўқмоқ намоён бўлди. Сўқмоқ гоҳ олдинга, гоҳ орқага бурилар ва ёнбағирнинг лабгинасидан қаергадир олиб борарди. Қоялар тизмаси орасида бу сўқмоқ кўпам кўзга ташланавермас, шунда ҳам қочоқлар уни дарҳол пайқаб, қувониб кетишди.

Иван биринчи бўлиб сўқмоққа қадам босди-да, орқасига қаради. У ердаги паға-паға туман орасидан ҳамон хўмрайган қоялар, ўрлар кўзга чалинар, ҳар ер-ҳар ерда кўкимтир булут парчалари сузиб юрарди. Юқорида, юксакликдаги сертуман осмон қўйнида қалин қорли чўққи қуёш ёғдуларидан ҳол-ҳол бўлиб ёниб йилтираб турарди. Тўғри, Терешка синчиклаб қараган эди, бир эмас, иккита чўққи борлигига амин бўлди: олисдагиси савлатли ва баҳайбат, худди қотиб турган улкан айиқ кифтига ўхшар эди, яқиндагиси эса, кунгурадор, бир оз қор босган ва худди бошқа тоғлардан баландга ўхшаб кўринар, чети билан нақ осмонга бориб тақалгандай эди. Тоғ шароитида яқиндаги чўққи энг юксакдай бўлиб туюлишини Иван яхши биларди. Аммо ҳар қалай олисдаги айиқ нусха чўққи энг катталиги сезилиб турибди. Унинг ортида ўзлари кўзлаган партизанлар Триести бўлса керак.

Иван бошини кўтариб, юқорига, уларни келажак сари элтувчи йўлнинг ана шу остонасига бир дақиқа синчиклаб қаради. Энди таъқиблар бўлмайди, энг қўрқинчлиси орқада қолди, йўлларида одамга дуч келишмайди — энди фақат табиатгина уларга тўсиқлик қилади, уни енгиш учун эса куч ҳамда матонат керак, деб астойдил умид қила бошлади. Кейин жимиб қолган ҳамроҳига қаради: бу қаттиқ тоғларнинг улуғворлигига маҳлиё бўлгандай қиз ҳам қорли чўққиларга тикилиб қарар эди. Иван даҳшатли табиат мажҳуллиги қаршисида ёлғиз эмас, ёнида одам борлигини туйди-ю, қалбида илк бор қувонч ҳисси қўзғалди. Кўнгли таскин топаркан, ўзини қушдай енгил сезиб, қизга қарата, болаликдан ишлатувчи сўзи билан мурожаат қилди:

— Кетдик!

Қиз бу сўзни билиш-билмаслиги даргумон эди, аммо ҳозир қиз билан йигит шунчалар қадрдонла-

шиб кетишгандики, Жулия, жумла маъносини дарҳол англаб, у ҳам ўша сўзни такрорлади:

— Кетдик!

Шундан сўнг улар тақир серқоя қиямалик белидан ўтган сўқмоқ бўйлаб кетишди. Баландликдаги шамол тўзитган туман орасида найза бўйи қуёш ярақлаб нур сочарди. Офтоб таъсирида шаффоф тус олган булут парчалари бошқача шаклга кирди ва ёнбағирлар узра кумушдай жилвалана бошлади. Қоялар ва ўрлар устидан қоп-қора соялар қийқими тез-тез сирпалиб ўтар ва улар билан ёруғ нур доғлари ўрин алмашарди. Тўхтовсиз шамол Иваннинг курткасини тортқилаб, шим почаларини шишира кетди. Жулия тужуркасининг чарм ёқасини кўтариб олди. Қочоқлар анча юқори кўтарилишганди. Қуёш ҳамма ёқни нурафшон қилгани туфайли улар чиққан қоронғи тоғ оралиғи—серқирра қоя яққол кўринар, кўкка бўй чўзган учли қоя эса узун кўланка ташлаб турарди.

Иван пастга қараб юришдан тўхтади: боягина қоқоқлар ўтиришган ерда телба гефтлинг тентирарди.

— Қара, кетимиздан қолмаяпти.

— Транико одам,— деб қўйди Жулия.— Пикатто— ачинарли!

— Нимасига ачинасан? Аблаҳ у.

— У руссога боради истайди. Лекин руссо бёзе. У қўрқмоқ.

— Тўғри қиладиям,— қисқа жавоб қайтарди Иван.

Терешка гарчи. орқасидан дум илаштириб юриш ёмонлигини билса ҳам телба гефтлингни фикран йўқ деб ҳисоблаб, йўлида давом этди. Нима ҳам қилиб бўларди: хаста одамни ҳайдаб ҳам, ундан қутулиб ҳам бўлмайди. Тунгача сабр қилишга тўғри келади чамаси.

— Иван,— деди қиз «И» ҳарфига урғу бериб.— Сеники Жулияга жаҳл йўқми?

— Нега жаҳлим чиқсин?

— Сен бёзе эмас?

— Қўрқмасанг ҳам бўлади.

— Қўрқмоқ эмас, а?— жилмайди Жулия.

— Ҳа.

Аммо шу пайт қизнинг ҳорғин юзида кулгидан нишон ҳам қолмай, жиддийлашди. Чунки Жулиянинг кўнгли нотинч эди.

— Жулия Руссо қўрқмоқ эмас. Жулия қор қўрқмоқ.

Олдинда кетаётган Иван хўрсиниб қўйди: қалин қор ва арзимасгина нон қолганлиги уни тобора ташвишга солаётганди. Терешканинг хаёлига ўрмончиликдан бирор емиш ва албатта оёқ кийим олиш керак эди, деган фикр келди. Оёқ яланг қор кечишдан бемаънилик бўлмаса керак. Ақлли фикр доим кечикиб келади ўзи. Қочоқлар дастлаб қорли чўққиларга чика олишларига ишонишмаган, у пайтда бутун фикр-зикрлари из қувишдан қутулиб кетиш бўлганди. Австрияликка раҳмат, агар у бўлмаганда, нон мутлақо қолмасди. Иван сўқмоқдан жадал юриб кетди, ён томондаги қияликда узундан-узун икки соя кўзга ташланарди. Терешка ҳамроҳини юпатиш, маслаҳат бериш ниятида эмасди. Фақат у Жулияга қарата:

— Куртканг бор. Нимадан қўрқасан? Манто йўқ бу ерда,— деб қўйди.

Қиз хўрсинаркан, хиёл жим тургач, алам билан эслади:

— Рома Жулия кўп манто бўлган. Фир манто — қора, ақ...

Терешка сергакланиб, қадамини секинлатди:

— Нима, тўртта мантоинг бормиди?

— Я. Фир манто. Тўртта, — аниқлик киритди қиз русчалаб.

— Ана холос, бойвуччамисан?

Жулия кулиб юборди:

— О, байвучча эмас. Камбагал. Политише гефтинг.

— Сен эмас, отанг бойвачча. Отанг ким ўзи?

— Оттанг?

— Ҳа, фатер! Ким у?

— А, иль падре! — тушунди қиз. — Иль падре — коммерсанто. Директоре фирма.

Терешка, ана холос, дегандек аста ҳуштак чалиб қўйди. «Отаси фашист бўлиши етмай турувди ўзиям, Альп бўйлаб зап саёҳат бўларди-да!» деган хаёлга борган Иван шартта қиз томонга юзланди:

— Фатеринг фашистми?

— Си, фашисто, — деди шунчаки Жулия Терешканинг тундлашган юзига боқиб. — Милито командир.

«Уни қаранг-а! Нималар бўляпти ўзи дунёда! Итга

калтак улоқтирсанг, у ит эмас, фашист бўлиб чиқади», деганди Қўнғиз.

Иван сўқмоқ четига ўтиб қиз ўзи билан ёнма-ён юришига имкон бераркан, Жулиянинг гарчи у эски кийимда бўлса ҳам яққол сезилиб турувчи самбитдай келишган қоматига илк бор қизиқиб қаради. Шуниси таажжубки, ўтиримсиз кийим ўзганики бўлса ҳам Жулиянинг туғма қизлик латофати ҳамма нарсада: ихчам ва бежирим ҳаракатлари, ёқимтой чеҳраси, мафтункор ва хушчақчақ кулишларида мана мен деб кўзга ташланарди. Қиз итоаткорона ва садоқат билан Иванга боқар, тужурка енгини қимтиганча сўқмоқда ёғоч қавушини одатдагидай тиқирлатиб борарди.

— Хўш, ўзинг-чи... Ўзинг ҳам фашисткадирсан, балки? — эҳтиёткорлик билан сўради Иван.

Қиз ўртага шубҳа тушганини сизди шекилли, унга ўпқаланиб тикиларкан, орияти қўзиб:

— Жулия фашиста? Жулия — коммуниста! — деди мағрур.

— Сен-а?

— Я.

— Бекорларни айтибсан! — хитоб қилди Иван, сўнгра хиёл сукут сақлагач, қўшиб қўйди: — Қанақа коммунисткасан сен!

— Коммуниста. Си. Жулия коммуниста.

— Нима, аъзо бўлганмидинг? Билетинг ҳам бор-миди?

— О, йўқ. Тэсарэ эмас. Фармально эмас. Мораль-мэндэ коммуниста.

— Ҳа, маънан дегин!.. Маънан ҳисобга ўтмайди.

— Нега?

Иван жавоб қайтармади. Бунақа содда саволга нима ҳам деб жавоб бериб бўларди? Агар ўзини коммунист деб атаган ҳар бир одамнинг гапига ишона-верилса, озмунча топиладими бунақалар! Бунинг устига буржуйка-ку, уни ким партиёга қабул қиларди? Шунчаки валдираяпти, холос. Терешка хиёл ўзини чалғитиб қадамини тезлатди.

— Бизда билет берилгандан кейингина коммунист ҳисобланади.

— А, Русланд? Русланд башқача. Меники тушунайт. Советика Русланд.

— Ҳа, албатта-да. Бизда сиз буржуйлардақа эмас.

— Советика чуда якши. Эмансипацио. Либерта. Биродарлик. Тугри?

— Ҳа.

— Бу чуда, чуда якши,— деди берилиб қиз.— Жулия чуда, чуда ҳурматлайт Русланд. Фашист эмас. Гестапо эмас. Чуда якши. Иван мамлакат бахтли, тугри?— Жулия сўқмоқдан югурганча Иванга яқинлашди-да, икки қўллаб унинг билагидан тутди.— Иван уруш олдин қандай яшаган? Сеники қишлоқ қандай? Эшит, сени синьорина, қиз севган?— сўраб қолди бирдан у йигитнинг кўзига синовчан тикилиб. Иван кўзини бепарво олиб қочса ҳам, лекин қўлини тортмади. Чунки қизнинг эркалашларидан кўнгли алланечук бўлиб кетганди.

— Қизинг нимаси? Вақт бўлмаганди бунга!

— Нега?

— Шунчаки. Тирикчиликдан қўл бўшамасди.

— Нима, яман яшаган? Нега?

Иван қалтис гап қилиб қўйганини дарҳол тушунди. Қизда совет мамлакати ҳақида маълум тушунча бор экан, Терешка ўз тирикчилиги тўғрисида бошқа сўзлашни лозим кўрмади.

— Ҳа, энди нималар бўлмайди дейсан.

— О, ялган, ялган,— Жулия муғамбирона қараб қўйди.— Кўп синьорино севган.

— Қўйсанг-чи!

— Провинциянг қандай? Сеники кайси жой яшаган? Москва? Киев?

— Белорусь.

— Белорусь? Шунақа провинция бу?

— Республика.

— Республика? Бу якши. Италия монархия. Монтэ — тоғларми сеники республика?

— Йўқ. Бизда қалин ўрмонлар кўп. Дарёлар, кўллар. Энг чиройли кўллар,— Иван беихтиёр хотирага берилиб кетди.— Қишлоғим Терешки нақ икки кўл ёқасида жойлашган. Сокин кечаларда сувга қарасанг қимир этмайди. Бамисоли кўзгу. Дарахтлар қуйи эгилиб туради. Худди расмдагидай. Балиқлар шарпаси эшитилади холос. Чўртон балиқларки, асти қўясан! Тоғлар нима бўлибди!..

Иван керагидан ортиқ гапириб юборганини сезиб, жим бўлди. Аммо жунбушга келган хотираси олис

ўлка сари қанот қоқаркан, манави нохуш қоялар орасида турганлигидан юраги қаттиқ сиқилиб кетди. У асирликда кўпдан бери ўзини бундай сезмаганди. Қиз, ҳамроҳининг кайфиятини сизди шекилли, йигит сўзлашдан тўхтагач, илтимос қилди:

— Яна гапир. Беларусинг гапир.

Бу орада қуёш яна кул ранг булутлар орасига яширинганди. Текис қиямаликка кўланка ёпирилиб, нам билан тўйинган туман парчалари ёнбағирни кўндалангига жадал кесиб ўта бошлади.

Иван аввалига иштиёқсиз, тўхтаб-тўхтаб, гўё илгариги таассуротларини янгитдан бошидан кечираётгандай ва олисда қолган азиз ва ғаройиб бир нималарни эслагандай Жулияга булут ёнғоқлари билан қопланган булутзорлар, кўл ёқаларидаги қундуз уялари, муздек-муздек қайин шарбатлари, май ойидаги хушбўй шумуртзорлар ҳақида ҳикоя қила кетди. У кўпдан бери бундай тилига эрк бермаган, бунчалар юрагини очиб гапирмаганди. Иван ўзини ўзи танимай қолди. Қиз ҳам юрагига яқин гапларни берилиб тингларкан, улар гўё кўпдан танишлару узоқ, машаққатли айрилиқдан сўнг ҳозиргина дийдор кўришгандай йигитнинг энг азиз одамига айланганди.

Ниҳоят Терешка гапиришдан тўхтади. Қиз аста йигитнинг қўлини бўшатди, ўзини эркинроқ тутиб, унинг қуруқшоқ бармоқларини ушлади-да, хотиржам сўради:

— Иван, сеники ойи якши?

— Ойимми? Яхшилар.

— А иль падре — отанг-чи?

Жулия хаёл билан ёнбағирга қараб тургани учун йигитнинг чеҳраси бир зумда маъюсланиб титрай бошлаганини пайқамай қолди.

— Эслай олмайман.

— Нега?— ҳайрон бўлди қиз ҳатто юришдан ҳам тўхтаб. Йигит тўхташни хоҳламагани учун туташ қўллар чўзила бошлади.

— Дадам вафот этганлар. Болалигимда.

— Марто? Вафот этган? Нега вафот этган?

— Тирикчилик важдан-да.

Жулия йигитнинг қўлини беозор бўшатиб ён томонга ўтди-да, йигит бирор муҳим гап айтиши, у тушунмаган нарсани англатишини кута бошлади. Аммо

Иван энди гапиришни хаёлига ҳам келтирмасди. Бир неча қадам юришгач, қиз яна савол берди:

— Иван, хафа? А?

— Хафа бўлиш нимаси?..

— Сеники бақтли, Иван! — йигитнинг жавобини кутмай, буни ўзича тушунган Жулия жиддий давом этди. — Сеники катта фатлерлянд! Шундай колоссаль уруш енгайт. Бу катта, катта бақт. Хафа — хафа кам бор. Керак эмас, Иван..

Терешка индамади, фақат гап чалғитиш учун хўрсиниб қўйди холос. Нафсиламр, Иваннинг бошига тушган кўргиликларни бу қиз билишига на ҳожат?

12

Тик сўқмоқдан юқорига интилаётган Терешка жуда тўғри иш қилдим, деб ўйларди. Дарвоқе, машъум уруш тасодифи билан фашистлар концлагерига тушиб қолган бу ойим тилла ким ўзи асти? У ким бўлибдики, Иван бир пайтлар чеккан чуқур изтиробларини, бошига тушган кўргиликларини унга тўкиб солса? Унинг қалби сезгир ва соф бўлган тақдирда ҳам, Иваннинг мамлакатадаги ҳали худонинг ўзига ҳам аён бўлмаган шафқатсиз ҳақиқатни қабул қила олармикин? Жуда нари борганда ҳамдард бўла олади холос. Аммо Иванга ҳамдардликнинг ҳожати йўқ, у йигирма беш йиллик ҳаёти давомида ҳамдардликсиз ҳам бир кунини кўриб келган. Майли, унинг учун ҳаммаси яхши бўлиб қолаверсин, тасавури ўзгармасин. Терешка шундай хулосага келиб индамай қўя қолди.

Иван хаёлга берилиб жадаллаб кетганини ҳам, вақтнинг ўтишини ҳам пайқамасди. Жулия йигитнинг нозик қалб ториға тегиб кетганини сезиб гапиришдан тўхтади-ю, пича орқада қолди, улар хийла вақт гапсўзсиз юришда давом этдилар. Бу орада баҳайбат тоғларга кишини хавотирга солувчи сершамол оқшом чўка бошлади. Тоғлар тез қоронғилашар, бунингсиз ҳам булутлар тазйиқида қолган теварак-атроф кўринмай борарди. Кумушдек товланувчи чўққи хиралашиб охири туман пардаси орасида кўздан йўқолди. Нимёруғ осмони фалакда жуфт кунгурали улкан чўққи, унинг ортида яна бир пастроқ чўққи қорайиб турар-

ди. Довондан ўтиш жойи бўлса керак, сўқмоқ ўша томонга чўзилиб кетганди.

Одатда кечки пайт Иваннинг юраги гашланарди. Кундузи ҳам, кечаси ҳам, эрталаб ҳам у оқшом чўкаётгандагидай ўзини ёлғиз сезмасди. Бу нарса уруш йиллари жуда жонидан ўтиб кетди. Асирликда бегона юртларда бўлсанг — тутқунлик, очлик, юпунлик кишига бошқача таъсир қилиши мумкин ҳам эмас... Айниқса кеч бўлиши билан ёлғизлик, ҳимоясизлик туйғуси, машъум ва ашаддий ёвларга қарамлик кишининг қалбини тилка-пора қилиб ташлайди. Шунинг учун ҳам Иван тинчлик, хотиржамлик ва бир меҳрибон одамнинг ёнма-ён бўлишини қаттиқ қўмсар эди.

— Иван! — бирдан чақириб қолди орқада келаётган Жулия.— Иван! — Қизнинг ҳар сафаргидай «И» ҳарфига урғу бериб чақирishi бошқачароқ эштилгани учун аввалига Иван яқин атрофда учинчи бир одам пайдо бўлмадимикин, деб кўнглига гўлгула тушди-да, сесканиб юришдан тўхтади.

Жулиянинг бошқа ҳеч нарса демай харсанглар орасида липиллаб келаётганини кўргачгина, йигит гап нимадалигини тушунди. Қизнинг қолдан тойгани сезилиб турарди. Терешка ҳам нафас ростлаб олиш керак, деган қарорга келди. Аммо булут ўпар баландликда суяк-суякни қақшатувчи совуқ кучайган, бебош шамол авжига минганча гувиллаб кийим-бошни йиртар даражада ҳар томонга тортқиларди. Қўл ва оёқ совуқдан уюша бошлаганди. Аёз тобора забтига олар, тунги шамол ҳам пасаяй демасди. Табиат бор шафқатсизлиги билан қочоқлар устига ёпирилганди. Иван бу ерда тунаш мумкин эмаслиги, бирдан-бир нажот қўл ва оёқ ҳаракатланиб туришида эканлигини яхши билгани учун шошиларди. Агар шу тунда довондан ўтишолмаса, эртага кечикишлари ҳам аён эди унга.

— Иван, — деди Жулия, ёнига келиб, — меники жуда, жуда чарчаган.

Терешка гавдасининг оғирлигини бир оёгидан иккинчисига солди, унинг товонлари ҳам зирқираб оғрир, лекин йигит ҳозир оғриқни енгишга уринарди. У ташвишланиб Жулияга назар ташлади.

— Кел, озгина чидайлик... Қара, ҳавонинг авзойи бузиляпти.

Яқингинадаги чўққилар ортидан ёнбағирларни қоплаганча қоп-қора қалин булут бостириб келарди. Кўк юзи аста тундлашиб, зулмат қаърида хира милтираётган танҳо кичик юлдуз кўздан йўқолди. Тева-рак-атрофдаги баҳайбат қоялар, қиялик, дараю водийлар булут пардаси билан чулғанди.

— Нега довон эмас? Довон қайда бор?

— Ҳадемай етамиз. Оз қолди,— гарчи Иван қизни умидвор қилса-да, ўзи довонгача ҳали қанча йўл босажакларини ҳам билмасди.

Улар харсанглар орасида базўр кўзга ташланувчи сўқмоқдан яна йўлга тушишди. Терешка энди ҳамроҳидан айрилиб қолишдан қўрқар, кавушининг бир маромдаги тақ-туқига қулоқ солиб, бир оз секинроқ одимлар эди. Тик жойларда тўхтаб қиз етиб келганда, қўл чўзар ва уни юқорига тортарди, шунда ўзининг юраги ҳам қинидан чиқиб кетай дерди. Шамол ҳамон кийимларни тортқилар, зарб билан дам кифтларга, дам кўкракларга урилиб, нафас олдирмай ҳуштак чаларди, фурсат сайин йўналиши ўзгараётгани учун ҳатто қай тарафдан эсаётганини ҳам билиб бўлмасди.

Кўп ўтмай борлиқ бутунлай қоронғилашди. Баҳайбат қоялар бир-бирига қўшилиб, зимистон осмон билан тоғларни ажратиб бўлмай қолди. Шу қадар қоронғилашгандики, Иван ҳадеганда қалқиб, тошларга қоқилиб кетаверди. Бир неча бор оёғи қаттиқ зарб егач, у илк марта сўқмоқ қаерда бўлсайкин, дея хавотирга тушиб қолди. Терешка энгашиб атрофга қаради, оёғи билан пайпаслаб сўқмоқни топмоқчи бўлди. Аммо ҳамма ёқ тош эди. Шундан кейингина у адашиб қолганларини тушунди...

Иван қаддини ростлаб шамолга орқасини ўгирди ва қизнинг етиб келишини кутиб турди. У оқсоқлана-оқсоқлана ёнига келгач: «Шу ерда тура тур!» — деди-да, ўзи нари кетди. Жулия лоқайд қиёфада индамай харсанг устига ўтирди ва совуқдан тиришди. Терешка эса, кўнглидаги хавотирини энгиб олишга ҳаракат қилиб, нарироқ борди, у ёқ-бу ёқни синчиклаб кузатгач, оёғи билан ерни пайпаслаб кўрди — сўқмоқ кўринмасди. Аста-секин ҳавода алланима жимиллай бошлади, йигит қўлини олдига чўзиб, қор ёғаётганини пайқади. Сершамол зимистон қўйнидан майда, сийрак тугмачалар отилар ва оз-оздан чуқур-

чалар ва харсанг ёриқларида тўпланарди. Қоронгиликка тикилиб турган Иван зўр бериб бу ёғига нима қилиш ҳақида ўйлай бошлади. Қор қалинлашиб, пастлик аста-секин ёриша бошлади, шунда у бирдан йўқолиб қолган илон изи сўқмоқни ёнгинасида кўриб қолди.

— Ҳей, Жулия! — аста чақирди у.

Қиз негадир овоз бермади. Йигит бир сесканиб олди ва ичида алам қилиб қизни кута бошлади. «Нима бало, ухлаб қолдимикин? Йўлдан қўшилган ҳамроҳ ҳамроҳ эмас ўзи, худо менга ўшанақасидан буюрган шекилли. Бундақалар билан хиёбонда сайр қилсанг дуруст», — жаҳли чиқди Иваннинг. Шамол ҳамон қояларга шиддатли урилар, қор янаям қалинлашиб, харсанглар устида шитирларди. Оёқлар совуқдан бўлари бўлди. Терешка қўлини енг ичига тортган, қўйнидаги муздек пистолет баданини жизиллатарди.

— Ҳей, Жулия!

Қиз жавоб қайтармади, Иван ўзича сўкиниб қўйди-да, истар-истамас намиққан совуқ тошларни битта-битта босиб, боя Жулия қолган тарафга кетди.

Қиз оёқларини тужуркага ўраб харсанг устида уч букилиб ўтирарди. У йигит яқинлашганида миқ этмай қотиб ўтираверди. Безовталанган Терешка, Жулия қаршисига келиб тўхтади.

— Финита, Иван!¹ — деди ниҳоят қиз бошини ҳам кўтармасдан. Йигит хийла жим қолди.

— Финитанг нимаси? Қани, тур!

— Тур эмас. Тур йўқ.

— Нима, ҳазиллашяпсанми?

Сукут.

— Қани, ҳозироқ тур-чи! Яна озроқ юрсак, довонга етамиз. Кейин пастга тушиш осон.

Сукут.

— Ҳой, гарангмисан?

— Финита. Жулия марш эмас. Йўқ.

— Тушунсанг-чи, бу ерда тўхтаб бўлмайди. Музлаб қоламиз. Қор ёғишини қара.

Аммо йигитнинг гаплари қизга мутлақо кор қилмади. Иван Жулиянинг бутунлай силласи қуриганини кўриб, важларидан фойда йўқлигини тушунди.

¹ Тамом, Иван! (Итальянча.)

Хўш, уни қандай оёққа турғизиш мумкин? Терешка бир оз ўйланиб, қўйнидан ноннинг эзилган томонини олди-да, шамолга тескари ўгирилиб, эҳтиёткорлик билан мағзидан бир бурда ўйиб олди.

— Ма, нон е!

— Нан?

Жулияга жон кириб, дарҳол бошини кўтарди. Йигит ўйиб олган нонни тутқазганди, Жулия уни чайнамай ютиб юборди.

— Яна нан?

— Йўқ, бошқа бермайман.

— Аз, аз нан. Бер нан! — ёш боладай илтижо қилди қиз.

— Довонда оласан.

Жулия шу ондаёқ ўз оламига чўмди ва гужанак бўлиб олди.

— Довон эмас!

— «Эмас»ингга бало борми?! — ўшқириб берди Терешка рўпарада туриб.— Қани, тур ўрнингдан! Мақсадинг нима? Музлаб қолмоқчимисан? Қимга аччиқ қиялсан? Немисларгами? Ёки уларнинг жонига ора кириб, лагерга қайтмоқчимисан? Анчадан бери кутишяпти сени ўзиям! — ўшқиришда давом этди Иван шамолдан нафаси қайтиб.

Қиз боягидай авзойда бош чайқади:

— Лагерь эмас!

— Қайтмайсанми лагерга? Хўш, қаёққа бормоқчисан бўлмаса?

Жулия чурқ этмай, яна бош эгди, кулала бўлиб олди.

— Яхлаб қоласан-ку! Вой тентак-эй! Эрталабгача музга айланасан, ахир, — юмшаброқ тушунтирди Иван.

Шамол қор учқунларини қувғинга олган осмон ва харсанглар орасида чир айлантирарди. Майда қор ёғаётган бўлишига қарамай, атроф тобора ёришиб, сўқмоқ, харсанг учлари кўзга чалина бошлади. Аммо ҳаракатсиз бадандан дам сайин совуқ ўтиб бориб чидаб бўлмас даражада тишни такирлатарди.

— Қани, тур деяпман! — Терешка ҳамроҳининг тужуркасини силтаб тортди-да, ҳарбийчасига буюрди: — Турилсин!

Жулия имирсилаб ўрнидан турди ва йиқилиб кетмаслик учун харсангларга суянганча бир-бир йигитга эргашди. Иван қовоғини солиб секин-аста сўқмоққа томон йўл олди. У, бу ёғи бир гап бўлар, энг ёмони бирпас бўлса ҳам ўтириб, ҳафсалани йўқотиш, агар бундай қилинса, кўпроқ зўр бериш керак бўлади, деб ўйлаб борарди. Бирдан, нақ сўқмоқнинг олдига боришганда, шиддатли шамол қўзғалиб юзларини қор учқунлари билан савалай бошлади ва кўкракка шу қадар қаттиқ урилдики, улар энтикиб қолишди. Жулия йиқилиб тушди.

Иван туришга ёрдам бериш учун қўл узатганди, қиз туролмай, йўтали тутди, анча вақт нафаси ичига тушиб кетди. Ниҳоят харсангга ўтираркан, тақдирини узил-кесил ҳал бўлгандай, паст, лекин қатъий оҳангда:

— Жулия финита. Аллес! Иван Триесто. Жулия Триесто эмас,— деди.

— Бекор айтибсан, бир ўзим кетмайман.

Йигит ҳам нарироқ бориб, харсанг четига ўтирди.

— Тағин коммунистман, дейсан-а, — таъна қилди Иван.— Ваҳимачисан холос!

— Жулия ваҳимачисан эмас! — орияти қўзиди қизнинг.— Жулия партижано.

Терешка Жулиянинг овозидан номуси келганини сезиб қолди. «Балки шунақа гапларим жиғига тегар унинг» — ўйлади Иван.

— Қўрқоқсан, бошқа ким бўлардинг?

— Қўрқасан эмас, ваҳимачисан эмас. Куч аз.

— Сен яна куч топ,— деди Иван овози юмшаб.— Биласанми, бир сафар фронтда шундай бўлган эди. Сен кетаётган остфронтда бизни немислар бир уйда қуршаб олишди. Чиқишга имкон йўқ. Деразага қараб автоматлардан ўқ узишяпти. «Рус, таслим бўл!» — деб қичқиришади. Бунга жавобан взвод командири-миз Петренко: «Аллес капут»,— деди. Сўнгра пистолетини чиқариб ўзини пешанасидан отди. Биз ҳам шундай қилмоқчи бўлдик. Шу пайт рота командири Белошеев: «Тўхтанглар, йигитлар! Ўзини-ўзи отиб қўйиш аҳмоқнинг қўлидан ҳам келади. Ватанимиз бизга қуролни ўзингни от, деб бермаган. Қани, қуршовни ёриб ўтамиз!» — деб қолди. Ҳаммамиз сакраб

туриб эшикка ташландик-да, автоматлардан ўқ ёғдирганча девор тагига, полизга, пайкалга — ҳар ким удалаган томонига югурди. Хўш, кейин нима бўлди де? Ёриб ўтдик. Тўғри, беш киши ҳалок бўлди. Белашеев ҳам. Ҳар қалай тўрт киши қутулиб қолдик. Агар Петренконинг гапига кирсак, немисларга фойда келтирган бўлардик, холос: биронта одамни отишнинг ҳожати ҳам бўлмасди, бемалол кўмиб кетаверишарди.

Жулия миқ этмасди.

— Хўш, кетдикми энди?

— Йўқ.

— Нима жин урган ўзи? — совуқдан аъзойи бада ни титраётган Иваннинг бардоши тугай бошлади. — Музлаб қоласан-ку, тентак. Шунинг учун қочиб булут баравар тоққа чиқдикми?

Қиз ҳамон индамасди.

— Улар бекордан-бекорга ўзларини портлатишган экан-да! — ҳалок бўлган дўстларини хотирлади Терешка. — Ахир, бирорта одам тирик қолиши учун шундай қилишган-ку. Сен бўлса шалвираб ўтирибсан.

Иван шартта ўрнидан турди-да, изғиринли шамолда музлаб бораётганини сезар экан, сўқмоқ бўйлаб одимлай бошлади. Қор устида унинг яланг оёғи ҳосил қилган излар кўриниб турарди. Яхшиямки ҳали расмана изғирин бошлангани йўқ, акс ҳолда ёруғ дунё билан видолашишлари турган гап эди. Сал фурсатдан сўнг йигит қатъий суратда қиз қаршисига келиб тўхтади.

— Демак юролмайсан, а?

— Йўқ, Иван.

— Майли, ихтиёринг. Ўлиб кетавер,— деди у ва шу заҳоти: — Қани бўл, тужуркани еч бўлмаса! — деб талаб қилди. Жулия базўр ҳаракатга келиб тужуркани ечгач, уни харсанг устига қўйди. Дам ўтмай ёғоч кавуш ҳам Иван қаршисида пайдо бўлди. Терешка карахт оёғи билан кавушни ўзидан нари сураркан:

— Ўзингга сийлов... Лагерга кийиб борарсан,— деб қўйди.

Шундан кейин йигит тужуркани кенг елкасига ташлаб ўранганди, дарҳол бада ни илигандай бўлди

Иван, ўзи билан қиз ўртасида чуқур жар пайдо бўлаётганини, аёл кишига бундай муомала қилиш ярамаслигини сезарди. Аммо ҳозир унда ҳамроҳига нисбатан ғазаб пайдо бўлган, гўё қиз Иванни алдагану шунинг учун Жулияни жазолагиси келарди. Терешка фикран сўкиниб қўйди, бироқ қизни ташлаб кетиш, ажралиш нақадар оғирлигини билар, ажралишни ўта бемаънилик ҳисоблаб ғазабини босмоқчи бўларди. Шунга қарамай Иван, Жулиянинг аҳволи жудаям оғирлиги, эркак бўла туриб шахсан ўзи адолатсизлик кўрсатаётгани-ю, қизнинг қайсарлик қилишида ҳам жон борлигини тушуниб етмасди. Ниҳоят буни англагач, беихтиёр жаҳлидан тушди.

Йигит сўқмоқ бўйлаб бир-икки қадам юрди-ю, яна қизга ўгирилди.

— Чао! — деди қиз оҳиста, харсанг устида гужанак бўлиб, овози бутунлай бепарвога ўхшарди. Бу сўз Иванга уларнинг кечаги учрашувлари, қиз кўзларидаги лол қолдирган ёлқинли қувончни эслатди. Жулиянинг нақ немислар бурни остида кўрсатган мардлигини кўз олдига келтирган Терешка хижолат чека бошлади. Бу раҳмдиллик ҳам, ачиниш ҳам эмас, қандайдир нотаниш туйғу натижаси эди холос.

Тўғрисиям, Иваннинг бирор айби йўқ, у қиз олдида бурчдор ҳам эмасди. «Йўқ, йўқ! Шуниси маъқул!» деб қўйди йигит ўзига-ўзи иккиланишни бас қилиб. У ёлғиз кетиши осон бўлишини олдинданоқ биларди. Умуман, Жулия билан пачакилашмаслик керак эди. Ҳозир елкасида тужурка, қўйнида бир оз нон бор, бир ўзи учун анчага етади, тежаб-тежаб кунига юз граммдан нон ейди холос. Танҳо бўлса ҳаммасига чидайди, ҳатто эмаклаш, белигача қор кечиб бўлса ҳамки довонни ошиб ўтади. Триестга, партизанлар ёнига етиб олади. Бу ойимтилла билан ўралашишнинг нима кераги бор? Кими бўлади ахир у?

Терешка пастда қолган қиз ҳақида ўй суришдан қутулишга ошиққандай юқорига юурса-да, аммо алғов-далғов туйғуларини жиловлаб ололмасди. Иван, вужудида нимадир бошқача мулоҳаза қилишга ундаб, юриши ўз-ўзидан секинлашаркан, қиз томонга бир-икки кўз ташлаб қўйди... Ёнбағирдаги Жулиянинг ғира-шира гавдаси базўр кўринарди. Қизнинг муқаррар ҳалокат ёқасидаги итоаткорона ночорлиги

бирдан йигитни ҳозирги аҳдидан қайтарди. У беихтиёр орқасига ўгириларкан, ҳали ўзидаги қарама-қарши туйғуларни босиб улгурмасдан бурун пастга қараб отилди. Йигитнинг шарпасини сезган Жулия чўчиб бошини кўтарди.

— Иван?

— Ҳа, менман.

Қиз бир нимани сезди шекилли, сергакланди:

— Нега?...

— Кавушни еч!

Жулия итоаткорона кавушни ечди. Иван қиз оёқларининг ҳарорати қолган кавушни апил-тапил кийгач, эгнидаги тужуркани ечиб, ҳамроҳига:

— Ма, кийиб ол,— деди.

Жулия кийиш учун энглари тахт қилинган тужуркага буркангандан кейин Иван унинг тирсагидан тутди:

— Бу ёққа юр.

Жулия қайсарлик билан орқага тисарилиб, тирсагини йигит қўлидан бўшатди-да, кўз остидан синовчан қараганча туриб қолди.

— Бу ёққа юр.

— Йўқ.

— Яна «йўқ» дейди-я...

Шу пайт Иван қизни даст кўтариб кифтига олганди, у нималардир дея қушга ўхшаб типирчилай бошлади. Йигит парвойи фалак яна бир ҳаракат билан Жулияни кифтидан пастроқ тушириб, огичганча тиззаларининг тагидан ушлаб олди. Шундан кейингина қиз типирчиламай қўйди. У йиқилиб кетмаслик учун йигитнинг бўйнидан қучоқлади. Иваннинг юзига ҳароратли нафас урилар, гарданига думалаган иссиқ томчилар қитиғини келтирарди.

— Бас, бўлди, Бўлди... Бир амаллаб...

Жулия бўшашиб йигитнинг кенг кифтига юзини босаркан, зўрға нафас оларди. Иваннинг ҳам нафаси қайта бошлади, лекин бу шамол таъсири эмас, балки қиз қалби тўридан қуюлувчи нотаниш ва илтижולי, маҳобатли ва ҳайратомиз ночор меҳр жунбишининг натижаси эди. Борлиғи ўртанган Терешка боягина кўнглига туккан ниятидан ваҳми келиб, кавушни тақирлатганича довонга бир-бир кўтарила бошлади.

Қалин қор билан қопланган ғадир-будур харсанглар устида кетаётган қочоқларнинг ёғоч кавушлари тик жойларда сирпанаётгани учун Жулияни опичиб олган Иван, худди ёнбағирга кўтарилувчи чанғичилар сингари ёнбошламасига юриш пайида бўларди. Аввалига қизнинг ихчам жуссаси унга оғирлик қилмади— оёқларидан аста ушлаб энгашган кўйи тишини-тишига қўйиб юқорига кўтарилаверди. Лекин кўп ўтмай, ҳар қалай юриши секинлашиб, нафас ростлагиси келиб қолди. Чунки ҳаво етишмай қолаётганди. Тўғри, бадани қизиб кетиб тоғ шамолини писанд қилмай қўйганди, ичига ҳам иссиқ кирди, аммо томоғи бўғилиб ўпкаси қисар эди.

Довон яқинлашиб, йўл аста-секин ётиқлашар, сўқмоқ ҳам энди қорли қоялар орасидан гоҳ юқорига, гоҳ пастга бурилавермасди. Ўнг томонда қандайдир кул ранг дўнглик юксалиб турарди, бу бошқа бир тоғ бўлса керак. Демак, қочоқлар кўзланган тоғ белига етишибди. Шамол ҳамон бор кучи билан қутурар, гўё кўзга кўринмас улкан карнай ичида алланима увиллаётгандай, чийиллаётгандай, ҳатто шанғиллаётгандек туюларди — қулоқ шанғиллаётган бўлса ҳам аҳтимол. Совуқ чамаси, авжига чиқмоқда эди. Изғирин кўпроқ қўл билан тиззага таъсир этарди. Яхшиям ҳўл қор ёғмагани, кийимда қўниб қолмай, шитирлаб ерга тўкиляти, аммо шамол юзларни ачитиб саваламоқда.

Нафасни ростлаб олиш керак эди, аммо Иван агар ҳозир ўтирадиган бўлса, қайта ўрnidан туролмаслигини биларди. Шунинг учун ҳам у илон изи сўқмоқ бўйлаб бир соатдан ошиқроқ юқорига қараб кетаверди. Жулия индамас, унга бағир босиб, пинжига суқулиб олган. Иван унинг ҳар бир ҳаракатини сезиб турарди. Қизиғи шундаки, чарчаган ва яқинда уришган бўлишига қарамай, ўзини яхши ҳис қиларди. Кучи етса бас, Иван ўзига итоаткорона ёпишиб олган қизни ҳатто дарёнинг нариги четига ҳам элтишга тайёр.

Иван оёқлари чалиша бошлаганда йиқилиб кетсам-а, деб қўрқди, қорли ва тўлғоқли зимистон ора-

сидан улкан қоя сузиб чиқди. Терешка сўқмоқдан бурилиб, кавуши билан тошлар устида сирпана-сирпана қоя томон йўналди. Жулия индамас, юзини унинг бўйнига маҳкам босиб келарди. Иван бир харсанг ёнига келиб ўгирилди ва қизни унга суяди. Томоғидаги қиз қўллари бир-биридан ажралгач, елкалари енгиллашди, шундан кейингина Иван Жулиянинг гавдаси унчаям енгил эмаслигини пайқаб қолди.

— Хўш, қалай? Совқотгандирсан?

— Йўқ, йўқ.

— Оёқларинг-чи?

— Ҳа, — деди аста қиз. — Аяқларинг, ҳа.

Йигитнинг назарида қиз доим ўзини ҳаддан ташқари ювош ва нимаси биландир унинг олдида айбдордек тутарди. Буни сезган Иван Жулияни бирор яхшилик қилиш, эркалаш билан юпатмоқчи бўлди. Лекин қай йўсинда бундай қилишни билмас, керакли сўз тополмас эди, шунинг учун ташқи кўриниши ҳамон жиддийдай туюларди.

Иван орқасига ўгирилмай қизнинг оёқларини силаб кўрди — бутунлай қотиб қолибди, унинг бармоқларига қараганда анча совуқ еганди. Йигитнинг қўли тегар-тегмас қиз вой-войлаб оёқларини юқорига тортиб олди.

— Э, бу ярамайди-ку!

Қиз афтидан Иванни тушунмаган эди. Иван эса уни харсанг устига жойлаштириброқ ўтқазди-да, ўзи ердан бир қисим қор олди:

— Қани, кел, қор билан ишқалаймиз.

— Йўқ, йўқ.

— Кел, «йўқ»ингни қўй, — деди у қаҳрсиз, аммо қаттиқ туриб. Кейин Жулиянинг бир оёғини худди от тақалаётган темирчидай тиззалари орасига қисиб олиб, қор билан ишқалай бошлади. Қиз силтанди, оҳ тортди, инграшга ўтди, Иван эса кулиб юборди.

— Ҳа, нима? Қитиғинг келяптими?

— Оғрийди! Оғрийди!

— Чида, мен секинроқ ишқалайман.

Терешка қизнинг болаларники каби нозик оёқчасини мумкин қадар авайлаб ишқалади, кейин иккинчи оёғини ишқалашга киришди.

Жулия аввалига оҳ торта бошлади, аммо кейин жим бўлиб қолди.

— Хўш, исидими? — сўради Иван қаддини ростлаб.

— Исиди, исиди. Раҳмат.

— Омон бўл.

Қиз тужурка бари билан оёқларини ўраб олди. Йигит эса кифтини совуқ харсангга тираганча бир дақиқа нафасини ростлаб турди. Аммо ҳаракатсизлик туфайли бадан дарҳол совиб, изғирин кам иссиқ сақловчи юпқа курткадан бемалол ўта бошлади.

— Нон ейсанми? — сўради Терешка пастдаги ваъдаси эсига тушиб.

— Йўқ,— жавоб қайтарди қиз.— Жулия нан йўқ. Иван эссен нан.

— Шундайми? У ҳолда тежай қоламиз. Керак бўлар,— деди Иван. Шундан сўнг қочоқлар бараварига ютиниб қўйишди. Терешка совуқ ўтаётганини сезиб, ўзини туришга мажбур этди-да, қизга елкасини тутди.

— Қани, опич!

Жулия индамай, бажону дил йигит бўйнига қўл ташлаб қучоқлаганди, Иваннинг бадани шу заҳоти исий бошлади.

— Иван, Ду вундершон¹, — деди паст овозда Жулия Иван қулоғига ҳароратли нафаси урилиб.

Қиз энди йигитнинг яғринига анча ўрганиб қолиб дадиллашган, Иван уни авайлаётганини пайқарди. Шунинг учун савол берди:

— Руссо аллес, аллес вундершон. А?

— Ҳа, ҳа,— рози бўла қолди Терешка ўзи тўғри-сида гапиришга одатланмагани учун. Бунинг устига сўқмоқ афтидан ҳали замон нишаброқ жойга чиқади-гандай туюларди. Йигит тик қияликни тезроқ босиб ўтиш иштиёқида ёнарди.

— Иван Жулия қўрқитиш хоҳлади, шундай? А? Иван ташлайт эмас, а?

Терешка қоронғиликда хижолатли кулимсираб қўйди.

— Ҳа, албатта...— деди. У ўзининг бу жавобига жон-жон деб ишонишни истарди.

— Оғир кўп, а?

— Қўйсанг-чи! Парқудайсан!

¹ Сен ажойибсан (Немисча).

— Парқу қандай?

— Парқу-парқу-да. Патнинг кичкинаси.

— Ҳа, кичик-кичик-а?

— Ҳа-да!

Иван янгигина ёққан қорда яққол кўриниб турган сўқмоқдан юра бошлади. Бўйинини қизнинг иссиқ нафаси ёқимли қитиқларди. Ногаҳон майин бармоқлар уни кўкрагидан силаб қўйди, йигит кутилмаган меҳрибонликдан сал титрагандай бўлди.

— Сен мени ўз тилингда гапириш ургатайт?

— Белорусчами?

— Ҳа.

Қизнинг илтимоси ғалати туюлгани учун Иван кулиб юборди.

— Албатта. Триестга етайлик, ўша ерда бошлаб юборамиз.

Бу фикрдан Терешканинг борлиги алланечук бўлиб кетди. Наҳотки улар Триестга етиб олиш бахтига муяссар бўлиб, партизанларни топишса-а? Агар шу орзулари ушалса, улар сираям ажралишмас, бир отрядда бўлишарди. Бегона юртда қадрдон одаминг ёнингда бўлиши нақадар ажойиб! Иван қизнинг ўзига суяниб қолганини чуқур ҳис этар, Жулия ёнидалиги ғашини келтирмас, малол келмасди. Қиз билан икки кун бирга бўлгандан кейингина, мана ҳозир Терешка барча уруш йиллари танҳо яшаб келганини туйди. Солдатча орқадошлик бу ҳисобга кирмайди, албатта. Қиз самимияти ва ҳамдамлиги қандайдир опалик ҳатто оналик ўрнини ўтардики, ҳозир гап-сўзсиз ҳамма нарса тушунарли эди. Жулиянинг индамайгина ҳамроҳ бўлиб келаётганини ҳис қилишнинг ўзи-ёқ Иваннинг қалбини қувончга тўлдирарди.

Қочоқлар икки томонда чўққи ёнбағирлари юксалган тоғ белига етиб келишди. Сўқмоқ яна озгина дам юқорига, дам пастга буралиб-буралиб ёнбағирлар оралагач, шартта пастга қараб кетган эди. Тун қоронғи-сида сийрак қор ёғарди.

— Довон? — яғринида турган Жулия типирчиларди.

— Ҳа, довон.

— О, Биби Марям!

— Сен бўлса, капут, девдинг. Кўрдингми, етиб келдик.

Иван юришдан тўхтади, қизни юқорироқ кўтариб олиш учун энгашди, аммо Жулия ерга тушмоқчи эди.

— Жулия узи юрайт. Данке, грация, раҳмат!

— Нега қимирлайсан? Жим бўл!

— Жим эмас. Иван чарчаган.

— Майли. Тоғдан тушиш осон.

Терешка қизнинг оёқларини қўйиб юбормаганди, Жулия йиқилиб кетмаслик учун яна йигитнинг бўйнидан қучоқлашга мажбур бўлди. Сўнгра муздек гарданига ёноғини босди-да, ҳазиллашиб анчадан бери соқоли олинмаган ғадир-будур иягини силаб-сийпаб қўйди.

— О, Риччо! Тупратикон! Санчайт.

— Триестда қирармиз соқолни.

— Триесте!.. Триесте!.. — ширин хаёлга берилди қиз. — Партижан Триесте. Иван, Жулия тэдэско тр-р-р-р, тр-р-р-р. Фашисто аблаҳ!

Терешка қизнинг гапларига мийиғида кулар ва қоронғида йўлни пайпаслаб борарди. Бироқ пастга тушиш, юқорига кўтарилишдан пича энгилроқ кўчаётганди. Кавуш ҳадеганда сирпалиб кетабериб, гавдасини орқага ташлаброқ юраётгани учун тиззаларига зўр келаётган эди. Ҳартугул энди нафас олиши қийнамай қўйганди. Иван қил устида кетаётгандай, мувозанатини сақлашга ҳаракат қиларкан, дам чаққон одимлар, дам ғизиллаганча довондан тушиб борарди. Устидаги Жулия салга қўрқувдан чинқириб юборарди:

— О, о Иван!

— Ҳечқиси йўқ. Бардам бўл!

Пастроқда шамол секин эсгани учунми ҳаво илигандай бўлди. Сўқмоқнинг охири қаёққа боришини, уларни пастда нима кутаётганини кўриб бўлмасди.

Бир оздан кейин шамол деярли тинчиди, қор учқунлаши ҳам тинди, атрофда қор инган қоялар силсиласи кўзга ташланарди. Сўқмоқ сертош ёнбағирлар устидан инжиқлик билан дам у ёққа, дам бу ёққа буралиб кетар, бу ерда довоннинг нариги ёғига қараганда нишаброқ эди. Рамақижон аҳволга тушган йигит энди чайқалмай юриб борар экан, атрофига

аланглас, фақат сўқмоқдан чиқиб кетмаслик пайида бўларди. Жулия негадир гапирмай қўйди. Иван бир марта гап ташлаганди, лекин қиз жавоб қайтармади.

У йигит устида сезиларсиз пинакка кетиб, ҳамроҳи кифтига ташланган қўллари юмшоққина бир меъёрда чайқалиб борарди. Тужурканинг олд томони очилиб кетган шекилли, Иван қоқсуяк куракларида қиз сийнасининг ёқимли ҳароратини сеза бошлади. Аксига олгандай, ўнг оёғидаги кавуш ичига тош кириб қолганди. Терешка эгилиб ўтирмай, бир-икки марта оёғини силкитса ҳам тошни туширолмади. Юришга қийналса-да, у хийла вақт Жулияни уйғотмай, бир-бир босиб пастга тушиб борди. Афтидан, унинг ўзи ҳам йўл-йўлакай мудраб олди шекилли — бирдан қаерда кетаётганини ва опичган одами кимлигини фаҳмлаёлмай қолди. Аммо бундай ҳолат бир неча лаҳзагина давом этди. Кейин Иван дарҳол ўзига келди, қизнинг нафасини сезиб, кўнгли ўрнига тушди. Атрсфда ҳамон ёнбағирлари шилп-шилп қор билан қопланган қоялар серрайиб кўринарди. Пастдан, қаёқдандир эсан нам ҳаво димоққа урилди. Ора-чора игнабаргли дарахт қатрони анқир, ён томондан олисдаги шаршаранинг шовиллаши эшитиларди — ўша ерда дара бўлса керак.

Эрталабга яқин улар кўм-кўк яйловга етиб келишди.

Худди бир зумда эриб битгандай теваракда қор кўринмай қолди, шамол ҳам таққа тўхтаб, атроф исиди, фақат ҳавода намлик ортди. Харсанглар узра водийдан кўтарилган нам туман парчалари сузарди. Янаям пастроқда уларнинг димоғига ўтларнинг, гулларнинг, қарағай ва арчаларнинг ўткир ҳиди урилди. Шундан сўнг йигит ҳамма қийинчиликлар ортда қолганига амин бўлди. Сўқмоқ қаердадир қолиб кетган бўлса-да, юриш осон эди. Яна хиёл илгарилагач, Иван оёқлари остида қалин ўсган юмшоқ ўтларни ҳис этиб, ҳозир чўкиб кетаман деб ўйлади. Оёқларига тизза бўйи кўкат поялари уриларди. Жулия хотиржам ухларди. Шунинг учун Иван қизни уйғотиб юбормасликка тиришиб, аста тиз чўкди-да, беозоргина ерга ёнбошлади.

Жулия уйғонмади.

Бу сафар олди-қочди тушлар уни тарк этди. Бир неча соат давомида у донг қотиб ухлади, кейин тасавурида алаҳсираш ва ҳаққоний воқеалар аралашига жонланди.

Умрининг йигирма беш йили ортда қолди, ўтган йиллар давомида кўпгина оддий инсоний қувончларни бошидан кечирмаган одам, энди уларни қайтара олармиди, қайта бошидан кечира олармиди, шу маънода одамлар, тақдир Иван Терешка атаган нарсаларга қараганда кўпроқ бахтга лойиқдирлар. Тўғри, Иван бу тўғрида кам ўйлаб кўрган, бахт ортидан қувишга вақти ҳам бўлмаганди. Уйда бир илож қилиб кун кечириш, ўзини эплаб олиш учун ҳаракат қилди. Кейинроқ, уруш пайтлари ташвишлар янада ортди. Ишқ-муҳаббатга қўли тегмади. У аёл нималигини билмас, лекин ҳар қалай, ёшлиқда кўпинча бўлагидек йигит ва қизларнинг одатдаги муносабатларига лоқайд қарарди.

Икки йилча олдин Иван Шимолий-Ғарбий фронтда рота командири — старший лейтенант Глебов билан (Терешка унинг қўлида чопар бўлиб хизмат қиларди) бир вақтда яраланди.

Улар рота командири билан полк командири ҳузурига кенгашга кетаётиб, ўрмонда яралангандилар. Терешка осколка жароҳатлаган кифтини чангаллаганча командирни ўқ ёмғири остидан базўр судраб чиқиб ярасини боғлади, сўнгра уни қор устидан йўлгача тортиб борди. У ерда ярадорларни обозчилар топиб олишди. Иван жароҳати енгил бўлгани учун бемалол ҳаракат қилар, рота командирининг эса аҳволи анча танг эди. Кўп қон йўқотган старший лейтенант деярли гапирмай қўйганди. Фақат у ўзини дивизия санитария батальонига эмас, дарҳол госпиталга жўнатилишини илтимос қилди. Офицер нега бундай қилаётганини чопар яхши тушунарди: Глебов Аю-тани хафа қилишни хоҳламасди. Нозиккина, шаҳло кўзли бу қизча яқингача рота санинструктори бўлиб, ҳозир санбатда ҳамширалик қиларди. Ротадаги одамлар Глебов билан қиз ўртасида шунчаки кўнгилхушлик эмас, ҳақиқий муҳаббат борлигини билишарди. Шунинг учун ҳам рота командири бир неча кунгина

олдин ҳаракат қилиб. Анютани санбатга ўтказганди. У ер ҳар қалай олдинги сафдан осойиштароқ эди. Рота автоматчилари ҳам қизни ўзларича эъвозлашар, рота командирини қандай ҳурмат қилишса, унинг муҳаббатини ҳам шундай ҳурмат қилишарди. Чопар эса қизга алоҳида эҳтиром кўрсатар, афтидан Глебовга бошқалардан кўра яқинроқ бўлгани учун, Анютага ҳам боғланиб қолган, уни ўз синглиси, эҳтимол ундан ҳам ортиқроқ кўрарди.

Бироқ санбатни четлаб ўтишнинг иложи бўлмади. Чунки Иван командирни фронт орқасидаги госпиталь у ёқда турсин, санбатга ҳам етказиб боришга улгуролмайман, деб қўрққанди. Отлар сийқа бўлиб кетган чана йўлида жадал елиб бораркан, Иван пахталик устидан иккита шинель кийган, дунёни сел олса тўпиғига чиқмайдиган, катта ёшли жангчи — чаначига отни тез ҳайда деб тўхтовсиз бақирарди. Глебов ҳушидан кетар, алаҳсираб, сўкинарди. Улар катта брезент палаткали санбатга етишганда старший лейтенант чопарни ҳам, қичқирганча ўзини чана устига ташлаган Анютани ҳам танимади.

Иван ўша кеча, серюлдуз совуқ осмон, ғамгин арчалар, таниш тутун ҳиди, чодирдаги одамларнинг ҳазин ғовур-ғувурлари, энг асосийси Анютанинг оғир кулфатини бир умр ёдда сақлаб қолди. Қиз қанча йиғлаб-сихтаб ялиниб-ёлвормасин уни бари бир операция хонасига киритишмади. Иван ҳам ўз оғриқларини унутиб, эшик тагида ўтираркан, ташқарига чиққан ҳамширалардан нуқул командирининг аҳволини сўрарди. Чиққанлар кўнгилсиз хабар олиб чиқишарди: старший лейтенантни узоқ ва оғир операция қилишибди, қон қўйишганмиш, дарҳол физиологик эритма келтириш учун кетишибди. Иван кутар, Анютани оувнтиролмасди. Чунки ўзининг ичига чироқ ёқса ёримас, кетма-кет чекарди, охири тамаки халтаси бўшади.

Глебов операция пайтида жон берди. Унинг жароҳатини ҳатто тикишга ҳам улгуришолмади.

Ногаҳоний кулфат Иваннинг борлигини ўртаб юборди. Командирнинг ўлими бу қадар қаттиқ таъсир қилишини ўзи ҳам ўйламаганди. Афтидан, қизнинг қайғусини кўриб юраги баттар эзиларди шекилли. Анюта бир неча кун навбатчиликка келмади, буни ҳеч ким қораламади ҳам. Аксинча, ҳовлидай кенг чо-

дирдаги сафар каравот-замбилларда ётган ярадорлар қиз қайғусига ҳамдарлик билдиришарди. Фақат Ивангина чурқ этмай ўйга чўмганди. Афтидан, ўша-ўша Иванда Анютага нисбатан алоҳида меҳр уйғонганди шекилли. Йўқ, бу янги туйғу муҳаббат эмас, шунчаки чуқур ҳурмат ҳисси эди холос.

Терешка санбатда ўтказган узоқ қиш кечалари мобайнида ҳазиллашиш, кулишни умуман эсдан чиқарган, санитар Ахметшин лаққа чўғ бўлгунча ёқаверувчи печка—темир бочкадаги аланга тилига тикилганча тўхтовсиз моршан тамакисини тутатиб ўтирарди. У ўша оқшомдан кейин Анюта билан деярли гапиришмай қўйган, улар бунингсиз ҳам бир-бирларининг аҳволларини яхши тушунишарди. Анюта кўп ўтмай, навбатчиликка чиқа бошлаганида аввалги жонсараклигини йўқотган, ёшига ярашмовчи паришон ва сипо бўлиб қолганди. Иван бошларига тушган оғир ғам ҳақида оғиз очмас, қизнинг чодирдаги у-бу юмушларига қарашиб турар, Анюта чопардан хурсанд бўларди.

Кўпинча оқшом пайтлари, алламаҳалда Анюта ишларини тугатиб, унинг койкасига келиб ўтирар ва у ҳам оловга тикилиб қоларди. Бундай пайтларда кимдир қоронғи бурчакда фронтдаги бирор оғир вазият ёки урушгача рўй берган қизиқ ҳодиса тўғрисида сўзлаётган бўларди. Хуллас, иш жойида эди.

Бу орада вақт ўтиб, санбатдаги ярадорлар ўзгарарди. Бировларни фронт орқасига жўнатишар, бошқаларни эса шифолаб олдинги сафга юборардилар. Бир сафарги, юзаки қараганда, арзимагандай кўринган ўзгариш чодир осойишталигини бузди.

Қайсидир куни тушликдан сўнг Иван таом ейилган идиш-товоқларни ошхонага элтиш учун йиғиштираётганида чодир остонасидан кимларнингдир овози, қадам товушлари эшитилиб, икки санитар ичкарига замбил кўтариб киришди. Замбилда устига калта пўстин ташланган, қора петлицаси иккита шпалли ёш командир ётарди. Майорни бурчакка жойлаштиришди. Ҳамма ишга санбат комиссарининг ўзи бошқош бўлди. Ошхонага идиш-товоқ элтаётган Иван ярадорга бунча диққат-эътибор берилаётганига ҳайрон бўлди. У қайтиб келганида майор ўрнидан туриб замбилда ўтирарди. Командирнинг баданидан иссиқ

ўтиб, устидаги енгсиз, қўй тери почапўстинини ечиб ташлаган, кенг кўксида олтига орден ярақларди. Чодирдаги ярадорлар нафаслари ичларига тушиб, қизиқсиниш билан майор томон ўгирилдилар.

Майор ўктам, дилкаш одам бўлиб, оёқлари енгил яраланганди. У келган кунлари бошқа ярадорларга ўхшаб бекорга шифтга қараб ётгани йўқ, жангчи ва санитарлар билан дарров тил топишиб, ҳамширалар кўнглига йўл топди-да, барчага баравар хушфеъл муомала қила бошлади. Бир-икки кун ўтар-ўтмас, хизматдош дўстлари устма-уст йўқлаб кела бошлашди. Баъзан раҳбарлар ҳам кўргани келишарди. Шунчалик дилкашлигига қарамай, майор тез орада бурчакка тўсиқ қўйиб беришларини талаб қилди. Йигитлар бунга ҳайрон бўлишмади, ҳар қалай, майорда, жангчилардан алоҳида ётиши ажабланарли эмас. Аслида, енгил ярадорлар палатасида бундай қилинмасди. Майорнинг илтимоси қондирилиб, бурчакда чойшаб осилган тўсиқ пайдо бўлди-ю, шу-шу чодирдаги қизиқ воқеалар ўша тўсиқ ортида рўй бера бошлади.

Анютанинг руҳи кўтарилиб, илдамлашиб қолганини кўрган Иван қовоғини уяр, баъзан сабабсиздай кўринган ғазабини босарди. Қиз ҳадеганда бирор баҳона билан тўсиқ ортига йўргалагани йўргалаганди. Майорнинг ҳам шўх ҳамширага назари тушиб, бошқалар орасида унга алоҳида эътибор беришини сездирадиган бўлиб қолди. Бир куни кечқурун Анюта тўсиқ ортида ҳар сафаргидан кўпроқ ушланиб қолди, майор унга музыка тўғрисида, қандайдир опера ҳақида алланималар дер, Анюта қулоқ солиб, савол берар, умуман, майорнинг гапларига ҳаддан ташқари қизиқиб қолганди. Ҳатто у навбатчи ҳузурига ахборот билан боришдан кечикиб, ҳайфсан ҳам олди.

Ўша кечадан бошлаб қиз янада хушчақчақ бўлиб кетди, у замбиллар орасидан чаққон ўта туриб, жангчилар билан ҳазиллашар, ҳатто бир сафар «Мовий, одми дуррача» қўшиғини ҳам айтиб юборди. Агар шу дақиқада Иванга кўзи тушмаганда, балки ўзининг қай даражада хиёнат қилаётганини сезмаган бўларди. Афтидан, Иваннинг нигоҳи нақ у ёқ-бу ёғини тешиб юборгудай бўлди чоғи. Анюта қўшиғи оғзида қолганча қўлидан тушириб юборган бинт ўрамини ҳам олмай,

Чодирдан ташқарига отилиб чиқиб кетди. Турган гапки, Иван қизга ҳеч нарса демади, фақат ўзига-ўзи: «Ундай эмас, қиз бунчаликка бормайди, янглишяпман, менга шундай туюляпти», деб қўйди. Кимнингдир муҳаббати тузалмас яра сингари унинг қалбини узлуксиз зирқиратар, ҳар қалай Иван қўлидан келганча уни авайлаётган, уни деб изтироб чекаётган эдиким, эҳтимол ҳали ўзида йўқ муҳаббат туфайли ҳам бунчалик куймаган бўлармиди.

Йўқ, афтидан янглишмабман, юпатди ўзини Терешка. Кўп ўтмай, Иван Анюта ўзини четга олаётгани, ҳатто унга қарашни ҳам хоҳламай, фикр-зикри чойшаб ортида бўлиб қолганини сеза бошлади.

Иван янада камгап бўлиб, озиб кетди, ўтинга ҳам онда-сонда кирарди. Чодирда Ахметшинга бошқа ярадорлар кўмаклашадиган бўлишди.

Шу тарзда орадан бир неча кун ўтди. Бир кун Анюта майорга укол қилаётган эди. Саҳар пайти бўлиб, энди ғира-шира тонг ёришиб келар, пардалар ортида «катюша» чироғи милтирарди. Тўсиқ ортидаги ҳар бир ҳаракатни диққат билан кузатаётган Иван чодир остонасини супураётиб, ногаҳон чойшабда икки одам кўланкасини кўриб қолди. Анюта, эркак қўллари билан силтаниб чиққани шундоққина кўринди-қўйди. Қиз четланди-ю, лекин қичқирмади. Иван полни наридан-бери супургач, атрофдаги ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўлган кўйи қоронғи бурчакдаги четки тўшакка чўзилди-да, шу ҳолда узоқ хаёл суриб ётди. Тонг ёришгандан кейин кийим-кечакларини йиғиштирди, қопчигини боғлаб, ҳеч ким билан хайрлашмаёқ йўлга тушди.

Туш пайти у ротага етиб келди.

Эртасига унинг озиқ-овқат аттестатини олиш учун медсанбатга бориб келган старшина Терешканинг тушуниб бўлмайдиган қилиғи ҳақида гапириб берди. Йигитлар пича тегажоқлик қилиб, тинчишган бўлишса ҳам, Иван қоронғи ертўлада анча вақт ўзига келолмади. Унинг ичида нималар бўлаётганини ким ҳам биларди дейсиз! Кифтидаги жароҳати аста-секин битиб кетди, аммо яқин бир одамнинг муҳаббати оёқ ости қилингани кўнглининг бир чеккасида ўчмас доғ бўлиб қолди. Шу-шу Иван қиз зотига яқинлашишдан қўрқиб қолганди.

Иванга биринчи бўлиб иссиқ таъсир қилди. Ҳатто иссиқ ҳам эмас, жазирама, тўғрироғи, дим ҳаво. У гўё медсанбатдаги замбилда Аҳметшин ҳаддан зиёд қизитган бочка-печка ёнида ётгандай туюларди. Нафақат оёқлари, кифтлари билан боши кўпроқ қизирди. Унинг аъзойи бадани чилп-чилп тер, қаттиқ чапқаган, ағдарилиб, аёвсиз қиздираётган жазирамадан ўзини пана қилмоқчи бўларди. Аммо борлигини қаттиқ уйқу карахтлиги чулғаб олгани учун ҳатто кўзини ҳам очолмасди.

Иван шу зайлда тўлганиб ётиб, аста-секин уйқуси тарқала бошлади. У керишиб қўлларини ёзди-да, ногаҳон шудрингли кўкатга тегиб кетди. У базўр кўзини очди, шунда биринчи бўлиб юзининг ёнгинасидаги кип-қизил гулни кўрди. Гул ўзининг шاپалоқдай шاپалоқдай тўртта ялтироқ гулбаргини қуёшга тутиб турарди. Битта гулбаргининг чеккасида томай деб турган кўз ёшидай тиниқ бир томчи қизариб-йилтираб турарди. Тонгги майин шабада унинг узун ингичка оёқчасини аста тебратарди; қаердадир, нарироқдаги рангин кўкатлар орасида эринчоқлик билан ари визилларди. Бироқ, кўп ўтмай, бу визиллаш тинди, шунда Иван теварак-атроф бутунлай жимжитлигини фаҳмлади. У сукунатни унутганди, сукунат уни қўрқитди. Ўрнидан сакраб турди-да, қизарган уйқули кўзларини катта очганча қувончга тўлиб, афсонавий манзарани кузата бошлади.

Улкан кўкаламзор ёнбағир қуёш шуълалари қўйнида товланарди. Альп лолақизғалдоқларининг тошқини оламни тутиб кетганга ўхшарди.

Она табиатнинг буюк сахийлиги туфайли униб чиққан, инсон оёғи топтамаган, йирик-йирик супра-супра сон-саноксиз қирмизи гунчалар майин шабадада жилваланиб, қуйи томонга тоғ ўтлоғи этагигача эркин-эркин интиларди. Иван олға, истиқболга нигоҳ ташлади, беихтиёр қувончидан нишон ҳам қолмади. Олисдаги водий ортида ҳамон ўша қор билан қопланган Айиқ тизмаси мовий тусда кўриниб турарди. Ортадаги мазкур тизма, ошиб ўтилган довонга қараганда анча юксак бўлиб, эгизак қўш чўққисини кўкка бўй чўзган эди. Унинг оч пушти ҳовурга ўхшаш узун кўлка-

си кенг водийнинг ярмисини қоплаб олибди. Ҳозир ҳеч нарса пана қилмаётган бу улуғвор тўсиқ ҳамон олис, худди кечагидай енгилмас говлигича товланиб турарди.

Иваннинг кўнглига гулгула туша бошлади. Ҳа, сукунат чўкиши беҳуда эмас, Жулия қани? Терешка яна атрофга аланглаб, яқин ўртада ҳеч кимни кўрмади. Енгинасида топталган қизғалдоқлар устида тужурка ётарди холос. Аммо дастлабки хавотирланиш бир зумда ғойиб бўлди. Чунки, кўкат устида пистолет ва афтидан, қуёш нури тушмасин учун тужурка енги ёпиб қўйилган буханканинг учдан бир бўлаги кўришиб турарди. Шунда Иван сакраб ўрнидан турди, саросимали нигоҳи ёнбағир бўйлаб уни излай бошлади. Қаерда бўлсайкин қиз? Наҳотки! Терешканинг кўнгли ғашланса-да, аммо ўйлаган нарсасига ишонмади. Нега ишонмаганини ўзи ҳам тушунмасди, ишқилиб ўша нарсани хоҳламасди, фақат қизни кўриш, овозини эшитишга, ёнида турганини ҳис қилишга ошиқарди. Ҳозир ёлғизлик уни энг оғир кулфатдан ҳам баттар яралаганди.

Иван пистолет, нонни шартта олиб, тужуркани қўлтиқлаганча кўкатлар устидан пастга отилди. Ҳўл ғунчалар унинг шиш, яра-чақа оёқларини саваларди. Шу пайт кавуш эсига тушиб, орқасига қаради, аммо кавуш кўринмасди. Ниҳоят, Иван ўтлоқдаги қалин лолақизғалдоқ тупларини шатир-шутур босиб анча нарига борди ва бирдан тўхтади. Орқадаги шудрингли чечаклар орасида қадам излари кўришиб турар, теварақда ҳали гард тегмаган қип-қизил қизғалдоқлар денгизи ястаниб ётарди.

У бир нарсани тахмин қила бошлади. Иван қўлтигидаги тужуркани маҳкамроқ қисиб, изига қайтди.

Дарҳақиқат, шудрингли кўкатлар орасида ўнгир томон чўзилган бошқа из кўришиб турарди. Терешка ўша ёққа ошиқди. Унинг оёқлари билан шими тезда шудрингдан жиққа ҳўл бўлди. Чечаклар атри сархуш қилар, одамнинг овқат егиси келар, баданнинг яйрашидан ва заифликдан кўзлар тиниб борарди. Бу Иван учун янгилик эмасди. У табиатан бақувват, чиниққан бўлиб, ҳамон кучдан қолмаганди.

Терешка руҳий хавотирини босиб, муштдай келадиган йирик қизил гулли сертикан рододендрон бута-

ларини айланиб ўтгач, чапроқ ўнгир томондан шаршара овозини эшитди. Ҳадемай сув шалдираши кучайиб, зах таъсирида шиллиқ тус олган қора харсанглар орасида ирмоқ кўринди. Теварақда хира ҳавога майда нуқралар сочилганди, нарироқда, ваҳимали харсанг узра ранго-ранг камалак шуъласи муаллақ осилиб турарди. Иван ногаҳоний бу ажиб манзарага парво қилмай юқорига югуриб чиқди-ю, бирдан таққа тўхтаб, аста ерга чўкди: эллик қадам нарида шаршара сувлари остида харсанг устига чиқиб олган Жулия тескари қараганча чўмиларди.

Гарчи қиз яланғочлигида лаънати гефтлинглик аломатларини йўқотган ва сирли, ифбатли бадани ўз балоғати билан табиат қўйнида бутунлай бошқача кўринаётган бўлса ҳам, Иван уни дарҳол таниди. Қиз уни кўрмас, омонатгина букчайиб, новдадек енгил гавдасини оқиб тушаётган сувга бемалол тутиб турар, сал шарпа эшитди дегунча шартта қаддини ростлаб, ғойиб бўлишга тайёр эди. Унинг сув қатрала-ридан ялтираб турган нозиккина кифтларида рангин шуъла товланарди.

Иван қувончини ичига сиғдиролмай, аста кўкат устига чўкди-да, чалқанчасига ётиб олди. Тепасида булутсиз, мусаффо осмон ярқираб турар, намиққан тупроқ ҳиди бўза сингари бошини айлантитарди. У муздек кўкатлар устига чалқанча ётди ва бахтиёрлигидан аста кулиб қўйди.

Лекин кўнглининг бир чеккаси ҳамон ғаш. Олдинда машаққатли тизма тоғ, орқада эса... Орқада нима борлигини тушунтириб ўтирмаса ҳам бўлар... Аммо ҳозир мана шу дахлсиз бир бурчакда, ўзи учун қадрли бўлиб қолган, қайта топилган қиз ёнида. Терешка болалардай қувонар, дили шу қадар равшан тортгандики, у бутун асирлик йиллари мобайнида бирор марта ҳам бундай ажойиб кайфиятни бошидан кечирмаганди. Йигит кўкат устида ётаркан, ноёб қувонч нашъасини сурар ва бу хурсандчилик қаердан келгани-ю, ўзидаги ўзгариш сабабини ҳатто идроқ этиб кўришни ҳам истамас, ҳамма одамлардай бахтиёр эди, холос. Тўғри, тезда у буларнинг ҳаммаси ўткинчилигини, серташвиш ва сермашаққат кунлар қайсарлик қилиб уни ҳали бу дунёда кўп қийнаяжagini, агар

нимадир эсдан чиққан бўлса, бу ҳам вақтинчалигини, осойишталик тез орада тугашини тушунди.

Иван лолақизғалдоқлар бағридан турмади ҳам, қиз томонга лоақал бир марта қарамади ҳам. Чунки диёнати бунга йўл қўймасди. У юзтубан ётганча ёнидаги лолақизғалдоқларни юлиб, беихтиёр дасталарди. Ошиқич қадам товушини эшитгунча қалби осойишта, босиқ, назокатга тўла бир кайфиятда ишини давом эттирди. Кейин бошини кўтарди: шаршара тагида энди ҳеч ким кўринмасди. Жулия йўл-йўл курткани кияр экан, яқингинасидан гизиллаб ўтиб Иванни қолдирган жойига қараб кетди. Йигит қизнинг сабр-сизлик билан, олдинга тикилган жонсарак нигоҳини кўриб, ўзича секин кулиб қўйди, лекин уни чақирмай тужуркани олди-да, шошилмай ҳамроҳи изидан эргашди.

Жулия қуёш нурида нам, тўсдек қоп-қора сочларини ялтиратиб, рододендрон бутасини чаққон четлаб ўтиб, топталган қизғалдоқлар ёнида гўё қоқилиб кетгандек таққа тўхтади. Унинг қўрқиб, саросималанганини, ўнг-сўлига чаққон қараб қўйгач, ёнбағирдан пастга югура бошлаганини ҳатто узоқдан ҳам пайқаса бўларди. Аммо шу заҳоти нимадир уни орқага қарашга мажбур этди.

— Иван!!!

Бу хитобда бир вақтнинг ўзида қўрқув, енгил тортиш ва қувонч оҳанглари янгради. Қиз чапак чалиб юборди ва қушдек елиб Иван томонга отилди. Терешка юришдан тўхтади. Назарида қизнинг севинчдан порлаб турган кўзларини, бугдой ранг момиқ ёноқлари-ю, калта қилиб қирқилган патила-патила сочларини асрлар бўйи кўрмагандек туюлиб кетди. Жулия бутун вужуди билан йигитга талпинарди, аммо Иван ўзини тутиб, жойидан жилмай тураверди. Қиз бўлса кавушида лолақизғалдоқларни босиб унинг ёнига етиб келди, иккала қўли билан бўйнидан қучоқлади ва бўйнига осилиб маст қилувчи, шўх бўса билан лабларини куйдирди.

Терешка нафасини ичига ютиб тураверди. Жулия бўлса, ҳамон уни қучганча шиддат билан бошини орқасига ташлаб, хахолади, халоскорининг муздек, та-ранг лаблари тегишидан олов бўлиб ёнаётган юзига термила бошлади. Сўнгра кулишдан тўхтамай, қўлларини

бўшатди йигитни озорсизгина нари итариб, ўзи кўкат устига ўтирди. Унинг кўзлари чақнар ва порлар, курткасининг биргина бармоқсимон тугмаси қадалган эди, шунинг учун олди сал очилиб қолган ва кўкрак қийиғидан сийналари ўртасидаги жажжигина сирланган хоч ялтираб кўринарди. Иван ана шу хочга бир зум қараб қолди. Қиз дарҳол сергакланиб, олдини ёпди. У ҳануз кулар, кулганда ҳам бутун борлиғи—кўзлари, юзлари сутдек оппоқ тишлари-ю, чўмилишдан кейин муздаккина бўлган ёш танасининг ҳар бир қисми билан куларди.

Бироқ Иван тўсатдан хўмрайди, додиради. Қарангки, бир дақиқага етар-етмас вақт ичида у ўзида қандайдир ўзгариш рўй берганини, ғойибона бир куч унинг ихтиёрини олиб қўйганини ҳис қилди. Фақат ҳозир Терешка ана шу кучга қаршилиқ кўрсатмас бўйин эгар, чунки бу бўйсунишда севинч бор эди. Иван қиз томон қадам ташлади. Жулия бирдан кулишдан тўхтади ва Иван тарафга сакраб ўтди.

— Иван!— қичқириб юборди у йигит қўлидаги чечакларни кўриб. — Бу синьорина учун? А? А?

Терешканинг ўзи ҳам беихтиёр қўлида гижимлаб турган чечакларни пайқаб қолиб, кулиб юборди. Қиз ҳам хандон ташлаб гулдастани ҳидлаганди, жажжи юзи чечаклар ичига қўшилиб кетди. Шундан сўнг у чечакларни кўкат устига қўйиб, атрофидаги лолақизғалдоқларни юла бошлади.

— Жулия, Иванга ташаккур айтади, чуда-чуда ташаккур айтади...

— Қўйсанг-чи, нима бўпти,— уни гапдан тўхтатмоқчи бўлди Иван.

— Чуда-чуда ташаккур керак! Иван синьоринани қутқарайт! Руссо итальяно қутқарайт! Бу якши!— дерди Жулия ҳаяжонланиб лолақизғалдоқ юларкан. Сўнгра қиз анчагина чечак кўтарганча Иваннинг ёнига югуриб келди-да, ҳаммасини унинг кўксига сочиб юборди.

— Вой сени қара-ю! Нега?— Ҳайрон бўлди Иван.

— Керяк! Керяк!— хитоб қилди Жулия. Кейин Терешка нон ўралган тужурка билан бирга бир кучоқ лолақизғалдоқни ҳам кўтариб олишга мажбур бўлди. Жулия тужуркага қўл учи тегиб кетиб, унга нон ўрал-

ганини сизди шекилли, бирдан жиддийлашиб қичқирди:

— Нан?!

— Ҳа, кел озроқ еб олайлик, — Иван тараддудланиб, қўлидагиларни ерга қўяр экан, Жулия бажонудил ёнига ўтирди.

16

— Қанийди ҳаммасини есак,— деди Иван қўлидаги суви қочган бир килограммча нонга қараб. Нон эзилиб, четлари уқаланган бўлишига қарамай, иштаҳа қўзғатаётгани учун қочоқлар яна ютиниб қўйишди.

— Ҳаммасини, ҳаммасини,— тасдиқлаган бўлди акси садо бергандай овозда Жулия нондан кўз узмай.

Иван қизнинг боши оша олисдаги қорли чўққига қараб хўрсиниб қўйди:

— Йўқ, ҳаммасини ейиш мумкин эмас.

— Мумкин эмас? Эмас?

— Йўқ.

Қиз гапга тушунди, у ҳам хўрсинди. Терешка ту-
журкани ёзиб, баракаси учган буханка қолдиғини қўйди. Нонни тенг иккига бўлиш керак эди.

Йигит ҳафсала билан буханка қолдиғини ушатиб, бурдаларни икки қисмга ажратаркан, Жулиянинг ҳаддан ташқари очиққанлигини сезар, қалбида қизга нисбатан — инсоний ва катта туйғу: акаларчами ёки оталарчами илиқ меҳр қўзғалганди. Уруш кулфатларига кўникмаган, ғайри ихтиёрий равишда озодликка интилувчи қуш сингари ақлсиз даражада қатъият билан иш кўраётган қизга бўлган ҳурмати ошиб-тошиб кетганди.

Иван эътибор билан нон тақсимларди. Ҳар бир тишлам, ҳар бир увоқ аниқ ҳисобга олинди. Йигит жўрттага бир бўлакни каттароқ қилди, чунки иккинчи бўлакда горбушка бор бўлиб, лагерь шароитига кўра бундай бўлак вазни шунча келадиган иккинчи юмшоқ бўлакдан афзал ҳисобланарди. Нон тақсимлаш тугагач, Иван қолган икки юз граммчасини ту-
журка чўнтагига солиб қўйди.

— Бу сенга, манависи менга,— деди йигит ҳар нон тақсимлаш пайтидагидан бошқачароқ оҳангда ва гор-

бушкали бурдани унинг олдига суриб қўйди. Жулиянинг қора қошлари қатъий чимирилди:

— Йўқ. Бу Иван, бу Жулия.— Шундан кейин у нон улушлари жойини алмаштириб қўйди.

Терешка қизнинг юзига қараб жилмайди:

— Йўқ, Жулия, нотўғри қиляпсан. Бу сенга.

Йигит шундай дегач, апил-тапил тужурка устидан ўз тегишини олди. Жулия норози бўлгандай, афтини ҳазиломиз буриштирди-да, улушидан бир қисмини шартта йигитга тутқазди. Иван қўлидаги нон билан қиз томон энгашганди, Жулия кулганча чап бериб, нон ушлаган қўлини нари тортди. Лекин Терешка ҳар қалай чўзилиб бўлса ҳам қизнинг қўлини ушлаб олди. Шу пайт Жулия гавдасини орқага энгаштираётиб кўкси беихтиёр йигитга тегиб кетди-да, йиқилиб кетмаслик учун унинг елкасини ушлаб қолди. Кулгиси ҳам бирдан узилди. Ногаҳоний яқинликдан йигит хижолат чекди ва ўзидаги янги, қувончли жўшқинликни босиб олиб нарироқ сурилди ва тужурка барига ўтирди. Жулия ёш қизалоқдай ёлғондакам жилмайиб, киприкларини пириллатаркан, курткаси ёқасини тўғрилай бошлади.

— Ол, е. Бу сеники-ку,— деди Иван нон бўлагини қиз томон суриб.

— Йўқ.

Жулия йигитга ситамли қараш қилиб, оппоқ тишлари билан ўз горбушкасини чайнай бошлади.

— Ол, деяпман.

— Йўқ.

— Ол.

— Йўқ,— бўш келмади қиз ҳамон жилмайиб.

Иван:

— Оббо қайсар-эй. Майли, ўзинг биласан,— деди-да, ўзига тегишли нондан зиғирча тишлади.

Жулия бор нонини бир зумда еб тугатди ва тўймагани учун дўппайиб турган тужурка чўнтагига зимдан тикила бошлади. Шошилмай кавшанаётган Терешка қиз нигоҳини пайқаб қолиб, беихтиёр дилига: жилла қурса бир марта яхшилаб тўйиш учун ноннинг ҳаммасини есак бўлмасмикин, деган фикр келди. Аммо у ихтиёрларидаги арзимас нон ҳам қанчалар азизлигини билгани учун зўр бериб бу фикрни ўзидан ҳайдай бошлади.

— Тагин ейсанми?— сўради ниҳоят Иван оғзидаги нонни ютгач.

Қиз гўё фикри ўзгариб қолишидан қўрққандай, қатъий бош чайқади:

— Йўқ! Йўқ!

— Манавини-чи?— имо қилди Иван ҳамон тужурка ўртасида ётган нонни кўрсатиб.

— Жулия йўқ.

— У ҳолда, ке, бўлишамиз.

— Вас ист дас — бўляшамиз?

Жулия саволомиз бурнини жийирди. Қуёш нури қизга тушиб турар, гўё Иваннинг жиғига тегмоқчи бўлгандай беихтиёр юзини буриштирарди.

Терешка нон бўлагини ушатиб бир қисмини қизга берди. Жулия истар-истамас нондан озгинасини тишлаб сўра бошлади.

— Якши. Гефтлинген чоколядо.

— Ҳа энди, ҳозиргидай шароитда нон ҳам шоколад ўрнига ўтади.

— Жулия Наполи қочган — чоколядо еган. Нан аз, чоколядо кўп бўлган,— деди қиз чаросдай қоп-қора кўзларини сузиб.

Иван тушунмади:

— Неаполга қочганмисан?

— Си. Рома қочган. Дададан қочган.

— Дадангдан? Нега энди?

— А... Бир вақия,— нохуш жавоб қайтарди қиз ва нондан яна бир тишлаб сўра бошлади. Кейин қўлидаги нон бўлагини диққат билан кўздан кечирди.— Дада яман марито хохлайт. Руссо — бу эр.

Эр! Юрагига найзадай санчилган бу сўздан Иван кавшанишни бас қилиб, қовоғи тушиб кетди. Қиз афтидан буни сезди шекилли, йигитга муғамбирона қиёбоқиб илжайди:

— Марито эмас. Синьор эр бўлган йўқ. Жулия синьор Дзангарини хоҳламаган.

Иван баттар қовоғини уйди:

— Нега хоҳламадинг?

— О, унга секретето бўлган.

— Қанақа секретарь?

Жулия жилмайган кўйи дам атрофга аланглар, дам йигитга қарар экан, ҳамон нон сўрар, йигит бўл-

са, ерга тикилганча кўкатларни тутамлаб, томири билан суғуриб ташларди.

— О, секрето! Кичкина секрето! Жулия севган, севган! Русча бу қандай?.. Уно жовинотто — Марио йигит.

— Ҳали шунақами? — Иван қўлидаги кўкат тутамини улоқтириб юборганди, кўкатлар шамолда ҳар томонга сочилиб кетди. Терешка қиздан юз ўгириб, негадир унга қарагиси ҳам келмай, хафа қиёфада сўзларинигина эшитарди холос. Жулия бўлса, ҳамроҳининг кайфияти ўзгарганини билмагандай гапирарди:

— Яхши йигит бўлган. Жулия пистоля олган, Марио Наполи қочган. Наполи гуэрро, уруш. Италияно шиссен дойч. Жулия шиссен, — хўрсинди қиз.— Партижано итальяно бўлган, тэдэски кўп.

— Нима, немисларга қарши курашганмисизлар? — тушуна бошлади Иван.

— Си. Ҳа.

— Ана холос! — Терешка, ҳайронлигини босиб сўради: — Ҳозир Марионинг қаерда?

Жулия саволга дарров жавоб қайтармай, тиззаларини кўксига босганча, узун оёқларини ушлаган қўллари устига иягини тираб, олис-олисларга тикилди:

— Марио фу уччизо.

— Улдиришдимми?

— Си.

Улар жим бўлиб қолишди. Иван пича юмшаб қизга қаради. Жиддийлашган Жулия йигитнинг қарашига чидади, унинг кўзларида ҳам аста-секин илиқлик пайдо бўла бошлади. Қиздаги бир оний ғамгинлик тарқаб, кулиб юборди.

— Нега, Иван, қара, қара?..

— Шунчаки.

— Шунчаки нима?

— Шунчаки, шунчаки-да! Қани, кетдик Триестга.

— О, Триесте! — қиз ўт устидан энгилгина сакраб турди. Иван ҳам ўрнидан қўзғалиб, аллақандай тетиклик билан бамайлихотир тужуркасини кифтига ташлади. Сўнгра қочоқлар бепоён қизгалдоқзор бўйлаб пастга юра бошлашди.

Қуёш тобора забтига олар, Айиқ тизмасининг водий бўйлаб чўзилган сояси аста қисқариб, олисдаги тоғлар этагида жазирама ҳовури жимирлаб турар, ўрмонли ёнбағирни ҳам чулғагани. Фақат юксакликдаги қорли чўққиларгина ярқираб, қуйироқда яккам-дуккам хира қор уюмлари кўзга чалиниб қоларди холос.

— Триесте якши. Триесте партижано! Триесте денгиз!— кайфияти кўтарилган қиз хурсандчилигини юрагига сиғдиролмай қўшиқ бошлаб юборди:

Ми пар ди удире анкора,
Ля воче туа, им мэдзо ай фьори!

Жулия аста куйласа-да, нақарот сўзларини ёқимли ифодаларди. Иван бу қайси қўшиқлигини билмасди. Қизнинг овозидаги оҳанг бир меъёрда чайқалувчи денгиз тўлқинига ўхшаб кетар, қандайдир сокинлик ва олижаноблик билан йўғрилгани...

Пэр нон софрире,
Пэр нон морире
Но ти пенсо, э эти амо...²

Иван қимир этмай, ажиб куйдан сархуш бўлиб тургани, Жулия бирдан қўшиғини тўхтатиб, йигитга юзланди:

- Иван! Жулия «Катуша» ургат!
- «Катюша»ни?
- Си. «Катуша»ни.

Гю-у-уллаганда аммалару наклар
Да-а-арё уз-ра сузганда туан...

куйлади қиз бошини орқага ташлаб кулар экан. Қўшиқ болаларга ўхшаб чала-ярим, сўзлари нотўғри айтилган бўлса ҳам, оҳанги дурустгина чиқди.

¹ Ҳозиргача эшитилар менга
Чечакзордан янграган сасинг (итальянча).
² Изтироб чекмаслик учун,
Бекорга ўлмаслик учун,
Мен сени ўйлайман, сени севаман... (итальянча).

— Нега Иван кулайт? Нега кулайт?

— Гуллаганда олмалару ноклар, — қизнинг хатосини тузатди Терешка. — Дарё узра сузганда туман.

Жулия кўзларида қувонч порлаб, қулоқ солгач, бош ирғаб қўйди:

— Якши. Тушунайт!

Гю-уллаганда аммалару ноклар...

— Бу гал анча дуруст, — деди Иван. — Фақат «аммалару» эмас, «олмалару», тушундингми? Боғ, олма.

— Ҳа, тушунайт.

Жулия мактаб бола сингари астойдил «Катюша»ни куйлай бошларкан, зўр бериб сўзларини тўғри талаффуз этишга интилар, Терешка бўлса шўх, беозор, одобли болакай билан муомала қилаётгандай кулгиси қистар, ўзини бардам сезарди. У қиз билан ёнма-ён кетаркан, қалбидаги сокин ва ёруғ инсоний қувончдан жилмайиб қўярди. У кўпдан бери бундай туйғуни бошидан кечирмаган эди. Қаёқдан ва нима учун пайдо бўлдийкин бу қувонч? Юксак мусаффо осмону, нурафшон қуёш, ажиб тоғ манзараси ва атрофни қуршаган чексиз кенглик, балки бутун водийни хушбўй ҳидга тўлдириб тантанавор чайқалаётган қизғалдоқлар таъсири ҳам бўлиши мумкин. Тоғ ва ўтлоқлар орасидаги жамики нарсалар байрамона ажиб тус олган, ҳатто хатар, асирлик, таъқиб эҳтимоли борлигига ҳам ишониб бўлмасди.

Иван тутқунликда бўлган эсэсманлар тўла лагерлар жаҳаннами, ажал ўчоғи, қўланса ҳидли крематорийлар, овчаркаларнинг машъум ҳуришини негадир тушда кўрганмиканман, деб ўйлай бошлади. Борди-ю, шулар бари ўнгда рўй берган бўлса, нечук Иванга одамзоднинг ҳозиргидай азалий ҳузур-ҳаловатини тотиб насиб этяптийкин? Қайси куч инсонларнинг жиноий ақлсизлиги ҳукмрон бўлиб турган бир пайтда бундай софликни омон сақлаб қолдийкин? Афсуски, ўша кўргиликлар туш ҳам, хаёл ҳам эмас. Қочоқларнинг йўл-йўл кийими дақиқа сайин ҳаммаси ўнгда бўлиб ўтгани ва ундан ҳали узил-кесил халос бўлинмаганини эслатиб турарди. Табиат

тароватидан сархуш Иванга эгниларидаги кийим шундаям жирканчли кўриниб кетдики, у курткани шартта ечиб, тужурканинг ичига тиқиб олди. Қўшиқ айтишни бас қилган Жулия жилмайиб йигитнинг хиёл офтоб қорайтирган кифтларини кўздан кечира бошлади.

— О, Эрколе! Геркулес! Руссо Геркулес!

— Геркулес қаёқда. Қилтириқ десанг-чи! — эътироз қилди Иван хижолатда.

— Йўқ, йўқ! Геркулес!

Жулия йигитнинг яланғоч яғринига ҳазил аралаш тарс-тарс уриб қўйди ва пастга осилиб турган қўлини икки қўллаб сиқиб ушлади.

— Кучли, якши, руссо. Нега асирга юрган?

— Юрганмиш! Юр дейишган, юрганман-да.

— Фашисто уриш керяк! — Жулия муштчасини ҳавода зардали силкитиб қўйди.

— Имконим борида урганман. Энди бўлса...

Терешка тирсагини кўтариб, қиз томонга ёнбоши билан ўгирилганди, Жулия ачиниб кетди. Ҳатто қўрқиб ҳам кетди шекилли.

— Ой, ой! Биби Марям!

— Яна Геркулес дейсан мени, — хўрсиниб қўйди Иван.

— Оғрийди? — Жулия мулоимлик билан каттакон тиртиқ — найза изини силаб кўрди. Терешка ёнбошини қаттиқ ишқалади.

— Энди йўқ. Ҳозир оғримайди.

— Ой, ой!

— Қўрқмасанг-чи, тентаквой. Қани, қаттиқроқ ишқала, — меҳрибонлик билан гапирди у.

Қиз журъат этолмаётганини кўрган йигит унинг нозик бармоқларини кафтида тутиб, тиртиғи устига босганди, капалаги учган Жулия қичқирганча уни бағрига босди. Бир оздан кейин сергакланиб ўзини ундан тортди. «Йўқ, бу қилигим ярамайди! Ўзимни тутишим керак! Тезроқ кетиш лозим».

У қовоғини уюб Жулияга назар ташлаб қўйди:

— Гап бундай. Тезроқ кетишимиз керак, тушундингми?

— Ҳа, — розилик билдириб кулиб қўйди қиз ва ич-ичида нимадандир ҳадиксираб унинг кўзларига жавдираб қаради.

Улар юқоридан ёнлаб келиб, пичанзорнинг ўртасига тушишди. Бу ерда лолақизгалдоқлар сийрак-роқ, бошқа гуллар сероб эди. Ҳар жой-ҳар жойда хушбўй бўтакўзлар тўдаси кўм-кўк бўлиб турар, шамол тебратган чучмомалар, сарғиш азалия буталарининг ўткир ҳидидан бош айланарди. Гоҳо чечакзорларда тақир тошлоқ учрар, чақир тошлар Иваннинг яланг оёқларига қаттиқ ботарди. Иван оёқ остига қараб йўлни эҳтиёткорлик билан танлай бошлади. Ногаҳон у қаршисидаги кўкат устида, қизил томчига кўзи тушиб энгашди: серқирра япроқлар орасида бир нечта йирик-йирик ёввойи қулупнай доналари тизилганди. Меваларни узар-узмас, ёнгинасида яна бошқа қип-қизил қулупнайларни кўриб қолди. Шундан сўнг йигит тужуркани ерга ёзиб чўкка тушди. Жулия ҳам суюниб кетганидан қичқириб юборди ва қулупнай тера кетди.

Ҳамма ёқда донадор, серсув қулупнай пишиб ётарди. Иван билан Жулия таъқиб ва хатарни ҳам унутиб, терган меваларини апил-тапил ҳовучлаб ея бошлашди. Орадан хийла вақт ўтди, уфққа ёнбошлаган офтоб катта-кичик ўрмонли водийни ва ўркач-ўркач Айиқ тизмасини ён томондан ёритарди.

Иван терга ботиб қўллари билан кўкатларни икки ёнга ёриб эмакларди. Жулиянинг қадам товушини эшитди. У ўгирилиб қаради ва пешана терини артиб, чўнқайиб ўтирди. Қиз ўйноқи кузларидаги қувликни яшириб, тез-тез унинг ёнига келди ва тиз чўкиб, куртқасининг барини ёзди. Шира бўлиб кетган этагида дона-дона қулупнай мевалари қизариб турарди.

— Битте, руссо Иван, — атайин нозланиб таклиф қилди қиз.

— Нима кераги бор? Тўйдим-ку, ахир!

— Йўқ, йўқ. Эссен, эссен!

Жулия қулупнайдан бир ҳовуч олиб, йигитга зўрлаб едирди. Кейин ўзи ҳам мевадан озроқ еб, тагин ҳовучини Иваннинг оғзига тутди. Қулупнайни териб егандагига қараганда қизнинг ҳовучлаб бергани негадир ширинроқ туюларди. Иван меваларни лунжи-

ға олиб қизнинг хушбўй кафтини ҳазил аралаш аста тишлаб қўйди.

Жулия қовоғини уюб пўписа қилган бўлди:

— Йўқ, йўқ!

Қолган қулупнайни бирга еб тугатишгач, Иван ўрнидан турди-да, лолақизгалдоқларга кўмилиб ётган тужуркасини қўлга олди.

— Жилдикми?

— Жилдик! — қувватлади қиз.

Бир-бирларидан мамнун қочоқлар янада диллари мойиллашиб йўлга тушишди. Жулия ҳайиқмай йигитнинг кифтига қўл ташлади.

— Қулупнай яхши-да, — деб қўйди Иван ёқимли, лекин негадир ноқулайлик туғдираётган жимликни бузиб. — Урушдан олдин ҳар йили ёзда тўйиб-тўйиб ердим. Қулупнайдан, сутдан армоним қолмаган.

— О, руссо — вежитариани! — ҳайрон бўлди қиз. — Жулия вежитариани эмас. Жулия бифштекс, спагетти, омлет яхши кўрган.

— Макаронни ҳам, — қўшиб қўйди Иван ва иккаларини кулиб юборишди.

— Ҳа, ҳа, макарони, — тасдиқлади Жулия. Сўнг-ра Иваннинг жигига тегмоқчи бўлди:

— А руссо қулупнай?

— Ҳа, энди бошга тушса... Очлик кишини нималарга мажбур қилмайди дейсан, — маъюс жавоб қайтарди Иван.

Жулия ҳайрон бўлиб унга қаради.

— Нега очлик? Нега очлик? Русланд қандай очлик? Русланд чуда бой? Тўғри?

— Тўғри. Ҳаммаси тўғри.

Қиз, йигитнинг гапидан ташвишланиб, қисталангга ола бошлади:

— Нега очлик? Гапир!

Кўкатларни бир-бир босиб бораётган Иван ўтган-кетган гапларни, айтсамми ё айтмасамми, дея иккиланиб жим борарди. Аммо қиз ишончини қозониб ўзи ҳам унга суяниб қолгани учун, юрагини очгиси келарди.

— Ҳосилсиз йиллар ҳам бўлиб туради. Масалан, ўттиз учинчи йили шундай бўлганди. Ўт егандик...

— Вас ўт?

— Қандай ўт, дейсанми?— Иван энгашиб бир тутам ўт узди.— Худди мана шунақасини. Гулламаганди, албатта. Отам очликдан ўлиб кетган.

Жулия ҳайратда юришдан тўхтаб, бежирим чеҳраси маъюс тортди-да, Иванга синовчан қараб қўйиб, ҳеч нарса демай қўлини қўйиб юборди ва негадир дарров ўзи билан ўзи бўлиб қолди. Нохуш ўтмиш хотирасидан кўнгли ғашланган Иван бир-бир одимлаб, йўлини давом эттира бошлади.

Ҳа, фақат ўттиз учинчи йили эмас, бошқа пайтлар ҳам очлик азобини тортишган. Ёлғиз картошкагина жонларига ора кирар, лекин у ҳам янгиси пишгунча етавермасди ҳар доим. Дадаси ўлгандан кейин оилادا тўрт бола қолишди. Иван тўнғичи эди. У онасининг ёнига кириб болаларни, бутун оилани боқишга мажбур бўлганди. Эҳ, қанчалар қийналганди ўшанда!

Терешка хаёл суриб бораркан, кўзлари ер сузарди, ўтлар орасида қизнинг оёғидаги ёғоч кавуш йилт-йилт қилиб аста-аста юриб борар, йўлакай калта бир жуфт соя ҳам сузиб борарди. Аммо кўп ўтмай, Жулия орқада қола бошлади. Иван қизнинг кайфияти ўзгарганини сезар, аммо ортига ўгирилмай кетиб борарди.

— Сибирь ҳам бўлган? Яман колхоз бўлган?— деб гап ташлади қиз қўққисдан бегоналашган кўзларида ҳақоратлаш истаги акс этиб.

Йигитнинг юрагига гўлгула тушди ва юришдан тўхтаб диққат билан унга қаради.

— Нималар деяпсан? Ким айтди сенга?

— Бир яман руссо айтган. Сен хоҳладинг айтган. Мен билган!..

— Мен-а!

— Сен! Айт!

— Мен ҳеч нарса хоҳламайман. Нимани гапираман сенга?

— Айт: Жулия тўғри эмас. Жулия янглишган!..

Иван қизга қаради. Жулиянинг ғазаби қўзиб, кўзлари тешиб юборгудек дўлаяр, йигитга бўлган яқингинадаги ишончидан ном-нишон ҳам қолмаганди. Терешка зўр бериб қиздаги бу ўзгариш сабаби ва унинг дил ранжитувчи саволлари замирида нима ётганини билишга ҳаракат қила бошлади.

— Кани, айт! Айт!

Афтидан, Жулия ростданам ё лагерда, ёки эҳти-

мол, Римда бирон гап эшитганга ўхшайди. Аммо Иван энди қизга ҳеч нарса тушунтиролмас, очарчилик ҳақида гап очганидан афсусланарди.

— Адалатсизлик бўлган? — қисталангга олди Жулия.

— Қанақа адалатсизлик? Нималар деяпсан ўзи?

— Одамлар Сибирь ҳайдалган?

— Сибирга?

Терешка қизнинг адоватли кўзига синовчан қараб, ҳозир ё ҳақиқатни айтиш ёки бирор нарса ўйлаб топши зарурлигини тушунди. Аммо у ёлғон гапиришга ўрганмагани учун гапга чек қўймоқчи бўлиб, дағал жавоб қайтарди холос.

— Қулоқ қилинганда — ҳайдашган.

Жулия алами келиб, лабини тишлади.

— Тўғри эмас! — қичқириб юборди у бирдан йигитга еб юборгудек ўқрайиб. Қизнинг бу қараши алам, гина, очиқдан-очиқ адоватга тўла эди.

— Тўғри эмас! Эмас! Иван — Власов!

Шундай дея Жулия қаттиқ ўкраб, юзини қўллари билан тўсиб олди. Эсхонаси чиқиб кетган йигит унга яқинлашгани, қиз газабнок «йўқ!» деб уни тўхтатди-да, ўзи ёнбағир бўйлаб югурганча кетди. Иван не қиларини билмай, саросимада қизнинг ортидан қараб қолди холос. Бирдан фикри чувалашди, қандайдир кутилмаган, аҳмоқона бемаънигарчилик рўй берганини тушунса ҳам лекин буни қай йўсинда бартараф этишни билмасди.

Жулия югурганча бориб тақир харсанг устига чиқди-да, букчайиб ўтириб олди. У йигитга жилла қурса қараб ҳам қўймасди.

«Уни қара-я! Власов!» деб қўйди даҳшатга тушган Иван ўзига-ўзи, сўнгра хўрсиниб кўкат устида депсина бошлади. Йигитнинг назарида ростданам нимадир номаъқулчилик қилиб қўйгандек туюларди. Ношудлик орқасида катта машаққат билан ўрнатилган зарур ҳамжиҳатликка путур етказилди. Буни тушунган Терешка ич-этини кемирар, яқингинадаги хурсандчилиги сўниб, қалби бўшаб қолгандек алам ўтида қовуриларди.

Ҳа, турган гап, Жулия унинг юртида бир пайтлар нималар бўлгани ҳақида унча-мунча эшитган. Буни унга бошқача талқин қилган бўлишлари ҳам мумкин.

Лекин қиз ғазабланмаслиги учун унга ҳозир бор гапни қай тарзда тушунтирса экан?

Иван тужуркани у кифтидан бу кифтига, бу кифтидан у кифтига олиб, турган жойида депсинарди. Елкалари ва энсасини қуёш қаттиқ қиздирар, қиз билан ораларида нима гап ўтганини ва айб нимадалигини қанча ўйласа ҳам ўйининг тагига етолмасди. Очарчилик, қулоқ қилиш ҳақида гап очмай қўя қолгани дурустмиди балки. Гарчи ҳақиқатни беркитиш яхши бўлмаса ҳам, ҳозир чамаси, шундай қилиши маъқул экан шекилли-да. Икковлари бошларидан шунча воқеаларни кечиришгандан кейин, келиб-келиб энди қиз ишончидан маҳрум бўлиш Иванга алам қиларди. Айни вақтда Иван гап бунда эмаслигини беихтиёр сезиб турарди: ҳозир икковларининг ҳам руҳида улғувор ва муҳим бир нарса куртак отаётгандики, бу куртак олдида оқибатини ўйлаб гапиришлар, киши шахсини ҳақорат қилаётгандай туюларди.

Бу ёғи энди нима бўларкин! Тасаввур этинг-а, мабодо Иван бор ҳақиқатни рўй-рост тўкиб солса, Жулия бу ҳақиқатни қандай қабул қиларди, советлар мамлакатада рўй берган вазият мураккаблиklarини тўлалигича тушуна олардимиз?

Иван ростанам ўта мушкул аҳволда қолганлигини гапириб ўтирмаса ҳам бўлади.

Майли, садқаи сар! Иван тилёғламалик қилмай бор гапни очиқчасига айтади, агарда қиз фаҳмли бўлса, Иваннинг ҳеч қандай власовчи эмаслигини тушунади, унга ва унинг ҳурматга лойиқ халқига ўзи ва халқи ҳар қанча эъозлашга лойиқ тўғри баҳо бера олади. Ногаҳон узил-кесил шундай фикрга келган Иван гўё нимадир ҳал бўлгану фақат унинг натижасинигина кутиш қолгандай ўзини енгил ва хотиржамроқ сеза бошлади.

18

Аммо кутиб туришга Иваннинг сабри чидамади.

Жулия нарироқда хомуш ер чўқилаб, тескари ўтирарди, шунинг учун Терешка сусткашлик билан тужуркани олиб, секин-секин қиз томонга қараб кетди.

Унинг қадам товушини эшитган Жулия сесканиб, ёв қараш қилиб қўйди-да, сакраб туриб ёнбағир бўйлаб нари югуриб кетди. Иван бамайлихотир тақир дўнгликка чиқди ва тўхтади. У кутиб туриши керакмиди ё кетавергани маъқулмиди—шунисини билолмай доғда эди. Қиз бўлса хиёл нарироқ югургач, орқасига қараб қўйиб, кўкатлар орасидан баҳайбат сўйлоқ тиш каби туртиб чиққан учли тош орқасига яшириниб олди.

Шунда у, бу ёғи нима бўлишини сабр билан кутиш мақсадида тужуркани ерга тўшади-да, оҳиста чўзилди.

Кун исиб кетди. Қуёш тигидаги рапидадай дағал ўт босган оҳак аралаш ердан жангиллатиб иситилган рус печкасига ўхшаб қуруқ чангли ҳовур кўтариларди. Иваннинг яланғоч елкалари, яғрини иссиқ ва тердан жизиллар эди. Теварақдаги кўкаламзор узранг-баранг чивинлар қанот қоқар ва йилтиларди. Гоҳо-гоҳо Иван Жулия яширинган тош ортига кўз ташлаб қўярди, ammo қиз ҳамон қорасини кўрсатмасди, шундан кейин у бадани иссиқда яйраб, кута-кута толиқиб мудрай бошлади. Мевалар сабаб бўлдими ё жазирамами, ишқилиб унинг иштаҳаси бўғилган, фақат сув ичгиси келарди. «Бу ташвиш ҳам бормиди ҳали!» — деб қўйди дилида у. Йўлга тушиш, қорли тизмага мумкин қадар яқинроқ бориб, у ерда бирорта доvon ошиладиган жой, емиш топиш керак эди. Анча муваффақиятли чиққан бу қочишда иш чаппасига кетиб турганини кўрмайсанми? Иван уйқусини қочириб учун тош бўлаги билан ер ўяётганди, қаёқдандир кўкатлар орасидан баҳайбат, панжалари бесўнақай, қоп-қора қўнғиз чиқиб қолди. Ҳашарот чамаси кутилмаган тўқнашувдан ҳайрон бўлди шекилли, таққа тўхтаб, қисқичбақаникига ўхшаш кўзларини олайтирганча узун, ҳаракатчан мўйловларини таҳдидли силкита бошлади. Кичкина тош сал тегиши билан, қўнғиз ҳамма — олти нафар оёқчаларини диккайтириб ёнбошига ағанади.

Иван чертиб, бу совуқ ҳашаротни кўздан йўқотмоқчи бўлиб турган эди ҳамки, шу пайт орқасидан қадам шарпаси эшитилиб қолди.

Терешка шарпа келган томонга яшин тезлигида қарагани учун афтидан, унинг бундай ҳаракатини кутмаган одам қаттиқ қичқириб юбориб шартта чет-

га сапчиди. Писиб жуда яқин келиб қолган одам, энди кўкатлар устида ақлсиз кўзлари билан Иванга ёлворгандай жавдираб турарди. Бу яна ўша телба гефтлинг эди.

— Салом! — истехзоли жилмайди Иван. — Ҳалиям тирикмилар?

Терешка ҳайратда қолди, чунки у гефтлингни худди шу ерда, бунчалар хароб, адабини еган, тер ва кирдан қорайиб кетган, қоқсуяк юзида деярли ғайри инсоний ифода билан курткаси ёқавайрон ва шими дабдала аҳволда кўраман деб ўйламаганди. Бунинг устига немис оқсар, бир оёғини зўрға судраб босарди. Шу алфозда етиб келиши, унинг жонининг қаттиқлигига киши ҳавас қилса арзирди. Арвоҳдай изма-из эргашиб келяпти. Ким билсин, нимага ишонади.

— Брот! — деди немис паст овоз билан, аммо тирноқча ҳам тап тортмай.

— Яна бротми? — ҳайрон бўлди Иван. — Нима, сен бизнинг қарамоғимиздамисан?

Гефтлинг, Иван томонга қўрқа-писа бир-икки қадам ташлади.

— Брот!

— Гестапога бормоқчи эдинг-ку. Гитлерингнинг ёнига.

— Никс Гитлер! Гитлер капут.

— Капут дейсанми? Аллақачон капут бўлиши керак эди.

Терешкани тушуниши даргумон бўлган телба қилтириқ қўллари чўзганча сабр ва сергаклик билан нон берилишини кутарди.

— Майли, ма, бадбахт фриц!

Иван тужурка чўнтагига қўл солди, нонни бу ёққа олмай бир четидан синдирди. Иваннинг қўлида нонни кўрган гефтлингга жон кириб, кўзлари ялтиларкан, калта ва жулдур енги ичидаги қалтироқ қўллари олдига чўзди:

— Брот, брот!

— Олгин-да, қорангни кўрсатма бу ерда!

Иван нонни иргитганди, немис уни илиб қололмай, ўзини ерга отди. Кўкат ва қум аралаш бурдани икки қўллаб чангаллаганча сакраб ўрнидан турди. Сўнгра қўрқа-писа аланглаб ёни билан юриб пилдираб, паст-

га тушиб кетди: афтидан у қувиб келишларидан қўрқарди.

«Зора энди илашмаса бизга», — деб қўйди ичида Иван. Гефтлингнинг доимо орқадан эргашиб келишига қараганда, олдинда юриши хавфсизроқ эди. Хаёлга чўмган Терешка, немис чуқурликда ғойиб бўлгунча қараб турди, кейин яна чўзилди.

Гарчи гефтлингга ачинмаса ҳам унга нисбатан ғазаби сўнди. Чунки немислар томонидан қанчалаб ёстиги қуритилганларнинг қиёфаси ҳамон кўз ўнгиди. Ҳа, бу телба ўз ватандошларининг шафқатсизлиги натижасида эътиқодига кўра ҳозиргидек алфозга тушган антифашист бўлиши ҳам мумкин. Аммо у нацист галасининг бирор ердаги талончилигида иши ўнгидан келмай қолиб жазоланганлардан бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Концлагерда бундайлар ҳам бор эди. Масалан, мана шу галгидай асирлар бомба портлатиб қочганлари учун командорфюрер Зандлери ҳам (агар тирик қолса) бошини силашмайди. У яхши сақлолмаган тутқунлари ўрнига ўзини тиканли сим ортига ташлашлари мумкин. Яна тагин, уни бошлиқ қилиб қўлига озгина ҳокимият ҳам бериб қўйишади. Ана гефтлингу мана гефтлинг! Ит итлигича қолади, шахсий омадсизлиги учун бошқа гефтлингларни баттар қийноққа сола бошлайди.

Фашистлар дунёдаги барча қора ишларининг энг разили бўлиши энтмэншунг¹лик билан анча нарсага эришишган. Уларнинг бошқача фикрловчиларга нисбатан ҳайвонларча шафқатсизлик қилишларини тушуниш мумкин. Аммо бирор нарсада раҳбарликка ёқмай қолган ўз одамларига нисбатан ғаддорлик қилишлари нимаданлигини мутлақо тушуниб бўлмайди. Юқоридагиларнинг жазолашидан қўрқиш — ҳар қандай ишни қилишга ундовчи асосий нарса эди: ҳамма ҳам жабрланишдан, мансабсиз қолишдан, фронтга жўнатилишдан, қариндошларининг таъқибга учрашдан қўрқиб яшар эди. Шунинг учун бўлса керак, фашистлар ана шу ҳадиклари учун шафқатсизлик билан концлагерлардаги ҳимоясиз асирлар, гефтлинглар, оккупация қилинган халқлардан қасос олишар

¹ Ҳарфма-ҳарф: инсонликдан маҳрум бўлиш, бузуқлик; фашистлар мафкурасининг узвий қисми.

ди. Немисларнинг фронтда дурустгина жанг қилишлари ҳам кишига ғалати туюлади. Балки жазоланиш хавфи фронтда икки ҳисса ортиқ бўлганлиги учун шундайдир. Чунки, олдинда уларни икки даҳшатнинг бири: ё ҳарбий-дала суди ёки совет ўқи кутиб туради.

Аммо бунинг бирор қаҳрамонлик томони борми? Ҳолбуки, немислар мардликлари билан очиқдан-очиқ мақтанишар, шахсан ўзини ҳеч қачон қаҳрамон ҳам, довжорак ҳам ҳисобламаган Иван бўлса, уларни мард деб тан олмасди.

Терешка дадилроқ бўлганида асир тушмас, ўз ўтмиши ва келажагини умрбод белгилаган энг сўнги лаҳзада бирор чора топар эди. Ўзини-ўзи нобуд қилиши керакмиди балки... Шу пайт унинг хотирасида ўша кун, танқдан ирғиб тушганида дуч келган найза жонланди. Найза — ўқ отилаверганидан қурум босиб кетган эди. Фақат найза, этик қўнжида тиккайиб турган брезент тутқич ва граната дастаси эсида қолди холос. Шундан сўнг биқини оғришидан ҳамма нарса ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Соқоли ўсиқ, чанг-тўзондан юзи даҳшатли тус олган немис нимадир деб қичқирар, оёғи остида қонга беланган Абдурахмоновнинг жасади ётарди. Ёнгинасида танк гумбурини эшитган Иван бир лаҳза ўзини йўқотиб қўйди. Терешка учун қимматга тушган ана шу лаҳза унинг руҳи-ю, бада-нида битмас жароҳат қолдирди.

Иван полкда бошқа пиёдалардан ҳеч нарсаси билан ажралиб турмасди. Олдинги жангларда қўмондонликдан учта ташаккурнома олган ва икки бор «Жасорати учун» медаллари билан мукофотланганди. У қўлимдан бундан ортиқ иш келмайди деб ўйларди. Асирликда қаҳрамонона жасоратга илҳомлантирувчи, мукофот берувчи ҳеч ким бўлмаса ҳам, озгина итоатсизлик учун ўлиб кетиши аниқ бўлса ҳам Иванда қандайдир бўйсунмаслик, интилиш ва қайсарлик руҳи пайдо бўлди. Бу ерда у фашизмнинг асл башарасини кўрди. Уруш пайти ўлимдан ҳам баттар даҳшатлар бўлишини илк бор тушунди.

Шу пайт бехосдан тепасида Жулиянинг овози эшитилиб қолди:

— Нан бердинг?

Иван кутилмаган бу саволдан сесканиб тушиб, хурсанд қиёфада шартта қиз томон ўгирилди.

— Нан бердинг? — аввалгидек жиддият билан сўради Жулия. — Бииз Триесте борайт эмас? Аллес финита? А?

— Нима деяпсан! Четидан ушатиб бердим холос, — деди Иван жилмайиб.

Қиз пешанасини тириштириб, диққат билан унга тикилди. Шунда Терешка чўнтагидаги буханкани олиб кўрсатди.

— Мана, четидан ушатиб бердим холос, тушундингми?

Жулия кўнглидаги аллақандай шубҳаларни енгиб, жим бўлиб қолди, пешана тиришлари ҳам аста-секин тарқалди.

— Бииз Триесте борайт? Тўғри? Йўқ?

— Борамиз албатта. Ким бормаймиз деди сенга?

Қиз ҳамон ўзи билан олишаётгани юзидан сезилиб турарди. У ёқасини ўйнар, чамаси, дилида ниманидир ҳал қилар эди. Жулия бирдан Иваннинг ёнига ўтирди-да, тиззасига таяниб қўллари билан юзини бекитди. Иван унинг ёнгинасида ёрдамга шай бўлиб ўтирарди. Лекин Жулия ўзини босиб олди шекилли, сочларини силкиб бирдан бошини кўтарди. Сўнгра:

— Руссо! Сен якши, якши руссо, — деяркан, йигитнинг қўлини қисди. — Власов эмас. Буно руссо. Жулия яман.

— Нега бундай дейсан? — юмшоққина эътироз билдирди Иван. — Нима кераги бор? Ундай дема.

— Жуда, жуда, — гапини давом эттирди қиз Иванга қулоқ солмай. Афтидан у ниманидир тушуниб етган ва энди кечирим сўрарди. — Иван эмас, бёзе Жулия...

— Ҳечқиси йўқ, ҳаммаси яхши.

Иван ўтирган ерида унинг қурушқоқ кафтини аста қўлига олганди, қиз тортиб олмади.

— Иван бёзе эмас, — дея Жулия илк бор йигитнинг кўзига тикилди. — Жулия бёзе эмас. Иван ҳақиқат билган. Жулия ҳақиқат билган эмас.

— Бўпти... бўпти... Сен анави...

— Жулия, жуда, жуда Иван ҳурматлайт, Иван якши курайт, — деди қиз. Унинг кафтини ушлаб турган Иваннинг қўли сезилар-сезилмас титрарди. Терешка гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди:

— Сен анави... Ташна бўлмадингми? Сув ичарсан, а? Жулия хўрсиниб қўйиб, гапиришдан тўхтади. Унинг катта-катта очилган кўзлари тубида афсусланиш ва йигитга нисбатан чексиз илиқлик яширинганди.

— Сув? Аква?

— Ҳа, сув, — жавоб қайтарди Иван. — Ҳов анави ерда ирмоқ борга ўхшайди. Юр, борамиз!

Терешка сапчиб турди, қиз ҳам ўрнидан қалқди. Билагидан ушлаб, юзини етимчадек унинг кифтига босди. Иван нариги қўли билан қизнинг сочларини силади, Жулия ҳиссиётга берилганини сезиб қўлини тортди.

Улар шу кўйи ўтлоқ четига қараб аста юришди.

19

Жилга чуқур эмасди, аммо шиддатли эди — ёйлиб оқаётган муздек сув, малла кўпикларини тошдан-тошга уриб, нам қирғоққа сачратиб қутурганча олдинга қараб учарди. Иван билан Жулия бурилишлардан бирида оқим ювган кўкат ичидаги шағалли кенг оролчадан ўтишиб, ҳовучларида тўйгунча сув ичишди, қиз қирғоққа қараб кетди. Иван, ит дабдаласини чиқарган шимининг почасини шимариб, сувга тушди. Оёқлари совуқдан зирқирар, шиддатли оқим уни дақиқа сайин ағанатиб кетиши мумкин эди. Аммо Терешка тердан ачишаётган юзини ювмоқчи бўларди. У соқоли тикандек чаккаларини ишқаб сувда ўз аксини кўришни истарди, лекин шиддатли оқим бунга имкон бермади. «Алвастига ўхшаб кетган бўлсам керак», — дея бирдан ташвишлана бошлади ва Жулия томонга қаради.

— Соқолим даҳшатли ўсиб кетгандир-а? — сўради Терешка қиздан. Аммо Жулия жавоб қайтармай, қирғоқдаги бир нуқтага тикилганча хаёлга ботиб ўтирарди. — Кўринишим даҳшатлими, деб сўраяпман? Чолга ўхшаб қолгандирман-а?

Қиз сесканиб кетди, саволга тушунмиш мақсадида диққат билан қулоқ солди. Кейин йигит соқоли ўсган

чаккаларини уриб-уриб қўяётганини кўргач, дарров гап нимадалигини англади:

— Якши, Иван. Жуда вундэршон.

Терешка ювинаркан, унга бир гап бўлдиёв, деб ўйларди — қизнинг недандир ҳаяжонланиб, нимагадир куйинаётгани яққол кўриниб турар, ҳатто қочганларидан бери энг оғир соатларда ҳам у бунчалик сергак бўлмаган эди. Бу қадар ўйчанлик йўқ эди Жулиянинг табиатида. Демак, Иван унинг дилини оғритган бўлса керак. Аммо Иваннинг ўзи аксинча, барча аввалги ташвишларини унутган, манави мўл-кўл кўкатлар бағрида руҳан дам оларди. Қизнинг у билан биргалиги унга хуш ёқар, Жулиянинг ташвишларини тарқатиб юборгиси, аввалгидай самимий, хушчақчақ, ишонувчан Жулияни бир кўргиси келарди. Балки, Жулияни эркалатиб оутиш лозимдир. Фақат Иван ҳамон қиз билан ораларидаги қандайдир тўсиқни босиб ўта олмасди. Унинг вужудидаги тортинчоқ болаларга хос алланималар қиз томонга талпинар, аммо у ўзини тутиб, иккиланиб, сустлик қиларди.

Йигит ювиниб бўлгач, узоқдан қизга ҳовучида сув сепди. Чўчиб ўгирилган Жулия унга гинали жилмайди. Иваннинг соқол босган юзида ҳам одатдагидан бошқачароқ табассум пайдо бўлди:

— Қўрқиб кетдингми?

— Йўқ.

— Нега ўй суриб қолдинг?

— Шундай.

— Нима шундай?

— Шундай, — итоаткорона жавоб қайтарди қиз. — Иван шундай, Жулия шундай.

Қизнинг кўнгли ғаш бўлса ҳам, йигитнинг ҳазилига лоқайд қарамади. Иван шағал тошлар устида из қолдириб битта-битта одимлаганча майсалар устига чиқиб келаркан, Жулия кўзини сузиб жилмайган кўйи унга қараб турди.

— Русчага тез ўргандинг, — деди йигит яқингинадаги суҳбатлари эсига тушиб. — Мактабда қобилиятли бўлгансан шекилли, а?

— О, мен вундеркинд бўлган, — ҳазиллашди қиз ва бирдан қўлларини силкитганча қичқириб юборди:

— Санта мадонна — ильсангвэ!

— Нима гап?

— Қон! Қон! Ильсангвэ!

Иван энгашди: жароҳати очилибди — тиззасидан ҳўл болдирига қон сизар эди. Майли, хавотирланмаса ҳам бўлади: ҳозиргача оёғига қараш учун вақти йўқ эди, энди эса, қиз ёнида ўтирганида, шимининг почасини юқорироқ шимарди. Ит қаттиқ тирнаган сонидеги жароҳат сувда юмшаб қонай бошлабди. Капалаги учган Жулия унинг тепасига энгашиб, оғир жароҳат кўргандай оҳ тортиб юборди:

— О, Иванио! Иванио! Жуда оғрийт! О, мадонна! Қаерда олган шундай оғриқ?

— Ит тирнаган-да, — деди кулиб Иван. — Бўғаётганимда чанг солганди.

— Санта мадонна! Ит!

Қиз эпчил бармоқлари билан Иваннинг оёғини сийпаларкан, аввалги ва ҳозирги қон доғларини арта бошлади. Жулиянинг майин силаб-сийпалаши ёққан йигит тирсақларига чалқанча суяниб ўтирар, кўнгли хотиржам эди. Тўғри, жароҳатидан қон оқиб, четлари сувчираган, оғриқ қаттиқ бўлмаса-да, ярани боғлаб қўйиш керак эди. Тиззалаб ўтирган Жулия хиёл гавдасини кўтариб, бурюрган бўлди:

— Тоғга қара, тоғга...

Иван тескари ўгирилиш кераклигини тушуниб, итоаткорлик билан илтимосни бажарди. Жулия дарҳол эгнидаги ниманидир йиртди. Терешка ялт этиб қараганди, қизнинг қўлида оппоққина тоза мато кўрди.

— Медикаменто керак. Медикаменто, — деди Жулия жароҳатни боғлай туриб.

— Медикамент нимаси? Итнинг ярасидай ўзи битиб кетади.

— Йўқ. Бундай оғриқ жуда яман.

— Оғриқ эмас, жароҳат. Бизнинг тилда жароҳат дейилади.

— Жароҳат, жароҳат. Яман жароҳат.

Терешка атрофга қараб сал наридаги баргизубга ўхшаш кул ранг попукли кўкатдан бир нечта япроқча узди.

— Мана, медикамент, ойм ҳар доим яра-чақани шунақа гиёҳда даволардилар.

— Бу? Бу плантаго майор. Медикаменто эмас, —

дея қиз йигитнинг қўлидаги япроқчаларни олди. Иван уларни дарҳол қизнинг қўлидан юлиб олди.

— Қўйсанг-чи, бу баргизуб-ку ахир, яра тузатишини биласанми ўзи?

— Баргзуб эмас. Бу латинча плантаго майор.

— Ҳа, лотинчадами? Нима, лотинчаниям биласанми?

Қиз қошларини керди:

— Жулия кўп, кўп латинча билган. Жулия ботаник ўрганган.

Иван ҳам бир вақтлар ботаника билан таниш эди, аммо ҳозир эсидан чиқиб кетгани учун халқ оdatига суянган ҳолда баргизуб япроқчаларини шишинқираган жароҳатига ёпиштирди. Жулия норози қиёфада бош чайқаб қўйса ҳам, ҳар қалай йигитнинг оёғини боғлай бошлади. Терешка қизнинг ўзидан устун келатганини биринчи бор сезиб турарди. Иван Жулиянинг маълумоти ўзиникидан анча юқорилигини сезиб, қизга бўлган ҳурмати янаям ошиб кетди. Аммо ҳозир жароҳат йигитни унча ташвишлантормас, у кўпроқ номи нотаниш чечакларга қизиқиб қолганди. Иван бир томонга қўлини чўзиб оддий ўтлоқ мойчечагига ўхшаш бир поячани узди.

— Манави нима дейилади?

Чаққонлик билан оёғини бойлаётган Жулия чечакка кўз югуртирди:

— Перетрум розеум.

— Оббо, жудаям бошқача-ку! Бизнингча бу мойчечак.

Терешка гули тўкилган бошқа бир бўтакўзга ўхшаш ҳаво ранг чечакчани узди.

— Бу-чи?

— Бу?.. Бу примула аурикулата.

— Манавиниси-чи?

— Гентина пиренеика, — жавоб қайтарди қиз, йигит қўлидаги қаттиқ поячали ҳаво ранг қўнғироқ гулни олиб.

— Ҳаммасини биларкансан. Қойил. Фақат лотинчаси...

Бу орада қиз жароҳатни танғиб улгурган, мато сатҳида жигар ранг доғлар пайдо бўлганди.

— Ёт керак. Қимирлама керак, — буюрди Жулия.

Терешка қиз ғамхўрлигини шунчаки инobatга ола-

ётгандек қиёфада оёғини узатиб, Жулия томонга қараб ёнбошлади.

— Якши руссо, якши, — деб қўйди Жулия жароҳатни авайлабгина силаб.

— Яхши дейсан-ку, ишонмайсан, власовчи номини тақадинг-а! — гина қилди Иван яқинда ораларига тушган совуқчиликни эслаб.

Қиз хўрсиниб қўйиб, фикрга толган қиёфада йигитни юпантира бошлади:

— Власовчи эмас. Жулия ишонайт Иванио. Иванио ҳақиқатни билган. Жулия тушунайт эмас ҳақиқат.

Терешка қизнинг маъюсланган кўзларига тикилди:

— Нималарни валдировди сенга ўша власовчи? Қаерда эшитувдинг унинг гапини?

— Лагеръ эшитган, — бажону дил жавоб қайтарди Жулия. — Власовчи гапирган: руссо кольхоз очарчилик, кольхоз яман.

Иван жилмайди.

— Унинг ўзи палид, қулоқлардан бўлса керак-да. Турган гап, турмуш гоҳ ундай, гоҳ бундай бўлган, жаннатда яшардик, деёлмайман. Сенга ҳаммасини гапирмоқчимасдим-ку, лекин...

— Иван, ҳақиқат гапир! Гапир! — туриб олди Жулия.

Иван шундоқ қўлининг олдида турган мойчечакни узиб олди ва хўрсиниб қўйди.

— Шунақа ҳосилсизликлар ҳам бўлган. Тўғри, колхозлар ҳам ҳар хил эди. Ҳамма жойнинг ери бир хил эмас. Масалан, бизнинг еримиз фақат тошлоқ эди. Бунинг устига, ботқоқ жойлар ҳам бор эди. Турган гапки, вақти келиб, ерга ҳам эга бўлардик. Қанчадан-қанча ботқоқликлар қуритилганди. Қишлоқда тракторлар, ҳар хил машиналар пайдо бўлудди. Бу деҳқон учун катта ёрдам. Колхозда баҳамжиҳат ишлай бошлагандик. Афсус, уруш халақит бериб қолди...

Жулия йигитга яқинроқ сурилиб ўтирди:

— Иван гапир Сибирь. Жулия: Иван ҳазиллашайт ўйлаган.

— Йўқ, наинки ҳазил. Сибирь ҳам бўлган. У ерга бауэрлар каби давлатманд қулоқлар сургун қилин-

ганди. Бошқа ҳар хил душманларни ҳам. Бизнинг Терешкимизда ҳам тўрттаси бор экан ундайлардан.

— Душманлар? Нега душманлар?

— Буржуйларнинг тарафдори эдилар. Колхоз сиргирларига манқа касали юғгирмоқчи бўлишувди.

— Ой, ой! Қандай яман одам!

— Асти қўявер. Тўғри, балки ҳаммасиям ёмон бўлмагандир. Аммо ўн йилдан беришди. Бекордан-бекорга беришмас-ку ахир. Шундай қилиб улар ҳам Сибирга жўнатилди. Тузалиш учун.

— Ҳақиқат?

— Ҳа-да, эшитиб турибсан-ку.

Терешка ёнбошлаб ётган жойида фикрга толиб, мойчечак юлди:

— Иван ўз мамлакати жуда яхши кўрайт? — сўради бир оз сукутдан сўнг Жулия — Белоруссио, Сибирь? Ўз яхши одамлари?

— Кимни яхши кўрай бўлмаса? Тўғри, бизда ҳам одамлар бир хил эмас: яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам бор. Лекин яхшилари кўп шекилли. Дадам ўлиб, сиргир сут бермай қўйганда қийналганмиз. Картошка билангина кун кўрардик. Қишлоқдаги аёлларнинг дам униси, дам буниси топган-тутганидан баҳам кўришарди. Қўшнимиз Опанас қишда ўтин ташиб берарди. Мен ҳали ёш эдим. Тул аёлга раҳмлари келарди. Яхши одамлар-да. Аммо аблаҳлар ҳам бор эди. Шундай одамлар ҳам топилдики, улар муаллим Анатолий Евгеньевични маломат қилдилар. Уни олиб кетишди. Ҳалол, ақлли, яхши одам эди. Тартиб йўқлиги учун нуқул раис билан жанжаллашарди. Одамларнинг дарди билан яшарди. Қайсидир бир ит эмган, ҳукуматга қарши иш қиляпти, деб чақибди. У ҳам ўн йилга кесилди. Янглишиб, албатта.

— Нега ҳимоя йўқ ҳалол муаллим?

— Ҳимоя қилишди, бутун қишлоқ бир бўлиб ёзди. Фақат...

Иван гапини охиригача айтолмасди. Беихтиёр ҳаёлига келган хотиралардан кўнгли гашланаркан, ётган жойида қўлидаги мойчечакни тишлаб-тишлаб ташларди. Ташвиш-эътибор билан гап тинглаётган Жулия йигитнинг танғилган иссиқ тиззасини аста сийпаларди.

— Ҳаммаси бўлиб ўтди. Эскини бузиб, янгисини

қайта қуриш осон эмас. Қон ҳам тўкилди. Шунга қарамай, бари бир Ватандан ҳам мўътабарроқ нарса йўқ. Ёмонлик унутилади, кўпроқ яхшилик эсда қолади. Она юртингда ҳатто осмон ҳам бошқачароқ — меҳрлироқ, ўтлар ҳам, гулсиз бўлса-да, майинроқ бўлиб туюлади. Тупроғи ҳам мингбаъд хушбўй. Мана, мен: ҳаммаси такрорланса ҳам майлийди, бир илож қилиб кулфатларимизни бартараф этардик, адолатлироқ яшай бошлардик. Ишқилиб, уруш бўлмаса бас, деб ўйлайман.

— Руссо феномено. Парадоксо. Қизиқ,— берилиб гап қўшди Жулия.

Иван оғзидаги гиёҳни тупуриб ташлаб қизнинг сўзини бўлди:

— Бунинг нимаси қизиқ: кураш — кураш-да! Буржуйлар қуршовида яшадик. Армиямизни мустаҳкамладик.

— О, армата Россо енгайт! — тантанавор маъқулади Жулия.

— Балли, Россиянинг қудратини кўриб қўй! Урушдан кейин бу қудратни хўжаликка ишлатилса борми, эҳ-ҳе!...

— Жулия Россия кўп эшитган. Россия катта қудрат бор.— Қиз бир оз гапирмай турди-да, кейин бир нарса эсига тушгандай, маъюс жилмайди.— Жулия шу туфайли фатэрдан, ла падре, отадан қочган. Рома ота вернисаж қилган — фирма юбелей. Кўп меҳмон бўлган офицер СД бўлган. Офицер Россия бўлган, офицер айтган: Россия яман, камбағал, Россия маданият йўқ. Жулия айтган: бу ёлғон. Россия Германиядан якши. Офицер айтган: фройлен — коммунист? Жулия айтган: коммунисти эмас — шундай ҳақиқат. Ла падре Жулияни урган.— Қиз чаккасини кўрсатиб қўйди. — Бу — русско шапалоқ айтган. Жулия вернисаж қочган, Марио Наполи қочган. Марио коммунисти бўлган. Жулия доим ўйлаган: руссо — якши. Лягер Иван қочган, Жулия Иванио қочган. Руссо Иван — қаҳрамон.

— Менинг нимама қаҳрамон бўлсин, — эътироз билдирди Иван.— Оддий бир солдатман.

— Оддий солдат эмас! Руссо солдат — қаҳрамон! Энг ботир! Энг ақлли! Энг... Энг,— дея бошлади кўтаринки руҳда қиз таниш рус сўзларини танлай-танлай.

Унинг гап оҳангида ўзи ҳеч қачон хиёнат қилмай-
жак ғоянинг тўғрилигига чуқур эътиқод сезилиб
турарди. — Биз кўрган сизники қаҳрамон лагерь. Биз
эшитган сизники қаҳрамон остфронтга. Биз ўйлаган:
сизники фатэрлянд энг кучли, энг адолатли...

— Ҳа, мамлакатимиз энг адолатли, — тасдиқлади
Иван. — Мана, мен тракторчиликка бепул ўқиганман.
Кейин механизация техникумига кирганман. Уқитув-
чиларнинг кўпайганини айтмайсанми. Қанча-қанча
муажжамлар муаллим бўлиб кетишди..

Қизнинг шу пайтгача чимирилган қошлари энди
ўз аслига қайтиб, аразлашганларидан буён биринчи
марта нигоҳида кулги учқунлари чақнади:

— Ажойиб, Жулия руссо якши кўрайт. Руссо
нотўғри, феноменал. Жулия доим нотўғри, феноменал
якши кўрайт. Иван феномено. Аномали. Руссо ком-
мунисти Иван. Русланд қутқарган, буржуазно монар-
хия Италияно қутқарган, Жулия қутқарган...

— Аввало мен коммунист эмасман: менга ҳали
йўл бўлсин. Иккинчидан, нима бўпти: Совет Итти-
фоқи Италияни ҳам, Францияни ҳам, Германияни ҳам
қутқаради. Нима қипти. Гарчи улар буржуазия мам-
лакатлари бўлса ҳам. Хўш, Гитлерни биздан бўлак
ким ҳам тўхтатарди?

— Си, си. Шундай...

Жулия лабларидаги табассумини яшириб йигит-
нинг оёғини, кейин яланғоч биқинини сийпалай бош-
лади. Иван қизнинг меҳрли қўлларини туйиб, бундай
нарсаларга ўрганмагани учун қизариб гужанак бўлган
эди, шу пайт ногаҳон Жулия энгашиди-да, биқинидаги
найза жароҳатлаган тиртиғига лабини босди. Иван
иккинчи марта найза егандай титраб кетди, қизнинг
ногаҳоний эркалашидан ўзини ҳимоя қилмоқчи бўлиб
қўлини кўтарди. Аммо Жулия унинг қўлини тутиб
олиб, ерга босди ва қандайдир жиловсиз жўшқинлик
билан Иваннинг осколка яралаган елка тиртиғини,
билагидagi ўқ ўрнини, найза жароҳатланган биқинини
тинмай ўпар, энгашиброқ Иваннинг тиззасидаги жа-
роҳатини боғланган латта устидан силаб-силаб қўяр-
ди. Қизнинг жўшиши таъсирида не қиларини билмай
сурат бўлиб қолган Терешканинг юрагини муҳаббат
тўлқини босган, Жулия бўлса ҳамон бўса олишдан
тўхтамасди. Ниҳоят йигит билан қизнинг ўртасидаги

тўсиқ олиб ташлаш унча шарт бўлмаган даражага келди. Бу ҳол яхши ё ёмонлигини билолмай, қандайдир илғаш қийин, борлигини чулғаган туйғу тўлқинига бўйсунган йигит сергакланди ва тирсагига таяниб хиёл кўтарилгач, иккинчи қўлини қиз кифтидан ошириб уни аста кўксига босди ҳамда кўзлари юмуқ кўйи Жулиянинг ажиб ҳароратли, таранг лабларига лабларини тегизиб қўйди.

Сўнгра чалқанчасига шартта ағдарилиб, қўлларини ёзди, кўзлари юмуқ ҳолда кулиб юборди. Кўзларини очганда қуёш шуъласига кўмилган патила-патила сочлар орасида қизнинг энгашган юзини ва ярқираб турган оппоқ тишли дудоғини кўрди. Дастлабки сонияда Жулия гўё бўғзига алланима тикилгандай, чамаси нимадир демоқчи-ю, лекин айтолмаётгандай эди, фақат кўзлари катта-катта очилган ва бу кўзларда ҳайрат, севинч, чексиз бахтиёрлик барқ уриб турарди. Қиз, йигит бағрига кириб, бўйнидан қучоқларқан, унинг юзига ҳарорат билан ва берилиб:

— Иванио!.. Гамико!.. — дея шивирлади.

20

Йигит билан қизни доимо маълум масофада ушлаб турган арзимасгина ғов енгиб ўтилиб, улар ногаҳон ўзларини бахтиёр сеза бошлашди.

Жулия ҳозиргача қаттиқ азоблаган саволларни чамаси асосий муаммодан ажратиб, четга сурган ва шу дақиқадан эътиборан икковларининг наздида тупроқ уфураётган ўткир хушбўй ҳид, ўтлоқдаги мастона қизғалдоқлару мусаффо юксак осмон тўла куйдирувчи нурларгина қолганди холос. Бокира қалин ўрмон, ажал ёқасида туғилган мажҳул ва қудратли ўша ўртантирувчи арзимасгина ғов ҳамон йигит билан қизни чўчитар ҳамда ўзига чорларди.

Иван кўкатлар устида ётиб қизнинг ихчам, қуёш қиздирган кифтини силагандан-силар, йигит бағрига кирган Жулия қайноқ ёноқларини ҳамроҳининг яғринидаги эски жароҳат ўрнига ишқаларди. Қиз тўхтовсиз ниманидир бошқа тилда шивирласа ҳам Терешка барини тушунарди. У бахтиёр қиёфада ку-

ларкан, ўзини қандайдир вазнсизликда қотиб қолгандай сезди. Тепада осмон айланар ва одамни маст қилар, пастда ер улкан ясси идиш янглиғ ҳали замон ағдарилиб кетадигандай ёқимли чайқалар, кишига ширин, хавотирли ва маст қилувчи туйғулар бахш этарди.

Иваннинг наздида, вақт тўхтаган, хатар ўтган эди. Нақ юзининг ёнгинасида Жулиянинг қоп-қора шахло кўзлари куйдириб ёниб турарди. Бу кўзларда энди қудратли чақириқ сукутидан бўлак ҳеч бир нарса — ташвиш ҳам, изтироб ҳам, шўхлик ҳам йўқ эди. Иван ўзини доимо чўчитган ва айна вақтда қаърига тортиган жар ёқасида тургандай сеза бошлади. У бу тортиш кучига қаршилиқ кўрсатолмас, айна пайтда қаршилиқ кўрсатиш лозиммикин, дея боши қотарди. Йигит яна лаблари билан қизнинг нам лабларини, қаттиқ тишларини ҳис этди, иккала қўли билан қизни оғушига тортиб, тек қотди. Атроф жимжит, сукунат қўйнидан тоғ оқимининг салобат билан йўқликдан абадиятга қуюлаётгандай шовиллаши эшитила бошлади. Одамнинг шу титроқ қучоқларда кўмилиб, эриб кетгиси, оқим билан бирга мангулик қўйнига отилгиси, заминдан қудрат олиб, ўзи ҳам шу заминнинг сахий, осойишта, меҳрибон қудратига айлангиси келарди...

Ер ҳамон чайқалиб, осмон чир айланар, Терешка бўлса ярим очиқ киприклари орасидан қизнинг заррин қуёш нурида момиқдай товланувчи мулойим ёноқлари ва офтоб қизғиш рангига бўяган юпқа қулоқлари шундай кўз олдида. У беихтиёр бўй чўзиб, Жулиянинг зирак сезилар-сезилмас из қолдирган қулоқ тугмачасига беозоргина тиш теккизди. Шунда Жулия сесканиб чинқириб юборди. Иван қулоқ тугмачасини қўйиб юборди ва кураклари остида қизнинг нозик қўллари типирчилаганини сезди.

Чамаси, Жулиянинг шикоятмиз чинқиришидан сергакланган Терешканинг вужудида ҳам нотаниш бегона овоз эшитилди — у иккиланди, норози бўлди, нимадандир хавотир олди. Аммо у ўзидаги бу норозиликни бўғгиси келар, уни тингламасликка уринар, энди ҳеч нарса билишни хоҳламасди. Унинг онгида тоғ жилғаси шовқин солар, шалопплар, жўш урар, замин эса энг чуқур қаъригача гувиллар, бунга ҳамо-

ҳанг ўлароқ Иваннинг ҳаяжони янада кучлироқ жунбишга келарди.

Мана, ер йигитни азалий шарбати билан суғорди, жисмига битмас-туганмас куч бахш этди. Иван қизни авайлабгина оғушига олди, шунда ер билан осмон ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Энди ҳамма нарса аҳамиятини йўқотди. Сирли ва ажойиб, ял-ял лолақизғалдоқларга кўмилган, қаршилиқ кўрсатмай заифгина, ушоққина ва шу қадар қудратли — ерга ҳам, ўзига ҳам, унга ҳам ҳукмини ўтказа оладиган қиз Иваннинг қучоғида ётарди.

Қаердадир нақ уларнинг остида, чамаси, ернинг энг чуқур қаърида асов бир оқим гувиллар, жўш урар, олға интиларди, кишини бегона манзиллар сари чорлар, етакларди. Жулия йигитнинг қучоғида типирчилар, қизнинг кенг очилган лабларида йигитга бегона, аммо қадрдон, тушунарли сўзлар туғиларди ва ўларди.

Аммо энди сўзларнинг нима аҳамияти бор!

Ер қатламлари ҳам, тоғлар ҳам, ердаги барча оқимларнинг қудратли қўшиқлари ҳам дунёда фақат уларнинг икковини қолдириб бирваракай тинчиб қолди.

21

Иван уйғонди-ю, ухлаб қолиб мислсиз улкан ва севинчли алланарса ғойиб бўлишига имкон берганидан қўрқиб кетди. У бош кўтариб Жулияни кўрди-да, қўрқиши беҳуда бўлиб чиққанига жилмайиб қўйди — ҳеч нарса ғойиб бўлмаган, йўқолмаган, ҳатто тушига ҳам кирмаган эди.

Кўп йиллар мобайнида биринчи марта Терешканинг ўнги энг қувончли тушдан ҳам яхши келиши эди.

Жулия кўкатлар узра чўзилган қўли устига бош қўйиб юзтубан ухлаб ётарди. Аммо уйқучи одамлардай текис нафас олмас, баъзида нимагадир қулоқ солаётгандай тўхтаб қолар, уйқу аралаш ўқтин-ўқтин хўрсиниб қўярди.

Ярим очиқ лаблари қимирлаганида нам тишларининг учи кўриниб қоларди. Иван аввалига қиз нима-

нидир шивирляпти, деб ўйлади. Аммо сассиз лаблар, чамаси, тушидаги воқеаларга монанд ҳаракатланар, ёноқлар ва қошлар ҳам хиёл қимирлаб қўярди. Жулиянинг уйқудаги бу барча кечинмалари ниҳоятда назокатли бўлиб, чамаси, қиз бирор яхши туш кўрарди шекилли, лабларига вақт-вақти билан майин, ишонувчан табассум югурарди.

Қочоқлар ўтлоқда анча вақт қолиб кетишди. Найзадаги қуёш аста пастга думалаб, тоғларнинг хиралашган кунгиралари ортига бекинди. Кундузи бир дунё нур билан чулғанган ўтлоқ ҳозирги зимистонликда мунғайган тунд қиёфага кирди. Олис ерлар қалин туман билан чулғанган, оқиш тутун пардаси йироқдаги кул ранг чўққиларга ёпирилиб, водийни буткул кўздан яширганди. Айиқ тизмасининг этагидаги ўрмон гўё эриб кетгандай кул ранг туман денгизида сузар эди. Фақат энг юксак чўққиларгина бу ердан кўринмаётган қуёшни акс эттириб ялт-юлт қиларди. Бу, қочоқлар учун ажойиб ва ногаҳоний мукофот вазифасини ўтаган куннинг сўнгги видолашув нурлари эди. Олисидаги хира осмон пештоқида юз кўрсатган танҳо маъюс юлдуз заифгина милтирай бошлади.

Терешка яна Жулия томон ўгирилди. Туриб йўлга тушиш керак эди, аммо ночор, ҳолдан тойган қиз ширин ухлаётгани учун йигит уни уйғотишга кўзи қиймади. Иван қизни биринчи марта кўраётгандай унинг уйқу аралаш қимирлаётган юзларига суқланиб қарай бошлади. Ораларида бўлиб ўтган яқинликдан сўнг, Жулиянинг уйқусидаги ҳар бир табассуми ҳам, юзларидаги қиттай хатти-ҳаракат ҳам бошқача бўлиб туюларди. Йигит Жулияга узоқ тикилиб қарагиси келар, унинг қадрли бўлиб қолган инсонлик қалбидаги сирларини билиб олишга ҳаракат қиларди. У Жулиянинг қиёфасидан кутилмаган бир нарсани — мусаффо ва севинчли ифодани топиб, чамаси, умрида илк бор сархуш бўлгани учун тикилиб қолаёзди. Тўғри, ҳозир у ўзини бир оз босиб олган бўлса-да, аммо бахтиёрлик ҳисси кучайиб, қимирламай, танҳо ўзи, умрида шунчалар кеч ва бахтиёрона дуч келган мана шу кичкинагина мўъжизавий сиймога худди ечиб бўлмас сирга тикилгандай кўз узмай боқарди.

Жулия бўлса кўксини ерга берганча ҳамон ухлаб ётарди. Унинг юпқа бурун карраклари аста титрар,

енгида кичкинагина хонқизи паришон ўрмаларди. Ҳашарот ола-була авра оша қоқ елкага чиққач, учмоқчидай қанот силкитди-ю, аммо учмай нари ўрмай бошлади.

Иван қўнғизни астагина олиб ташлаб, эҳтиётлик билан қиз бўйнидаги хоч тизимчасини тўғрилаб қўйди. Жулия уйғонмай секингина хўрсиниб қўйди, холос. Шунда Иван қиз яғринидаги куртканинг букланиб қолган четини секингина торти ва жилмади. Қиз икки кун мобайнида йигит учун энг қадрли одамга айланиб, шундай қалтис кўринган бир пайтда қалбини асир қилишини ким ўйлабди дейсиз? Наҳотки Иван тўртинчи марта ҳалокатдан қочиб кетаётиб шунчалар ҳам ногаҳон биринчи муҳаббатни учратаман деб ўйлаган бўлса? Ҳамма нарса чалкашиб, ағдар-тўнтар бўлиб кетди-ку! Фақат бу ағдар-тўнтарга ким сабабчилиги номаълум, одамлармикин ёки шайтонмикин? Йўқса, асирликда, ажал ёқасида мутлақо бошқа дунёдан чиқиб келган етти ёт бегона бу қиз тўсатдан Иван учун у ҳозиргача учратган одамлар ичида энг азиз ва энг қадрлиси бўлиб қолмасди.

Ҳозир ҳар қалай йўлга тушиш лозим. Унинг дилдан: «чўзилиб ётиш пайти эмас, Жулияни уйғотиш керак», — деган фикр кечди, аммо бундай қила олмади: қизни уйғотиб юбормаслик учун эҳтиётлабгина унинг ёнига ёта қолди. Сўнгра меҳри жўшган қиёфада қизнинг боши узра қуйи эгилган лолақизғалдоқни нари суриб қўйди, сўнг унинг сочига қўнмоқчи бўлган оқ капалакни ҳайдади. «Майли, яна озроқ ухласин, — деб қўйди ўзича Иван кўкатга жойлашиброқ ўтираркан. — Яна озроқ ухлаб олгандан кейин йўлга тушамиз. Пастга, водийга...»

Туманли, ҳайҳотдай тоғлар тепасида сокин кечки осмон сари бўй чўзган кенг Айиқ тизмасида аста-секин шуълалар камайиб борарди. Унинг типпа-тик ёнбағирларида туннинг кул ранг сояси тобора юқори ўрмалар, кунгирадор чўққилардаги қизғишлик ҳам дам сайин камайиб борарди. Кўп ўтмай қизғишлик бутунлай сўнди-ю, тизма ўз жозибасини йўқотди. Тоғлар ғира-ширлик билан чулғаниб, ҳозирча тиниқ осмонда бирин-бирин юлдузлар милтиллаб бошлади. Бироқ Иван бу юлдузларни кўрмади, у дилида туриш керак, деган фикр билан ухлаб қолганди.

Уни энди Жулия уйғотди. Чамаси, Жулия совқотиб, унга тиқилганида Иван уйғониб кетганди. Жулия уни қучоқлади-да, илиқ нафаси билан нотаниш, бегона, аммо ҳозир жудаям тушунарли сўзларни айтиб шивирлади. Иван уни қучоқлади, кейин яна лаблар лабларга туташди...

Расмана қоронғилик чўкиб, ҳаво совиди. Осмоннинг ярмини эгаллаган тоғлар қоп-қора тусда хўмрайиб турар, кўкда яккам-дуккам юлдузлар ҳаддан зиёд ярқираб турарди. Шамол бутунлай тиниб, ҳатто лолақизғалдоқлар ҳам шитирламас, фақат ёнгиналаридаги жилға бир меъёрда тинимсиз шарқирар, шовилларди. Бу кўкаламзорнинг ҳамма ўтлари кечаси шу қадар ёқимли ис таратдики, уларнинг хушбўйлигидан бош айланарди. Ер, тоғлар ва осмон қоронғиликда мудрарди, Иван эса, қаддини кўтариб, қизнинг тепасига энгашганча унинг юзига узоқ тикилиб қолди. Жулия ҳозир кундузгидан қандайдир бошқачароқ: тун каби сирли ва бир оз сергак бўлиб, шаҳло кўзларининг тўсдай қорачиқлари тубида бир неча юлдуз ярқинарди. Еноқлари мубҳам тун кўлкаси билан чулганганди. Унинг қўлларида ҳамон ҳаяжонли меҳр сўнмаган, ҳамон йигитнинг кифти, бўйни, гарданини силар, эркаларди.

Иван қизни ўзига тортиб, аста:

— Жулия! — деб қўйди.

Қиз ҳам паст овозда, майин ва бутун вужуди билан итоаткорона жавоб қайтарди:

— Иванио!

— Мендан хафамасмисан?

— Йўқ, Иванио.

— Ташлаб кетсам-чи?

— Йўқ, амика. Иван ташлайт эмас. Иван — руссо. Якши, ёқимлий руссо.

Шундан сўнг қиз шошиб-пишиб ва новдадай буралиб ғойибона куч билан йигитни кўксига босди ва оҳиста кулиб қўйди:

— Иван-марито! Синьор Дзангарини эмас, Марио эмас, руссо Иван — марито.

Қизнинг гапидан қаноатланиб, ҳатто дилида уйғонган ғурурини ҳам пинҳон тутиб:

— Хурсандмисан? Иван марито бўлганидан пушаймон эмасмисан? — деб сўраб қўйди.

Иваннинг эгилиб турган боши қизнинг гард қўнган киприкларига соя солиб турарди. Қиз кўзларини пир-пиратди. Шунда қорачиқларидаги юлдузчалар титраб кетиб, сакрай бошлади.

— Иван — якши, якши марито. Биз кичкина-кичкина филиё бўламиз... Бу руссо қандай, айт?

— Болами?

— Боля эмас. Кичкиня руссо кандай?

— Ҳа, ўғил дегин,— бир оз ҳайрон бўлиб кейин тушунди у.

— Ҳа, ўғил! Бу якши. Шундай кичкина-кичкина, якши ўғил. У бўлади Иван, тўғри?

— Иван дейсанми? Ҳа, Иван деса ҳам бўлади,— деб розилик билдирди. У тевалаб тоғ тизмаларига қаради-да, хўрсиниб қўйди.

Жулия нима ҳақидадир ўйланиб қолди. Иккалови ҳам бир дақиқа жим бўлиб қолишди. Атрофда тоғлар жимгина ястаниб ётар, яккам-дуккам юлдузлар хира милтиллаб лолақизгалдоқзор юзига зулмат пардаси тортганди. Ҳамма ёқ жимжит эди, фақат жиллагина бир меёрда жўш урар, лекин у ҳам жимжитликка халал бермас ва Иваннинг наздида улар: йигит, қиз, жилга учовлон қолгандай туюларди. Қизнинг сўнги сўзидан йигит жилмайишни бас қилиб ҳазил-ҳузулга чек қўйди, Иван илк бор Жулия билан ораларидаги бусиз ҳам мураккаб муносабатларида қандайдир яна бир мушкул ва жиддий тўсиққа дуч келганини сезганди. Жулия бўлса, аксинча, ниманидир мулоҳаза қилиб кўриб, яна шодлиги ичига сиғмай орзиқиб кетди ва йигитни маҳкам қучоқлаб олди:

— Иванио! Иванио, якши! Филиё — қандай якши! Ўғил! Кичкина ўғил!

Сўнгра у қўлларини ёзиб ерга юзтубан чўзилди — кўз қорачиғларидаги юлдузлар ғойиб бўлгач, маъюсланган чеҳраси кўкимтир тиниқ доғлар билан қопланди. Қизнинг нигоҳлари ҳам энди зимистон қоронғиликда суст милтирар, қисқа муддатли ҳаяжони ўрнини баногоҳ хавотир эгаллаганди.

— Иванио, биз каерда яшайт? — мурожаат қилди Жулия ва хиёл ўйланиб тургач, давом этди.— Рома, эмас. Рома ота уф бёзе! Триесто?..

— Олдиндан бир нарса дейиш қийин,— жавоб қайтарди Иван.

— О! — хитоб қилди бирдан қиз. — Жулия тушунайт. Биз яшайт Белоруссио. Қишлоқ Тэрэшки, якин-якин икки кўл... Тўғрими?

— Эҳтимол, яшасак.

Шу пайт Жулия бир нарса эсига тушиб, ҳушёр тортиди:

— Тэрэшки кольхов?

— Ҳа, Жулия. Нима эди?

— Иванио, яман кольхоз?

— Қўйсанг-чи! Айтдим-ку яхши, деб... Уруш халақит берди холос.

Терешка баҳайбат панжаси билан қизнинг қаттиқ ва қалин сочларини тўзғитгани, Жулия бошини тортиб, сочини текислаб қўйди.

— Жулия катта якши соч ўсган. Катта соч чиройли, а?

— Ҳа, — маъқуллади Иван. — Чиройли.

Қиз пича жим тургач, яна аввалги гапга қайтди:

— Иван ла вораре фэрма, плантация бўлайт. Жулия бўлайт.. Бу кандай? Виртин вилла.¹ Биз кўп-кўп лолакизғалдоқ қилайт. Мана шу ўтлоқдай.

— Ҳа, тўғри, — маъқуллади ўйчан қиёфада Иван. Унинг сони оғрир, жароҳати боғланган латтани тўғрилаб қўйиш керак бўлса ҳам, қизни ортиқча уринтиргиси келмагани учун фақат оёғини кўкат узра бемалолроқ узатиш билан кифояланиб, ёнгинасида тўхтовсиз гапираётган Жулияга паришон қулоқ соларди.

— Биз кўп-кўп бахт бўлайт.. Мен жуда бахт хохлайт. Одам бахт бўлиши керак, тўғрими, Иванио?

— Ҳа, тўғри...

Жулияни уйқу элта бошлади шекилли, унинг овози тобора сусайиб, фикри чувалаша-чувалаша ҳадемай жим бўлиб қолди. Иван қиз кифтини аста силар экан, бир оз ҳордиқ чиқазиб олишига, уйқуга тўйишига имкон бериш керак, ахир бари бир ҳам уларни бахтли қилган биринчи ва охири тун тугаяпти-ку, деб ўйларди ичида. Эртага йўлга тушилади. Мана шу эрта қочоқларга нималар тақдим этишини ким биларди дейсиз?

¹ Вилла бекасн (итальянча).

Терешка самога узоқ тикилди — у коинот билан яккама-якка қолган эди; бутун осмонни юзлаб катта-кичик юлдузлар қоплаган, кўк юзида кумушсимон сўқмоқ очиб Сомон Йўли йилтираб турар — аллақандай хавотирли нотинчлик дам сайин унинг қалбига кириб борарди.

Уруш йиллари Иванда инсоний бахтга интилиш мутлақо сўниб кетган, бутун кучи мумкин қадар тирик қолиш, ўлдиришларига йўл қўймасликка сарфланганди. Албатта вақти келиб инсоният фашизмни маҳв этади. Одамлар буюк биродарлик қувончи, чекловлар ҳамда ман этишлардан холи ҳур севги гаптини суражаклар. Лекин Иван билан Жулияга ўша кунларга етиш насиб қилармикин. Орзу қанотида парвоз қилаётган бебаҳо манави қиз Триест йўлида улар бошига нималар тушишини тасаввур ҳам қилолмайди. У лагерь тутқунлигидан қутулиб, ажиб чечаклар қўйнида муҳаббат лаззатини тотаркан, ҳамма даҳшатлар ортда қолди, деб ўйлайди. Эҳ, кошкийди шундай бўлса-я! Тузукроқ ўйлаб қаралса, ҳали олдинда оғир синов: водийдаги серқатнов автострадалар, жўшқин тоғ дарёлари-ю, аҳоли яшайдиган пунктлар борлиги маълум бўлади. Заставалар, итларни айтмайсизми... Булар ҳам етмагандай баҳайбат, ўтиш қийин қорли довон турибди ахир! Кийим-бошлари дабдала, оёқ яланг, оч-наҳор бу довондан қандай ўтишади?

Уларни яқин кунларда нималар кутаётгани иккови ўрнида бўлган ҳар қандай одамни ҳам ўйлантириб қўйиши мумкин. Хўш, кейин-чи? Боринг ана, кўзланган мақсадга етилди ҳам дейлик, ундан у ёғи-чи? Бу ҳақда ҳатто ўйлаш ҳам оғир. Мана шундай хатарли пайтда бемаҳалдан-бемаҳал учрашиб бир-бирларини севиб қолишганди улар.

Хўш нега? Нечук инсон туғилиб, то умрбод интилиб кузатгани ўша бахтиёр бўлишдек мақсадига зиғирча умид қилолмаса? Дарҳақиқат, Жулия Иваннинг икки кўл ёқасидаги осойишта Терешкисига борса нима қилибди? Ахир қиз шуни хоҳлапти, Иван Жулияни чамаси дунёдаги бирорта ҳам қизни уни севгандай севолмаса нима қилсин? Терешка, Жулиянинг дунёдаги энг асл хотини бўла олишини яхши биларди.

Қанийди-я, Иван бу шўх, қора кўз қизни қишлоғи-

га олиб боролса! Турган гапки, қишлоқ одамлари Жулияни ёқитириб қолишар, қиз ҳам албатта уларнинг ҳурматини жойига қўярди. Йигит билан қиз кам маълумотли ва балки ҳатто у қадар маданиятли бўлмасалар нима қилибди, ахир улар софдил, олижаноб, фалокат чоғи қайғудош, қувончли кунларда сахий одамлар-ку, шундайлар ҳурматланмаса, ким ҳурматланиши мумкин?

Терешка қиз билан ораларида жудолик бўлишини тасаввур ҳам этолмасди. Токи тирик экан, Жулия билан бирга бўлади, кейин майли, ўлимига ҳам рози. Иван ўлимдан қўрқмасди, ўзини-ўзи ҳимоя қила оларди, ҳозир эса икки одам ҳаёти учун курашиш лозим бўлган пайтда ажал билан тап тортмай олишиши турган гап. Қани, Жулияни ундан тортиб олиб кўришсин-чи! Қиз тиззаларини ғужанак қилганча ёнгинасида бепарво ухлаб ётарди. Иван ўрнидан туриб, атрофни кўздан кечиргач, қорни қаттиқ очганиданми ё оёғи оғриётгани учунми қовоғи солиқ, ғазабнок қиёфада яна қиз ёнига ўтирди. Тиззаси шишган бўлса керак, латта оёғини қаттиқ қиса бошлаганди. Йигит латтани озроқ бўшатиб тиззасини ушлаб кўрди, — оёғи олов бўлиб ёнарди, энди, аъзойи баданида титроқ турди. Ноилож кўкат устидаги лаънати, йўл-йўл куртка билан оёғини ўрашга тўғри келди, аммо куртка ҳам энди яхши иситмасди. Терешка хиёл вақт оғриқлари ҳақида мулоҳаза юритиб кўрди, дилида: «Касал бўлишим етмай турувди, энди нима бўлади? Йўқ, бу ёмон-ку, ахир! — деб қўйди-да, кейин ўзига далда бера бошлади.— Бардам бўл! Ҳарна бўлса-да, бўшашма!»

Аммо ҳар қалай унда бирор ўзгариш рўй берганди. Иван буни сезар экан, тешик қайиғига сув кираётгандай борлигини тобора хавотир чулғаб ола бошлади. Яхшиямки, қизғалдоқлар орасида ширингина ухлаётган Жулия буни сезмасди. Йигит ҳам қизнинг ёнига сурилиброқ ўтирди-да, Жулия ёпинган тужурка барига яланг оёғини тиққанча қоронғиликка тикилиб қолди. Кўп ўтмай, чарчаш таъсирида кўзи уйқуга кета бошлади. Аммо ёнгинасидаги қиз унга ишониб ухлаётгани учун Иван Жулиянинг тепасида бохабар бўлиб ўтириши керак эди.

Тонгга яқин бардоши тугаган Иван юзини тиззаларига қўйиб беҳос пинакка кетди.

22 -

Ухлаганда аригандай туюлган хавотирланиш туйғуси ногаҳон яна унинг борлигини ларзага келтирди. Иван шартта уйғонди-ю, қулоғига яқин орадан тушунарсиз тилдаги қичқириқ эшитилди:

— Во бист ду, руссэ? Зи габэн брот! Зи габэн фило брот!¹

Ҳали қуёш чиқмасдан бурун аста-секин тонг ёришаётган бўлса-да, теварак нотинч ва хира эди; ўтлоқ узра булут ёпирилган, тоғлар кўзга чалинмасди. Паға-паға туман тутамлари шудринг энкайтирган қизғалдоқларга илаша-илаша ёнбағирлик бўйлаб, тўхтовсиз ўрмаларди. Иван, қизнинг оёғидаги тужуркани юлқиб олганди, Жулия сакраб туриб, ўтакаси ёрилганча нимадир деди. Терешка бўлса, тиз чўкканча овоз эшитилган томонга тикилиб турарди. Кўп ўтмай Иван, телба немиснинг овозини таниган бўлса ҳам унинг назарида, телба ёлғиз эмасдай, ёнида бошқа одамлар ҳам бордай туюлди. Дарҳақиқат, Иван туманда бирор нарса кўришга улгурмасидан бурун газабнок бўғиқ ўшқирини янгради:

— Хельтс мауль!²

Қиз гап нимадалигини тушуниб, Иванга отилди, унинг курткази енгидан чангаллаганча одамлар қораси кўринаётган пастдаги кул ранг туман сари тикилди. Иван Жулиянинг қўлидан чангаллаб энкайганча жилға томонга отилди. Унинг иккинчи қўлида тужурка кўринар, кавуши бўлса қизғалдоқлар орасида қолиб кетди.

Улар чурқ этмай жилға ёқалаб юқорига югура бошлашди.

Иван Жулиянинг бармоқларини қўйиб юбормас, қиз атрофга саросимали аланглаганча йигит ортидан базўр етиб юрарди. Иван нариги томонга ўтиб олиш

¹ Қаердасан, рус? Улар нон беришади! Уларнинг нони кўп (немисча).

² Овозингни ўчир! (немисча.)

учун қулай жой топмоқчи бўларди. У ерда қоялар ва қалин рододендрон буталар панасига яшириниш мумкин эди. Аммо оқим тоғдан шиддат билан тушаётгани учун унга ўзларини ташлашлари ақлдан эмас.

«Яхшиямки булутлар бор! Яхшиямки булутлар бор!» — деган таскинли фикр уриларди Иваннинг миясига. Жадаллаётган туман парчалари ҳозирча қочоқларни пана қилиб турарди. «Лаънати телба, нега уни ўлдирмадим, а? Ҳаммаси бир гўр ит эмганларнинг!» — надомат билан ўйларди Иван, Жулияни аямай юқорига тортар экан. Улар жилға бурилган жойдан ўтиб, тикка кесиб тушган қирғоққа чиқишди. Бундан у ёғи очиқ яланглик. Оқим бор кучи билан тошдан-тошга урилар, чамаси нариги қирғоққа ўтиш фикридан воз кечишга тўғри келарди. Иван, шудрингли сайҳонликка чиқишдан аввал ҳарс-ҳурс қилганча тиз чўкди-да, орқасига ўтирилди. У ерда туман анча сийраклашиб, қизғалдоқлар билан қопланган олис харсанглар, кеча Иван Жулияни кутиб турган тақир дўнглик кўзга чалинарди. Шу пайт туман орасида бир неча гитлерчилар ҳам кўриниб қолди. Немислар ўтлоққа қатор ёйилишганча Иван билан Жулия тунаган жойга яқинлашишарди.

Иван Жулияга нигоҳ ташлади. Қизнинг уйқули юзларида қўрқув ва қаттиқ ҳорғинлик аломати сезиларди. «Чидаса бўлгани! Лоақал у чидаса бўлгани!» — астойдил умид қила бошлади Иван. Энди фақат оёқларгина қутқариши мумкин эди. Шунинг учун ҳам у хиёл нафасини ростлагач, яна қизнинг қўлидан ушлади. Жулия зўр ғайрат кўрсатиб югурар, ҳар қалай йигитдан орқада қолмасди.

Қочоқлар ҳарсиллашганча ўтлоқ тепасига чиқиб олишди. Оёқлари тиззагача шудрингдан намиқиб кетганди. Аммо Иваннинг ўнг оёғи дақиқа сайин баттар оқсоқланар, ғалати бўлиб оғирлашиб борарди. Аввалига у ўтирганимизда оёғим увишиб қолгандир, деб ўйлади. Бироқ ҳамон оёғига жон кирмас, болдир томирлари қаттиқ оғирди. Кўп ўтмай Жулия, Иваннинг оқсоқланаётганини пайқаб, хавотирда Иваннинг қўлини силталаб қўйди.

— Иванио, аяқ?

Кўкатлар устида оёғини судраб босаётган Иван авайлабгина тик турмоқчи бўлса ҳам аммо рўй-рост

қаддини кўтара олмасди. Шунда Жулия атрофга қараб қўйгач, шартта йигит қаршисида тиз чўкиб, ярани кўриш учун шим почасига ёпишди.

— Боғлаш керак, а? Мен озроқ боғлайт, а?

Иван қизнинг қўлларини силтаб ташлади:

— Ҳеч нарса керак эмас. Қани, бўл тезроқ.

— Оғрийт, а? Оғрийт? — ташвишланиб сўрай бошлади Жулия меҳр тўла шахло кўзларини йигитга тикиб. Қаттиқ чарчаган қизнинг йўл-йўл курткаси остидаги юраги ҳаприқиб тепаётгани кўриниб турар, юқори кўтарилган қалам қошлари асабий титрарди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ...

Иван оғриққа бардош бериб, оқсоқланганча юришини тезлатди. Жулиянинг қўли кафтидан чиқиб кетганди, Иван уни қайта ушламади ҳам. Қиз минут сайин аланглай-аланглай, изма-из югуриб келарди.

— Иванио, амико, биз яшайт? Айт, яшайт? — сўради қиз хавотирдан юраги ёрилиб кетгудай бўлиб. Иван Жулияга қараркан, нима деб жавоб қайтаришни билмасди. Аммо қизнинг нигоҳи шу қадар илтижо ва умидга тўла эдики, у шоша-пиша таскин бера бошлади:

— Яшаймиз албатта. Фақат тезроқ юр.

— Иванио, мен тез юрайт. Мен тез. Мен якши...

— Яхши, яхши...

Қочоқлар ўтлоқнинг чеккасигача чопиб келишди. Шу ердаги аллақайси харсанглар орасида улар кеча тунда бу ерга юриб келишган сўқмоқ бошланарди: кейинча қоялар панасига яширинишнинг иложи бўлар. Аммо ўтлоқ устидаги булут тарқаб, атроф ёришган, туман сийраклашгани учун қип-қизил қизғалдоқ буталари, харсангларни кўрса бўларди. Туман янада сийраклаша бошлади. «Вой, жин ургур-эй, наҳотки қутулиб кетолмасак? Наҳотки кўриб қолишса? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас!» — дея Иван ўзига-ўзи таскин бераркан, юқорига кўтарилишда давом этди. У анча-мунча қочиш тажрибасига эга бўлгани учун ҳозирги вазият нақадар қалтислигини тушунар ва мабодо немислар уларни пайқаб қолишса, қўлдан чиқармасликларига ақли етарди.

Аммо қочоқлар сўқмоқни топишолмай, ўт босган қиялик орқали кўтарила бошлашди. Яхшиямки, йўллари унчалик тик эмас, фақат пакана рододендрон бу-

талари холос. Буталар йигит билан қиз оёқларини бутунлай тилиб ташлаганди. Тўғри, сал юқорироқда қалин нинабаргли дарахтзор бошланар, ўша ерда яширишиш имконияти бор. Жулия етиб юрар, Иван ундан беҳуда ташвишланарди. Яланг оёқлари қонга беланган қиз Ивандан хиёл олдинроқда бораётиб орқасига қараганди, йигит қизнинг фалокатдан қутулиб кетишга маҳкам бел боғлаганини кўрди. Иван лагердан чиққандан буён Жулиянинг юзида бундай журъатни кўрмаганди. Энди қизга харсанглар ҳам, ҳорғинлик ҳам, тиканаклар ҳам, қоя қирралари ҳам халақит беролмайдигандай эди. У йўлбарс сингари, яшаш учун ҳаёт-мамот курашига отланганди.

— Иванио! Тез, тез...

Энди уни қиз шоширарди! Жулиянинг кайфиятини сезган Иван тишини тишига босди, чунки лаҳза сайин аҳволи оғирлашиб борарди. Оёғи баттар зиллашди, тиззаси шишиб кетди, у қизга билдирмай почасини кўтариб қаради ва жонсиздай карахт, кўкариб кетган тиззасини кўриб, дарҳол ярасини ёпиб қўйди. «Оббо фалокат-эй, наҳотки қоним заҳарланган бўлса?»

Бунинг устига ўчакишгандай сўнгги булут парчалари ҳам кўтарилиб кетиб, ял-ял қизғалдоқли ўтлоқнинг чеккалари кўзга яққол ташлана бошлади. Шу заҳоти туман орасидан биринчи, иккинчи, учинчи немиснинг тошдай қоп-қора гавдалари пайдо бўлди. Улардан саккиз киши ҳорғин одимлаганча гиёҳларни босиб-янчиб келар, тоғ ёнбағирларини олазарак кўздан кечирарди.

Энди яширинмаса ҳам бўларди...

Иван ўтирди-да, тужуркани ечди, боши эгик, эсанкираган Жулия ёнида тўхтади — улар қаттиқ чарчаганлари учун чурқ этмай, таъқиб этувчиларга қараб туришди. Немислар эса бирдан чуғурлаша кетишди, кимдир қўл чўзиб қочоқлар томонга ишора қилди, қаттиқ овоз билан команда берилди. Гитлерчиларнинг сафида йўл-йўл кийимли одам ҳам судралиб келарди, унинг қўллари орқасига боғланган шекилли, тўхташи билан икки соқчи уни яғринига туртишди. Бу ўша телба эди.

Немислар дарҳол жонланиб, шовқинлашганча юқорига интилишди.

— Майли энди, — деб қўйди Иван. — Фақат сен қўрқма. Қўрқма. Келаверишсин!

У тужурка халақит бериб қолмасин деб, уни кийиб олди-да, чўнтагидан пистолетини чиқарди. Жулия чурқ этмай турган жойида қотиб қолган, қошлари чимирилиб, юзида қайсарона қатъият пайдо бўлганди. Йигит қизга қаради, унинг кўзларида қўрқув ифодаси кўринмасди. Жулия нафасини ростлаб олган, яқингинада хавотирли боққан тўсдай шахло кўзларида фақат маҳкумлик андуҳи қолган эди холос.

— Юр, кетдик! Чопаверишсин — терга ботишади!

— Шиссен бўлайт? — таажжубланиб сўради Жулия, гўё уларни нима кутаётганини энди тушунгандай.

— Уққа узоқлик қилади. Уқлари кўп бўлса, майли, отаверишсин.

Дарҳақиқат, немислар ҳозирча ўқ узишмай, фақат «хальт!» дея қичқиришар, аммо қочоқлар юқоридаги дарахтзор сари жадал кўтарилиб боришарди. Дастлабки қўрқувдан ўнгланиб олган Жулия яна серҳаракат, чаққон, уқувли бўлиб қолган ва чамаси ҳар нарсага тайёр эди.

— Майли шиссен! Мен қўрқмаган. Майли шиссен! — деб қўярди у.

Қиз тўхтовсиз ортга қарай-қарай, Иваннинг ёнига келди ва қўлидан ушлади. Йигит Жулиянинг муздек бармоқларини миннатдорчилик билан сиқиб қўйди ва қўйиб юбормади.

— Иваню, эсэсман шиссен — биз шиссен! Биз лягер эмас, а? А?

Иван ташвишли чимирилиб қўйди.

— Албатта. Фақат сен қўрқма.

— Мен қўрқмайт. Руссо Иван қўрқмайт — Жулия қўрқмайт.

Дарҳақиқат, Иван қўрқмасди. Уруш йиллари қанча-қанча кулфатларни бошидан кечиргани учун ҳозир заррача ҳам чўчимасди. Немислар уларни пайқаб қолишгач, Иван қандайдир енгил тортди, вужуди бардамлашди: бундан бу ёғига ҳийла иш бермайди, энди худо куч ато этса бас. Ёнида Жулия ҳам бўлиши керак, албатта. Ҳозирдан эътиборан ким эпчилроқ, режали ва чаққонроқ бўлса, марра ўшаники. Мумкин қадар нарироқ қочиш ва куч тежаш, немисларни ўқ

уза оладиган масофага келтирмай, тушдан бери тоғ чўққиларини чулғаб ётган булутларга етиб олишу ўша ерда таъқибчиларни чалғитиб кетиш керак. Қочоқларнинг бундан ўзга иложлари йўқ эди.

23

Ниҳоят, қочоқлар чангалзорга етиб олишди, лекин яширинишмади. Чунки энди яширинишга ҳожат қолмаганди. Оёқларига қум ва шағал ботаётган Жулия ўткир бутоқларни ушлай-ушлай биринчи бўлиб тик нурама лабига чиқди-ю, таққа тўхтаб қолди. Яраланган оёғини зўрға судраб босаётган Иван ортда оқсоқланиб келарди. У жарлик тепасидаги энг тик жойга етгандан кейин қияликдан юқорига чиқиш учун нима қилишини билмай қолди. Чунки оёғи чидаб бўлмайдиган даражада қаттиқ оғрирди. Шундан сўнг қиз тиз чўкиб, Иванга ҳолсиз нозик қўлини чўзди. Иван унинг билагидаги кўкимтир томирларга қараб қўйиб, яна бир бор ўзи чиқиб олишга уннаб кўрди: Жулия уни тортиб чиқара олармиди ахир? Аммо қиз итальян, немис, рус сўзлари аралаш ғалати чуғурлаганча урина-урина Иванни қўлтиғидан ушлаб ўрнидан турғизди, йигит ниҳоят оғирлашиб кетган гавдасини жар лабига ташлади.

— Тез, Иванио, тез! Эсэс!

Дарҳақиқат, немислар яқинлашиб қолишганди. Улардан энг чаққонлари ўтлоқни кесиб ўтиб, қияликка чиқа бошлашган, бошқалари қолиб кетмасликка ҳаракат қилишарди. Энг ортда қўллари орқасига боғланган телба қоқила-қоқила судралар уни соқчи турткилаб келарди. Олдинда келаётган немислардан бирови чангалзор ёнида қочоқларни кўриб қолиб, бақирди-да, автоматдан сурункали ўқ узди. Ўқ овози тонгги ҳавода бошқача қарсиллади ва акси садо билан қўшилишиб узоқ дараларга сингиб кетди. Иван орқасига ўгирилди — ҳа, ҳали немислар олисроқда, у олдинга яна бир қадам ташлаганди, ёнбағирда ётган Жулияга қоқилиб кетишига сал қолди.

— Сенга нима бўлди?

— Йўқ йўқ! Эршиссен йўқ! — деди қиз ўгириларкан, кўзлари қувончли ялтираб. Кейин сакраб ўрни-

дан турди. Унинг юзи камоли ғазабдан ял-ял ёнарди. — Ярамаслар эсэс! — жарангдор, аччиқланган овоз билан қичқирди Жулия немисларга қараб. — Фарфлюхтер! Швайн!

— Майли, бас! — деди Иван. Чунки кучни тежаш керак эди. Бу олчоқларни масхара қилишдан нима фойда? Аммо Жулия осонликча ўлиб кетишни хоҳламасди, ғазаб ва тортган аламлари ақлидан устунлик қила бошлаганди.

— Гитлер капут! Гитлер кретино! Қани, шиссен, қани!

Немислар яна бир неча бор сурункали ўқ узишди. Аммо қочоқлар таъқибчилардан анчагина юқорида эдилар, ҳозир бу аҳволда — Иван яхши биларди — баллистика қонунларига кўра, автоматдан ўқ текказиш деярли мумкин эмасди. Атрофда бирорта ўқ визилламаганидан буни сезган Жулия ҳам хурсанд бўлиб кетди.

— Қани, шиссен! Шиссен, қани! Фашисто! Бриганти!

Қиз, югур-югурдан қизишиб кетгани учун қип-қизил бўлиб, кўзлари ғазабли чақнар, калта қалин сочлари шамолда тўзғир эди. Чамаси, Жулия бор нафратли сўзларини айтиб бўлган эди. У ниҳоят оёғи остидаги тошни олди-да, бесўнақай қулочкашлаб пастга улоқтирди. Тош сакрай-сакрай анча пастга думалаб кетди.

Жарликдан юқорига биринчи бўлиб Иван чиқди. Улар базўр чангалзор ёқалаб силжишар, йўл тобора тиккалашарди. Жин урсин бу буталарни. Анави пастликда учраганида ичига яшириниш мумкин эди. Ҳозир бўлса нуқул халақит бериб баданни тирнар, кийимларга илашиб қоларди. Буталар оралаб юриш даҳшат. Симдай қаттиқ, елимли бутоқлар бир-бирига зич чатишиб кетганди. Иван дам-бадам юқорига ташвишли нигоҳ ташлаб қулайроқ йўл қидирар, аммо дурустроқ сўқмоқ тополмасди. Юқорида уларни илгаригисидан ҳам қаттиқроқ нураган бошқа бир жарлик кутиб турган эди. Иван бу жарликдан юқорига чиқа олмасликларини англади...

¹ Қани отинглар! Отинглар, қани! Фашистлар! Талончилар! (Итальянча.)

Аmmo Жулия буни кўрмас ва тушунмас эди. У немисларни қарғашга берилиб кетиб, хиёл орқада қолган эди. Энди шоша-пиша Иванга етиб ола бошлади. Йигит ҳарсиллаб ўтирди ва яраланган оёғини тошлар устига узатди.

— Иванио, аяк? — хавотирланиб қичқирди пастдан қиз. Иван жавоб қайтармади.

— Аяк? Бер аяк!

Иван индамай ўрнидан туриб, яна юқорига, жарликка қаради. Жулия ҳам ўша томонга нигоҳ ташлаб, нурамани кўрди-ю, сергакланди:

— Иванио!

— Майли. Юрдик.

— Иванио!

Қиз, аллақаери оғригандай юзини бужмайтириб, орқасига ўгирилди. Немислар уларнинг изидан жадал юқорига кўтарилиб келишарди.

— Иванио, ўлган бўлямиз! Иванио йўқ. Аллес йўқ?

— Қани, бўла қол! Бўл, — қиз саволига жавоб қайтармай ўшқирди Иван: уларнинг чакалакзорга қайтишдан бўлак иложлари қолмаганди. Шунинг учун йигит лабини тишлаганча, ҳатто ҳайвонлар ҳам ўзини олиб қочадиган зич чакалакзорга суқилди. Оёқларига беҳисоб тиконлар кирган бўлса ҳам, у бунга аҳамият бермас, фақат тиззасини эҳтиёт қиларди; оғриқ ва дилтангликдан пешанасидан совуқ тер чиқиб кетди. У тикону ўткир қиррали тошлардан у қадар ҳайиқмай, чакалакзор оралаб жон-жаҳди билан тик жарликни четлаб ўтишга киришди.

— Вой, вой! Вой! — надоматли хитоб қиларди Жулия. У нуқул тиконларга илашиб йиқилар-турар, Иваннинг кетидан эргашарди. Иван уни юпатмас ва шоширмас, фақат ҳали замон немислар кўринажак жар лабига тикиларди холос.

Тўғри, бу сафар қочоқларнинг омади келди: пастдаги ўпирилмадан биринчи эсэсчи чиққанида улар чакалакзорнинг қарийб у бошига етиб олишганди. Лекин энди у хавфли эди. Чунки немислар билан қочоқларнинг баландлик даражасида оз фарқ қолганди. Немис бошини кўтариши билан Иван уни апил-тапил нишонга олиб, пистолетдан ўқ узди.

Тоғларда кучли акси садо янгради.

Ора олис бўлгани учун Иван, турган гап, нишонга текнизолмади, аммо шунга қарамай, немис эҳтиёткорлик қилиб жарликка шўнғиди, кейин кетма-кет автоматдан сурункали ўқ узди. «Тр-р-р-рт... р-р-рт... р-т...» — тоғлар ўқ овозини янада сурункалироқ қилиб таратди-да, кейин ютиб юборди. Акси садо тингач, қочоқлар яна нари югура бошлашди. Ногаҳоний пистолет овози немисларни қўрқитиб юборгани учун хийла вақт тик жарликда одам шарпаси кўринмай қолди. Сўнгра жарликдан йўл-йўл кийимли гавда чиқиб келди — уни биринчи бўлиб Жулия кўрди.

— Иванио, гефтлинг!

Телба гефтлинг оёқларини кериб, жарлик тепасига чиқди-да, гандираклаган кўйи узук-юлуқ ёқимсиз овозда қичқирди:

— Руссэ! Руссэ! Хальт! Варум ду гейст вег? Зи волен брот габэн!

— Цурюк!² — қичқирди Иван.

Телба, хавотирланиб энгашди-да, орқага тисарилди. Шундан сўнг у ердаги немислар гефтлингга бақирди — бу эшитилиб турарди, кейин хиёл ўтгач, нечта бўлишса деярли ҳаммалари бараварига жарликдан отилиб чиқишди.

Аҳвол оғирлашиб борарди. Чакалакзорнинг охири тоғ белида эди, тоғ бели эса жуда яқин, аммо бу ерда немислар қочоқларни автоматдан отиб ташлашлари ҳеч гап эмас эди. Қандай бўлмасин, немисларни тўхтатишу тоғ белининг ортига ўтиб кетиш керак эди. Иван ерга чўккалади-да, пистолет стволини чакалакзорнинг сийрак жойига тикиб иккинчи марта, сўнгра учинчи марта ўқ узди. Кейин энгашиб ўзини пастак чакалаклар панасига олди. Шу пайт унинг ёнига Жулия етиб келди:

— Иван, патрон аллес эмас! Аллес эмас!³

Йигит гап нимадалигини тушуниб, қизни хотиржам қилиш учун албатта иккита ўқ олиб қўяман, деган маънода унинг кифтига туртиб қўйди. Иван жавобан ўқ узилишини кутарди, аммо немислар бундай

¹ Ҳой, рус! Рус! Тўхта! Нега қочасан! Улар сенга пош бершмоқчи! (Немисча.)

² Орқага қайт! (Немисча.)

³ Иван, фақат ҳамма ўқни сарфлаб қўйма! Ҳаммасини эмас! (Итальянча.)

қилишмади. Кенг ёйилганча улар ҳам чакалакзор томон кўтарила бошлашди. Шундан сўнг Иван сакраб туриб сал бўлса-да, паналаниш учун энгашган куйи жарлик устидаги тоғ бели сари оқсоқлана-оқсоқлана югурди.

Чамаси, немислар қочоқлар изидан чакалакзорга кўтарилиб хато қилишганди. Чакалакзор фақат юришга халақит берибгина қолмай, қочоқларни кўриш, нишонга олишга ҳам тўсқинлик қиларди. Эсэсчилар чакалакзорда ўралашаётганларидан фойдаланган Иван билан Жулия оз-оздан юқорига кўтарилиб олишди. Улар орқа томондан ўқ узилишини кута-кута, ниҳоят чакалакзордан чиқиб қаллослаганларича камбар тоғ белига етиб олишди ва қарийб унинг нариги томонига сирғаниб туша бошлашди. Бу ерда Иван аввало турган жойларини кўздан кечирди: бир томондан пастгина сузаётган булутлар остида орқадагига ўхшаш тик тошлоқ ёнбағир қад кўтариб турарди; нақ оёқлари остидан кичик дарага қараб кетган тик қиялик бошланарди. Ундан нарида иккинчи бир унча баланд бўлмаган тоғ бурамаси бор эди. Қаёққа қараманг тоғлар узра қўй подаси каби оппоқ булутлар сузиб юрар, юқорида эса қорли чўққиларни бошдан-оёқ қоп-қора булут пардаси чирмаб олганди.

Қочоқлар тоғ белида базўр югуриб бораётганларида Жулия кафтларини кўксига босиб, тиз чўкиб қолди-да, лаби-лабига тегмай алланарса деб шивирлади.

— Нима қилиясан? Бўл тезроқ! — қичқирди Иван.

Жулия жавоб қайтармай яна бир неча оғиз шивирлади. Иван қаттиқ оқсоқлана-оқсоқлана пастга югура бошлади. Шундан сўнг сакраб ўрнидан турган Жулия ҳадемай йигитга етиб олди.

— Биби Марям мадад берайт. Мен жуда, жуда сўраган...

Иван астойдил ҳайрон бўлди:

— Қўйсанг-чи! Ким мадад берарди!

Юқори кўтарилишга мадорлари қолмагач, ўзларини қаёққа уришни билмай, ёнбағир бўйлаб пастга тушишди. Тоғ бели ҳозирча уларни немислардан ҳимоя қилиб турарди. Пастга югуриш анча осон бўлиб, гўё гавданинг ўзи пастга интилар, фақат ҳолсизликдан тиззалар букилиб-букилиб кетарди. Иван тобора қаттиқ оқсоқлана бошлади. Жулия олдинга ўтиб кетган бўл-

са ҳам, лекин унча кўп узоқлашмас, тез-тез орқасига қараб қўярди. Улар нақ немисларнинг бурни остидан қутулиб чиққанлари қизга катта куч ато этгандай эди. У Иванга ғурурли боқаркан, умид ва қувончи жўш уриб гапирди.

— Иванио, биз яшайт! Яшайт, Иванио! Мен жуда яшайт истаган! Браво, вита!

«Эҳ, эрта, хурсанд бўлишга эрта ҳали!» деб қўйди ўзича Иван югура туриб аланглар экан. Шу пайт у тоғ белида пайдо бўлган биринчи эсэсчини кўриб қолди. Найнов, бриджаси баданига ёпишиб турган немис харсанглар ортидан аранг чиқиб олди. Мундирининг тугмалари ечиқ бўлгани учун оппоқ кўйлаги кўриниб турарди. Гарчи қочоқлар эсэсчидан унча узоқ эмас, пастликда бўлишса ҳам у ўқ узишга шошилмасди. Немис турган ерида ярим дақиқача қочоқларни кузатгач, чамаси, орқасидан етиб келишган шерикларига нимадир деб қичқирди, кейин хахолади. У узоқ кулди, қочоқларнинг орқасидан нималардир деб қичқирди. Сўнг, уларнинг кетидан югуриш ўрнига тош устига ўтирди-ю, бошидаги пилоткасини ечди.

Шу пайт Жулия лип этиб Иваннинг ёнига келди ва уни тортқилай бошлади:

— Иванио, Иванио, қара. У олижаноб тэдэско. У бизни қўйворган! Қўйворган... Қара!

Иван, нима учун немислар ўқ узишмаётганлари-ю, таъқиб қилмаётганлари, қочоқларни ўз ҳолларига ташлаб қўйиб, ҳаммалари тоғ белида тўхтаб қолганларини тушунолмасди. Эсэсчилардан бири тўдадан ажраб, автоматини силкитганча қичқирди:

— Шнеллер! Шнеллер! Ляуф шнеллер!²

— Иванио! Тэдэски қўйворган бизни! — ногаҳоний қувончини баён қилди Жулия югура туриб. — Биз яшайт! Биз яшайт!

Иван индамасди.

«Бу қанақаси бўлди? Қандай макр ўйлашдийкин!» Дарҳақиқат, йигит ҳозирги вазиятни тушунолмай қолганди. Йўқ, бунда бир гап бор, эсэсчилар одамгарчилик юзасидан таъқиб қилишни тўхтатишмаган, бир балони мўлжаллашяпти.

¹ Яшасин, ҳаёт! (Итальянча.)

² Тез! Тезроқ! Қоч энди тез! (Немисча.)

Нима қилишмоқчийкин?

Иван билан Жулия тоғ оралигининг тубига югуриб тушишди ва рододендрон буталари билан олиша-олиша нариги томондаги чоққина дўнгликка ўтиб олишгач, мажолсиз юқорига тармаша бошлашди. Шамол ялаган кумлоқдаги пастак кўкатлар тикани оёқларини дабдала қилиб юборган бўлса ҳам энди улар ер қаттиқ ботаётганини сезишмасди. Жулия дам илдамлаб кетар, дам немисларга қараганча орқасига қайтарди. Узоқлашганлари сари унинг қувончи ортиб борарди. Аммо Иваннинг маъюс, ташвишли қиёфаси охири Жулияга ҳам таъсир қилди.

— Иванио, нега фуръёзо? Аяк, а? — хавотирланиб сўради у.

— Оёқ эмас...

— Нега? Биз яшайт, Иванио. Биз қочган...

Йигит, чамаси, гап нимадалигини тушуна бошлаганди. У қиз саволига жавоб қайтармай, нарироқда шартта пастга қараб кетган дўнглик бўйлаб оқсоқлана кетди. Дўнглик уларни немислардан пана қилаётгани яхши, лекин... Қочоқлар дўнгликни ортда қолдиришди-ю, шу пайт чамаси Жулия ҳам ниманидир сезгандай бирдан тўхтаб қолди. Олдиндаги тоғлар икки томонга сурилиб кетган, қочоқлар истиқболида чексиз мовий осмон намоён бўлганди — пастликда зимистон дара чўзилиб ётар, ундан тепага қараб бурала-бурала туман ўрмаларди.

Бирдан юраклари орқага тортиб кетди. Улар гапсўзсиз жар ёқасига югуриб келишди-ю, шартта чўчиб тисарилишди! Олдиларидаги тубсиз чуқурлик тубида эриб улгурмаган бўлак-бўлак қор уюмлари кўзга чалинарди.

24

Жулия, жарликдан беш қадам беридаги бўғот харсанг устида йиғлаб ётарди. У қизни юпатмас, таскин бермас, пўпанак босган тошга қўлини тираганча ёнида ўтирар, энди ҳаммаси тамом бўлди шекилли, дея хаёл сурарди. Олди ва ёнбоши тубсиз ўр, иккинчи томони осмонўпар тик қоя эди, орқада, тоғ белида эса немислар бор эди. Ёмон тузоққа тушиб қолишди-да,

Ўзиям! Қалбида ногаҳоний қутулиш умиди алангаланган Жулияни хозирги кутилмаган вазият қаттиқ изтиробга солар, Иван ҳам энди уни тинчлантириш учун сўз тополмасди.

Тубсиз чуқурликдан ёқимсиз совуқ эсар, уларнинг қизиган баданлари жунжикарди. Атрофдаги қоялар ичида гўё улкан карнайларга қамалгандай шамол увилларди, булут ҳамма ёқни зимистон қилиб юборганди. Хўш, нега немислар бостириб келишмайди, ўқ ҳам узишмайди? Улар тоғ белида тўпланиб олишган, бирлари ўтиришибди, бошқалари йўл-йўл кийимли телбани қуршаб туришибди. Иван яхшилаб қараб, эсэсчилар кўнгил очишаётганини тушунди. Улар чекаётган сигареталарини гефтлингнинг пешанаси, бўйни, яғринига босишар, қўллари боғлиқ гефтлинг бўлса, ўртада гирдикапалак бўлиб айланар, тупурар, тепинарди. Немислар сигарета босишдан тўхтамай, кишнашарди.

— Руссэ! Рэтгэн! Руссэ!¹— жон ҳолатда қичқира бошлади телба.

Иван сергакланди — аблаҳлар яна нима қилиқ ўйлаб топишдийкин? Нима учун булар ўз одамларига ҳам, бошқаларга ҳам—ҳеч кимга раҳмшафқат қилишмайди? Наҳотки, бу фақат руҳий пасткашликдан эрмак қилиш учунгина бўлса?

Чамаси немислар ниманидир кутишарди, аммо нимани, билиб бўлмасди. Балки мадад кутишаётгандир? Аммо бу ёғига қўрқадиган ери қолмади. Жулия айтмоқчи, энди финита, вассалом. Афтидан, унинг тўртинчи марта қочиши сўнгги қочиш бўлиб қолса керак. Фақатгина инсон деб аталган манави миттигина мўъжизага — қора кўзли қақажонга ачинасан киши. Афсуски, у билан ўтказган нашъали дамлари кўз очиб юмгунча ўтиб кетди.. Лекин Иван умрининг энг сўнгги ва хотирада қолувчи соатларида бу қиз билан учрашганига бари бир шукур қиларди. Шуниси қизиққи, висол дақиқаларидан сўнг Жулия ёнида жон бериш ҳар қалай мечкай крематорий печларида куйиб кул бўлишдан осонроқ туюларди.

Жулия, чамаси, йиғидан тўхтади шекилли, энди кифтлари титрамас, фақат онда-сондагина совқотгани

¹ Рус! Қутқар! Рус! (Немисча.)

учун қалтираб-қалтираб қўярди. Йигит эгнидаги ту-
журкани ечди-да, қиз томонга чўзилиб, уни авайлаб
ўраб қўйди. Қиз сесканди, ўзини қўлга олиб туриб
ўтирди ва кир-чир, тимдаланган муштчаси билан кўз
ёшини арта бошлади.

— Яман, Иванио. Вой, вой, яман!..

— Ҳечқиси йўқ, қўрқма! Ҳали иккита ўқ бор,—
деди Иван пистолетни кўрсатиб.

— Бахт йўқ Жулия. Фина вита! Жулия,—надомат
билан жавоб қайтарди.

Иван немисларни кузатиб қимир этмай ўтираркан,
гам-алам ва ночорликдан юрак-бағри эзилар, виждони
олдида ўзини қиз тақдирига ҳам жавобгар деб билар-
ди. Хўш, қўлидан нима ҳам келарди? Бу жарлик қур-
ғурдан ўтишнинг иложи бўлса ҳам баҳарнав эди-я,
ҳолбуки лаънати харсангнинг бўғотга ўхшаб осилиб
турганини айтмайсизми, пастроқда эса, яна биттаси
кўриниб турибди, ваҳимали туман билан чулғанган
ўпқоннинг туби зим-зиё, ҳатто жилғаннинг овози ҳам
эшитилмайди. Бунинг устига оёғи ярадор, шундай
тикка қияликдан юришга чидаш бера олармиди? Шу-
лар ҳаммаси бир бўлиб уларнинг кунини битказиб
қўйганди.

— Руссэ! Рэттэн! Рэттэн! Руссэ! — деярди заиф
овозда тоғ томондан телба гефтлинг.

Жулия юқоридаги немисларни кўриб, тиззалаб
ўтирди-да, муштчаларини силкита бошлади:

— Фашисто! Бриганти! Аблах! Нэйман зи унс!²
Қани?

Тоғ белидаги немисларнинг овози ўчди, кўп ўтмай
ўша томондан шамол келтирган узук-юлуқ овоз эши-
тилди:

— Эй, рус унд гурен! Биз сизни ўлдирайт!..

Шундан сўнг бошқа овоз келди:

— Ком асир! Совуқ тоғ ташла. Шпацирен иссиқ
крематориум!..

Жулиянинг юзи ғазабдан баттар бўғриқиб кетди.

— Нейм! Нейм! — муштчаларини силкитди у.—
Ком нейм унс! Нун, габен зи ангест?!³

¹ Яшаш тугади (итальянча).

² Ушланглар бизни! Қани? (Немисча.)

³ Мана! Мана! Келиб бизни тутиб кўринглар-чи! Ҳа, кўрқян-
сизларми?! (Немисча.)

Немислар шамол еткизган сўзларни эшитиб бақирганча кетма-кет сўкина бошлашди. Жулия жавоб қайтариш имконияти бўлмагани учун алами ичида лабини тишлади. Шундан сўнг Иван, қиз кифтидан тутиб, уни бағрига тортди. Қиз итоаткорона йигитнинг кўксига ёпишди, адо бўлмас қайғу-ҳасрат билан ёш боладай йиғлаб юборди.

— Қани, бас қил! Йиғлама. Ҳечқиси йўқ,— шунчаки юпатган бўлди Иван тошиб келаётган ғазабини базўр босиб.

Охири Жулия йиғлашдан тўхтади. Иван уни анчагача қучоқлаб турди, ҳаммаси қандай ажойиб бошлангани ва энди қанчалик аҳмоқона тугаётганини алам билан хаёлидан ўтказди. Эҳтимол у одамлар ичида ўта омади юришмаган, энг бахтсизи бўлса керак. Голодай, Янушка ва бошқалар бўлса, дурустроқ йўл тутишиб нақ Триестгача етиб олишган, фашистларни қира бошлаган бўлишарди. Иван бўлса, мана, манави лаънати тоғлар орасида ўралашиб қолиб, ўзини бўридай қопқонга илинтиришларига йўл қўйиб ўтирибди. Чамаси, бомбани дарҳол портлатиши керак эди, бошқалар қутулиб кетишса кетишсин эди. Ҳозир бўлса... Бунинг устига сенга ишониб ортингдан эргашган, кўнгил қўйган Жулияга ҳам зомин бўлгансан... Ишончни бошлаб оқладинг-да, ўзиям!

Йигит, қизнинг кўз ёшлари қуримаган юзини кўксига босаркан, ўзининг қалби ҳам изтиробда бўлгани учун Жулиянинг қўллари елкасида титраётганини унчалик яққол пайқамас эди. Бу ҳол қалбида қизга нисбатан изҳор этилмаган сўзларини айтиш истагини уйғотарди.

Ниҳоят, Жулия ёнига ўтирди, қўллари билан шамол тўзитган сочларини тузатди:

— Оз, оз соч. Катта соч йўқ. Ҳеч қачон!

Иван алам билан тишларини гижирлатиб қўйди холос. У муҳаққақ ҳалокат яқинлашаётганига сираям ишонгиси келмасди. Хўш, нима қилиш керак? Нима?

— Иванио, — деб қолди бирдан қиз жонланиб. — Кел, манжаре нан. Нан еяйт!

Шундан сўнг қиз чўнтакда қолган нонни олди-да, ногаҳон ёшли кўзларида қувонч ёлқинланиб нонни иккига бўлди:

— Ма, Иванио.

Йигит нон бурдасини қўлига олди-ю, лекин бу сафар уни тақсимлаб, бараварлаштириб ўтирмади. Чунки бунга ҳожат қолмаганди. Улар Айиқ довонгача эҳтиётлаб келишаётган нон бўлагини иштаҳа билан чайнаб ютишди. Шундан сўнг Иван муҳаққақ ҳалокат хавфини янада кучли ҳис эта бошлади. Қизиқ, шу сўнгги нон бўлагини еб тугатишлари билан охириги тирик қолиш умидлари бирдан сўнди, турмуш ташвишларига ҳам яқун ясалди. Энди бу ёғига бир неча дақиқали умрлари-ю, ўлиб кетишлари қолган эди холос. Тақдирни қарангки, шу пайтда қанчадан-қанча куйиб-пишишлар беҳуда кетса-я! Иван шуни ўйлаб, яна дили вайрон бўла бошлади. Шарқдаги қуролдошлар она тупроғимизни озод қилиб бўлишди, чегара чизигига етиб, бу ёққа келишяпти, Иван бўлса уларнинг истиқболига қанча интилган бўлса ҳам энди ватандошлари билан дийдор кўришолмайди...

Жулия надомат тўла кўзлари билан ваҳимали дарага қараркан, ҳамон кетмай уларни пойлаб ўтиришган юқоридаги немисларга ҳам ўқтин-ўқтин нигоҳ ташлаб қўярди.

— Иванио! Худо қаерга бор? Биби Марьям қаерга бор? Адолят қаерга бор? Нега жаза йўқ фашизм? — Жулия алам билан сўрарди нозик, буғдой ранг қўлларини мушт тугиб.

— Адолат бор! — уйқудан уйғонгандай қичқирди йигит. — Уларга жазо берилади! Ҳа, жазо берилади!

— Қаерга бор жазо? Қаерга? Инглиз? Американ? Совет Унион?

— Худди шундай! Совет Иттифоқи. У, анави ярамасларнинг кулини кўкка совуради.

— Совет Унион?

— Ҳа, албатта-да.

Кўзларида бирдан умид порлаган Жулия йигит сарин интилди.

— У якши? Якшироқ, якшироқ ҳаммадан?

Иван саволга тушунмади:

— Нима?

— Россия якши? Адолятли? Олижаноб? Иванио кеча тўғри айтган, а?

— Шу пайт Иваннинг назарида қиз ҳам, ўзи ҳам, олисдаги умр бўйи қадрлаган ва жондан азиз Ватани

хам гүё янгича либосда ва бутунлай бошқача бўлиб кўриниб кетди.

— Ҳа, — деди у қатъий. — Россия ажойиб, бебаҳо, адолатли мамлакат. Ундан яхшиси йўқ! Урушдан кейин, Гитлерни яксон қилганимиздан сўнг, бундан ҳам аъло бўлади! Мени айтди дерсан... Эҳ, қанийди яна бир кун яшасам!.. Атиги бир кунгина!..

Жўшиб кетган Иван тош устидаги қуруқшоқ йўсин тупини шартта юлқиб олди. Ҳозир унинг қалбида олис Ватан муҳаббати шу қадар тўлқинланиб жўш урардики, йиғлаб юборай деяётганини (у умрида ҳеч қачон йиғламаганди) сизди-ю, ортиқ гапиролмай қолди. Жулия, чамаси буни сизди шекилли, унинг тиззасига мулойим суркалди.

— Мен тушунайт,— деди қиз кўз ёши аралаш, аммо ёқимли жилмайиб. — Мен тушунайт. Мен ишонган сенга. Мен ўйлаган Иван озрақ ёлғон гапирайт. Мен хато қилган...

Жулиянинг бирдан қандайдир кайфияти кўтарилди. Ҳаво совуқ эди, дарадан баданни тешиб юборгудай шамол эсарди, қиз тужурканинг барига ўраниб олди. Фақат тош устида унинг шилиниб қонга беланган тўпиқларигина кўриниб турар, оёқ ёпгудай ҳеч нарса йўқ эди. Шу пайт Жулия туйқусдан бир нарса эсига тушгандай тиззалаб ўтирди-да, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, шунчаки қўшиқ айта бошлади:

Гу-у-уллаганда олмалару ноклар,
Дарё узра сузганда туман...

Иван ғалати бўлиб кетди: ўлим олдидан қўшиқ айтилиши унга бемавриддай туюлганди. Аммо тоғ беллида донг қотиб туришган немисларни кўргач, у ҳам қўшиққа жўр бўлди.

Чамаси, қўшиқ немисларни таажжубга солди шекилли, улар нималардир дея қичқиришди. Иван бу қичқириқни эшитмас, ўзларини ногаҳон маҳкумлик исканжасидан юлқиб олиб, бошқа инсоний ва беқиёс нурафшон дунёга элтган соддагина куй таъсирига берилиб кетганди.

Аммо немисларнинг қочоқлар дадиллигидан таажжубланиши узоққа чўзилмади. Дам ўтмаёқ немислардан бири шартта автоматини олиб сурункали ўқ уз

ди. Бу сафар ўқлар у ер-бу ердаги тош пўстлогини кўчириб ўтганди, тўзиган зарраларни шу зумдаёқ шамол учириб кетди. Иван, Жулиянинг эғнидаги ту-журка баридан тортувди, қиз ноилож энгашиди-да, бошини тош панасига олди. «Отинглар, ярамаслар, отаверинглар! У ёқдагилар эшитишсин! — дея кўнглидан ўтказди Иван лагерни кўзда тутиб. Чунки у ерда тоғдан эшитилувчи ҳар бир ўқ овозига қулоқ тутишарди. — Майли, ҳали тирик эканимизни билиб қўйишсин!»

Қочоқлар дара узра ўқ акси садоси тингунча бир неча дақиқа тош панасида пойлаб ётишди. Ўқ узиш тобора камаярди: немислар, қочоқларни қўрқитиш учунгина йўлига отиб қўйишарди холос. Ниҳоят, автоматлар тинди. Лекин акси садо ҳали олис-олисларда янграшда давом этар, шу пайт қаёқдандир, ўтлоқ томондан шамол аралаш бошқа бир таниш овозлар эшитила бошлади. Жулия бошини кўтариб нимадир демоқчи бўлганди, аммо Иван уни қўл ишораси билан тўхтатди — улар бир-бирларига кўз узмай тикилганча қулоқ тута бошлашди. Ёнида Жулия бўлишига қарамай, Иван ғазаб билан сўкинди. Чунки тоғ бели ортидан ит ҳуриши эшитилаётганди.

Шу пайтгача ўзини босиб келаётган Иван бирдан ғазабга миниб, оёқларини кенг керганча, даҳшатли ваҷоҳатда тик турди.

— Йиртқичлар! — қичқирди у немисларга. — Йиртқичлар! Ўзинглар яқинлашишга қўрқиб, ёрдамчи етаклаб келяпсанларми? Бари бир бизларни қўлга туширолмайсанлар! Ҳа! Тушундиларингми?!

Немислар уни осонгина отиб ташлашлари мумкин бўлса ҳам, лекин ўқ узишмади. Чамаси, улар қаршиларидagi флюгпункт нима деб қичқирганини тушунишга ҳаракат қилишарди. Асаби қўзиган Иваннинг аъзойи бадани титрар, бадани уюшиб, иссиғи кўтарилганди. У атрофга назар ташлади: юқори бир оз ёришган, булутлар орасидан тонгги қуёш нурлари ёритган кўм-кўк осмон кўриниб турарди. Қочоқлар етиб боришолмаган Айиқ чўққи ҳали замон булутлар орасидан мўралайдигандай эди. Қочоқлар чўққи ва қуёшни жудаям кўргилари келар, аммо ҳадеганда кўринавермагани учун йигит билан қизга қатиқ алам қиларди.

Иван ерга ўтирди. Энди уни ҳали замон рўй беражак фалокат билан иши бўлмас, ҳаммасини олдиндан пайқаб турарди. Ҳатто итлар тоғ белида пайдо бўлганида Иван у томонга лоақал қараб ҳам қўймади. Овчаркалар тинимсиз из қувиб келгани учун қутуриб кетганди. Бирдан Жулия Иванга отилди, унинг пинжига кириб, қўллари билан юзини тўсиб олди:

— Итлар йўқ! Итлар йўқ! Иванио, эршиссен! Тез!.. Эршиссен!

Иван баногоҳ борлигида жўш урган ғазаб ва асабийликни дарҳол босиб, яна ўзини қўлга олди. У ўзини ўлдириши осон, аммо Жулияни ҳалок этиш жудаям оғир, аммо шундай қилиши керак. Эсэсчилар уларни тирик қўлга туширишларига ва лагерга элтиб олишларига йўл қўймаслик лозим — жасадларини судраб кетаверишсин! Ҳамонки озодликка етишишнинг имкони бўлмаган экан, лоақал жасадлари билан немисларнинг жонини чиқариш керак.

Шу пайт немислар итларни бўшатиб юборишди.

Бойловдан бўшатилган бир, икки, уч, тўрт, беш нафар чавқар овчарка шамолдек елиб, ёнбағир томонга ташланди. Улар ортидан немислар югуриб келишарди. Итлар ҳали замон бу ерга етиб келишларини тушунган Иван, сакраб туриб, Жулиянинг қўлидан чангаллади. Жулия ўзини унинг бўйнига ташлаб, ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлади. У нимадир дейиш лозимлигини тушунди. Дилидаги энг асосий, энг муҳим гапни айтмоқчи бўлар, аммо негадир тили калимага келмасди. Бу орада итлар вовиллаб, ириллаганча жарлик тубига тушиб улгуришган эди. Шундан сўнг у Жулияни бағридан узиб, нақ жар ёқасига итарди. Жулия қаршилик кўрсатмади, фақат нафаси бўғилаётгандек, заифгина пиқиллаб қўйди. Унинг олайиб кетган кўзларида ёш кўринмас — фақат даҳшат ва қўрққанидан бўғзига тикилиб қолган ҳайқариқ аён кўриниб турарди.

Иван тубсиз чуқурликка қаради. Ваҳимали эди. У ердан зах, совуқ ҳаво уфурар, аммо энди туман сийраклашгани учун оппоқ қор уюмлари кўзга чалина бошлаганди. Қор уюмларидан бирининг учи анча баланд эди, буни кўрган Иваннинг хаёлидан хатарли, аммо умидбахш бир фикр ўтди. У улгуролмай қолишдан хавотирланиб, Жулияга ҳамон ҳеч нарса демас-

дан, нишонга мўлжаллаган пистолетининг тумшуғини паст туширди, қизни нақ жар ёқасига сурди:

— Сакра!

Жулия даҳшатга тушиб тисарилди. Йигит яна қичқирди: «Қорга сакра!» Аммо қиз тагин орқага тисарилиб, қўллари билан юзини тўсиб олди.

Бу орада итлар яқин дўнгликка келиб қолганди. Иван буни орқадан эшитилган қаттиқ ириллашдан сизди. Шундан сўнг йигит пистолетни тишлади-да, ирғиб қизнинг ёнига келди. Ногаҳоний шиддат билан ҳамроҳининг ёқаси ва иштонидан чангаллаб даст кўтарди, типирчилаган оёқларини олдинга қилиб бор кучи билан ўзининг назарида пастликка улоқтиргандай бўлди. Сўнгги лаҳзада Иван қизнинг гавдаси жар туби сари учиб тушаётганини кўрди-ю, аммо у қор устига тушган-тушмаганини билолмай қолди. Фақат ўзи ярадор оёғи билан бундай сакрай олмаслигини тушунди.

Иванга кўзи тушган итлар қаттиқ ҳура бошлаганди, йигит жар ёқасидан тушиб кетишига икки қадам қолгунча орқага тисарилди. Энг олдинда елиб келаётган кўкракдор, чайир, бир қулоғи йўқ бўрибосар тошдан сакраб ўтгач, Иваннинг ёнгинасида олдинги оёқларини юқорига кўтарди. Терешка нишонга олмай, аммо босиқлик билан қарийб сўнгги бор диққатини бир жойга тўплаб, итнинг катта оғзига қарата бир, кейин ўзини тўхтатолмай кетма-кеток иккинчи бор ўқ узди. Ит унинг ёнгинасидан жарлик сари учиб тушиб кетди. Иван навбатдаги итга (у ёлғиз бўлмай, ёнида яна иккитаси бор эди) ўқ теккизган-теккизмаганини кўролмай қолди.

Шу пайт у кўксидан қаттиқ зарба еб, бўғзини нимадир тилка-пора қилди-ю, лаҳза ўтмаёқ бадқовоқ осмонга тикилган кўзлари абадий сўнди...

ХОТИМА УРНИДА

«Салом, Иваннинг туғишганлари, салом сизга, уни билган кишилар, салом, Белоруссиянинг Қўш Мовий Кўл ёқасидаги Терешки қишлоғи.

Ушбу сатрларни Римдан Жулия Новелли йўллапти. Илтимос, сизларга нотаниш бир синьора ҳамқишлоғингизни билишига, Белоруссиянинг Қўш Мовий Кўли ёқасидаги Терешки қишлоғини билишига ҳайрон бўлманг. Бугун бир неча йиллик адрес қидирувлардан сўнг мазкур мактубни жўнатиш имконига эга бўлдим.

Турган гап, сизлар дунё учун машъум бўлган вақтларни, — минг-минглаб одамлар қалблари тўла армон билан ўлган замонларни, инсониятнинг қора тунларини унутмагансизлар. Айримлар ҳаётдан кўз юмишар экан, ўлимни фашизм уларга тайёрлаган қийноқлардан қутулиш деб билишди. Бу, ажалга тик қараш, виждонлари олдида пок бўлишларида уларга куч бағишлади. Бошқалар эса қаҳрамонона яккама-якка олишувда ўзлари ўлимни тиз чўктириб, инсоният учун юксак мардонаворлик намунасини кўрсатдилар, ҳатто душманларни ҳам лол қолдириб, ҳалок бўлдилар. Қонхўрлар гарчи жисмонан устун келсалар-да, маънавий қониқиш ҳосил қилолмадилар — уларнинг ғалабалари шунчаки нисбий эди.

Ватандошинглар Иван Терешка худди ана шундай одамлар тоифасига кирарди. Тақдир насиб этиб, ғолибона кураш ва катта йўқотишларнинг машаққатли йўлида менга У билан бирга бўлишга тўғри келди. Мен Унинг ҳаётидаги сўнгги уч кунни бирга баҳам кўрдим: бу уч кун қочиш, севги ва беқиёс бахтга тўла, абадиятдай чексиз бўлди. Аммо У билан ўлимни ҳам баҳамлашиш қисматимда йўқ экан. Пешанамми ёки тоғ ёнбағридаги эримай қолган қор уюми сабаблими, жар қаърига улоқтирилсам ҳам омон қолдим. Кейин мени яхши одамлар топиб олишиб, иситишди, ажал чангалидан қутқариб қолишди. Албатта, бу кейинча рўй берди. Уша жарга қулаганимдан кейинги лаҳзада кўзимни очиб, ўзим тириклигим, аммо Иванино нобуд бўлганини тушундим. Юқоридаги булутлар остида итларнинг шовқини па-

сайди, У сўнги марта узган икки ўқнинг дарада узоқлашаётган акси садосигина эшитиларди холос.

Аста-секин соғайиб кетдим.

Аввалига Унингсиз яшашим ортиқчадай туюлди ва У билан яшаган уқубатли ҳамда бахтиёр кунларим хотирасигина узоқ ойлар мобайнидаги танҳолигимни сездирмади. Унинг қандай одам бўлганини тасвирлашим ҳам мумкин эди, аммо Уни сизлар мендан кўра яхшироқ билсанглар керак, деб ўйлайман. Мен фақат шуни билдирмоқчиманки, менинг кейинги бутун ҳаётим ҳам, тинчлик учун кураш Союзидagi арзимас ижтимоий фаолиятим ҳам, касаба ташкилоти газетасини нашр этишдаги камтарона ишларим ҳам ва ниҳоят ўн саккизга кирган, журналист бўлишга тайёрланаётган ўғлим Жиованнини тарбиялашим ҳам — ҳаммаси, ҳаммаси унинг билан чамбарчас боғлиқ (Айтгандай, менинг мактубимни мана шу ўғлим рус тилига таржима қилди, гарчи мен ҳам тилларингни ўрганган бўлсам-да, лекин уни ўғлимдай мукамал билмайман). Бундан ташқари, хонамда Иван оташин севган мамлакат—Белоруссиянинг харитаси осиб қўйилган. Афсуски, менда Иваннинг фотосурати йўқ. Майли: болалагим, ўспиринлигим, ишқилиб, бирор сурати, солдатлигидаги бўлса яна ҳам яхши эди... Баъзан Иваниони эслаб, У билан учрашмаслигим, бошқа лагерга тушиб қолишим, Унинг командорфюрер билан олишишини кўрмаслигим, даҳшатли портлашдан сўнг Унинг кетидан югурмаслигим — ҳаётда Унга дуч келмай, Унинг ёнидан ўтиб кетишим мумкин эди-ку, деган фикрдан сесканиб кетаман. Аммо бундай бўлмади, ҳозир қисматимга, зиммамга тушган барча синовларга раҳмат дейман, мени У билан қовуштирган илоҳимга минг қатла шукур дейман.

Тамом. Финита.

Мардлигига қойил қолса арзигулик ва марҳамат бобида чинакам рус — шундай бир инсонни туғиб вояга етказган ва Уни билган одамларга ташаккур билдираман. Унутманглар Уни!

Ҳамма, ҳаммаси учун раҳмат.

Сизларни ҳурматловчи *Римлик Жулия Новелли».*

ТОНГГАЧА
ЯШАСА...

БИРИНЧИ БОВ

Ивановский бостирма бурчагидан ўтгач, Дюбиннинг гапини шартта бўлди:

— Тамом. Баҳслашиб ўтирмайлик, одамларни сафга тизинг!

Оқ маскировка халати устида халпиллаб турган қотма, бесўнақай узун оёқ старшина Дюбин айтмоқчи бўлган гапини айтолмади. Унинг аёз ва шамол ялаб, барвақт ажин тушган юзи норози буришгани тез бостириб келаётган шом ғира-ширасида кўриниб турарди. Старшина лейтенантнинг фикрига қўшилмай пича жим тургач, қор устидаги билинар-билинемас сўқмоқдан ҳафсала билан қия очиб қўйилган бостирма эшиги томон шахдам юриб кетди. Энди қия очиб қўйишга ҳожат қолмагани учун Дюбин эшикни қулочкашлаб заттиқ тортганди, эшик силкиндида, қийшайганча битта ошиқ-мошиқда саланглаб қолди.

— Подъём! Сафланишга чиқинглар!

Ивановский юришдан тўхтаб, қулоқ сола бошлади. Бостирмадаги секин эшитилаётган говур-ғувур дарҳол тинди. Ҳозир ҳамма учун жудаям кўп нарсани англатувчи, муҳаққақлиги билан сеҳрлаб қўйгандай туюлган, аслида эса ҳар куни бериладиган ҳарбий буйруқ янтрагандан сўнг ичкари жимжит бўлиб қолганди... Аммо лаҳза ўтмаёқ, бостирма ичи жонланди-ю, ҳамма бараварига ҳаракатга тушиб, ола-говур овозлар эшитила бошлади. Мана, кимдир биринчи бўлиб қоронғи бостирманинг эшигидан чиқиб ярқировчи қорга қадам қўйди. Ивановский, бостирманинг элас-элас кўзга чалинувчи девори тагида маҳтал бўлиб қотиб турган янгигина маскхалатли оппоқ гавдага назар ташларкан, паришонлик билан ўзига-ўзи: «Пивоваров», деб қўйди. Аммо у чуқур ташвишли ўйга чўмгани ва старшинанинг бостирма ичидаги амирона бақирӣқ-чақирӣғига қулоқ солиб тургани учун шу заҳотиёқ жангчини эсдан чиқариб юборди.

Ёғоч девор остидан Дюбиннинг ташвиш тўла амирона овози қулоққа чалинди:

— Тез чиқинглар! Ҳеч нарсa унутилмасин, қайтиб келиб ўтирмаймиз!

Старшина чамаси ҳамон лейтенантнинг фикрига қўшилмай аччиқланар, лекин унинг бу кайфияти бирор хатти-ҳаракатидан сезилмасди. Дарвоқе, Дюбин ўзича ҳар қанча аччиқланиши мумкин, шахсий иши, лекин ҳозирча бу ерда лейтенант Ивановский буйруқ бериш ҳуқуқига эга экан, қандай қарор қабул қилиш ўшанинг ихтиёрида. Лейтенант бўлса, шу ердан ҳозир ўтамиз, деб узил-кесил қарорга келиб қўйди. Ахир пайсалга солавериш ҳам эви билан-да! Бусиз ҳам олти суткача кутди. Жуда ҳам яқин, арзимас ўттиз километр эди, энди бўлса, олтмиш километрга айланибди. Ҳозиргина харитада ўлчаб кўрди. Турган гапки, аслида бу масофа ортиқроқ чиқадди. Тўғри, ноябрь охирида тун узун бўлади, аммо ҳар қалай, бу тунда анча-мунча иш қилиш керак экан, шундай қимматли фурсатни қўлдан бой бериш ақлдан эмас.

Лейтенант деворга суяб қўйилган ўз чанғи боғламини шартта олди-да, сўқмоқдан чиқиб, сафга тизилаётган гуруҳдан уч қадам олд томондаги қор устига ўтди. Жангчилар апил-тапил чанғиларини олишиб, бошларига капюшон кийишди. Урмон этагидан эсаётган шамол маскировка халатларнинг юпқа хом сурпини қаттиқ силкитар, узун боғичларнинг тугунли учи жангчиларнинг кўксига уриларди. Ивановский ортиқча юк бўлмаслигига нечоғлик ҳаракат қилмасин, анчагина лаш-луш тўпланиб қолганди. Маскхалатлари остидан калта пахталик кийганлари учун буюм қопчиқлари, граната сумкаси, қурул, сумкача, ўқдонлар — бари ўн нафар жангчини ҳозир қўполдан-қўпол қилиб кўрсатарди. Бунинг устига ҳозирча фақат ортиқча юк чанғи боғламлари ҳам бор. Аммо бу нарсаларнинг бари керак, ҳатто зарур ҳам. Ҳозир, айниқса нокеракдай кўринган чангилар кейинча немислар ортида жуда ҳам иш беради. Ивановскийнинг бутун умиди чангиларда эди. Гуруҳ чанғили бўлишини худди ўзи таклиф этган ва бу фикрни разведка бўлимининг бепарво бошлиғидан тортиб инжиқ, ишлари ва қўл остидагилар дастидан қалтироқ касалига мубтало бўлган штаб бошлиғига-ча бажону дил маъқуллашганди.

Лекин гап ана шу фикрни амалга ошира билишда.

Ҳозир лейтенант жимгина, пинҳона тоқатсизлик

билан гуруҳнинг саф тортишини кутаётиб, кўпроқ, шу фикр устида бош қотирарди. Қорли ғира-ширада чанғи боғламларини ечиб, юк орқалаган жангчилар сўқмоқ торлиги учун бир-бирларига урилиб кетишар, аста тақ-туқ эшитиларди. Чанғида яхши учишармикин улар? Тузукроқ текшириб кўришга вақт ҳам бўлмай, саҳардаёқ олдинги маррага чиқишди-ю, энгашганча бутазор орасига кириб олишди. Лейтенант кеча эрталабдан бери бу ердаги ўқчи батальон командирининг кузатув пунктида душманни кузатди. Кун бўйи пастак, бадқовоқ осмонда учқунлаб турган қор кечга томон кучайди — лейтенант хурсанд бўлиб кетди. У ўтиш маршрутини яхшилаб кўздан кечирган, ундаги ҳар бир дўнгликни хотирида сақлаб қолганди. Қор ёққани кўнгилдагидай бўлдида! Аммо қоронғи туша бошлаши биланоқ шамол йўналиши ўзгариб, қор сийраклашди. Энди бўлса, мана, деярли тиниб қолди. Муздай ҳавода фақат яккам-дуккам қор учқунни айлана-айлана бостирманинг ёғоч деворига эринчоқлик билан уриларди. Старшина, бирор икки соат кутиш керак, яна ёга бошлаши мумкин, деди. Қор ёғиб турса, уларнинг ўтиши осон бўлармиш...

— Ёғмаса-чи? — кескин савол берди Ивановский.

— Унда ярим кеча душманга сийлов бўлиб қолади ми? Шундайми?

Ярим кечани қўлдан бой бериш тўғри эмас, албатта. Улар босиб ўтишадиган йўл худди ана шу ярим кеча вақтига мўлжалланганди. Аслида старшинанинг гапида ҳам жон бор. Ўтиш муваффақиятли чиқмаса ярим тунгина эмас, бутун бошли энг узун тун ҳам сариқ чақага қиммат бўлиб қолиши мумкин. Армия штабини қўриқловчи батальондан ҳозирги вазифага махсус сафарбар қилинган, лавозими бўйича взвод командирининг ёрдамчиси, тажрибали, ҳақиқий заҳматкаш пиёда жангчи, индамас, миқти ва даванги сержант Лукашов сўқмоқдаги ўнг қанотни эгаллади. Лукашовнинг бутун туриш-турмуши босиқ, аниқ ҳаракатларида қандайдир дадиллик куч-қувват ва ишонса бўладиган жиҳатлар бор эди. Унинг ёнидаги жангчи Ҳакимов ҳам ўқчилар сафидан чақирилган. Гарчи ҳали ҳеч қандай команда берилмаган бўлса ҳам унинг туташ қошли юзи жид-

дий, бутун диққат-эйтибори командирга қаратилган, бир қўлида милтиқ, иккинчисида эса чанғи ушлаб турарди. Ҳақимовнинг биқин томонида турган қўпоровчи жангчи Судник ҳали ёш, зехнли ва кўринишидан анчагина бақувват эди. У ўзи каби салёр, қуролдош дўсти Шелудяк гуруҳга олингач, ихтиёрний сафарга отланганлардан (бундайлар кўпмасди) бири эди. Судник билан Шелудяк армия штаби қўмондонлик пунктини биргаллашиб ускуналагандилар. Ивановский Шелудякни қўпоровчиликка яраш-ярамаслигини билмас, аммо унинг чанғида юришга уқувсизлиги аниқ эди. Буни Ивановский бошидаёқ сезиб қолди. Бесаранжом ва қўпол, қирқ ёшли бу киши ҳали сафга турмасиданоқ қўлидан чанғиси ва таёқларини тушириб юборди. Жангчи уларни йиғиштириб оламан деб, милтигини ҳам қорга тушириб юборди.

— Тузукроқ боғлай ололмабсан-да, а? — деди у томон қадам ташлаб Дюбин. — Қани, бу ёққа бер-чи!

— Чанғида юролмайсизми? — сўради Ивановский, Шелудяк ҳали танбеҳ олишини сезиб.

— Менми? Ҳа, анави.. Бир вақтлар юргандим.

«Бир вақтлар эмиш!» деб қўйди лейтенант ўзича энсаси қотиб.

Жин урсин, ўзиям хўп одам танланганга ўхшайди-да, ҳали тасодифлар бўлиб туради шекилли. Бунинг ажабланидиган жойи йўқ. Чунки лейтенант бирма-бир савол-жавоб қилиши, ҳар бир одам билан мустақил гаплашиб, чанғичиларни алоҳида-алоҳида кўриб чиқиши керак эди. Аммо унинг ҳатто бош қашлашга ҳам вақти бўлмади, икки кун ичи штабда разведка бошлиғи, кейин артиллерия қўмондони ҳузурларида, сиёсий бўлим, алоҳида бўлимда ўралашди. Гуруҳни бошқалар, унингсиз тайёрлашди.

Тез қоронғи тушиб, қаҳратон қиш туни бошланди. Қор бутунлай тўхтагани учун лейтенант тоқатсизланарди. Дюбин, Шелудякнинг чанғисини ҳадеганда боғлаб бўла қолмасди. Юзларига капюшон соя ташлаган жангчилар саф тортиб сабрсизлик билан кутишяпти. Шелудякдан кейинги, Дюбинга ўхшаб учли будёновка кийган сипо, чиройли Краснокуцкий оғирлигини у оёғидан бу оёғига соларди, сўнг новча Казевич ва ушоққина, камгап Заяцлар роз қотишганди. Сўқмоқдаги сафнинг охирида чамаси, гуруҳ-

даги энг ёш, лейтенантнинг ҳамшаҳари (у ҳам артиллериячи эди) Пивоваров кўринарди. Ҳа, лейтенант афтидан, кўп ўтмай шуҳрат ёки ўлим топиш эҳтимоли бор сафарга биргалашиб бораётган бу одамларини тузукроқ билмас, бунинг иложи ҳам йўқ эди. Ҳозирги вазифага яхши таниш, жангларда чиниққан одамлар билан борилса дуруст бўларди албатта. Аммо ўшандай яхши таниш, чиниққанларни қаёқдан олади? Унинг батареячилари дафн этилган қардошлик мазорлари ёки якка қабрли ва ҳатто гўри топилмаган барча қишлоқчалар, қабристонлар, дарахтзору тепаликларни ҳозир эслаш қийин. Тупроқ остида кўмилганча қолиб кетишди батареячилари. Урушнинг беш ойи давомида камгина одам омон қолди, бундан бир ҳафта муқаддам у билан бирга тўрт кишигина немислар ортидан ўтиб олишди. Булардан икки кишини совуқ олди, биттаси Алексеевка ёнидаги ўтишда яралангани учун унга охиригача ҳисобчи младший сержант Воронов ҳамроҳлик қилди. Уша Воронов ҳозир жудаям иш берарди-да. Аммо Ивановский уни излаб тополмади. Ҳисобчини олдинги маррадаги ўқчи батальонга жўнатишибди. Афсуски у ердан ҳар доим ҳам эсон-омон қайтаверилмайди...

— Хўш... Равнясь! Смирно! Ўртоқ лейтенант...

Лейтенант:

— Вольно, — деди-ю сафдагиларга савол ташлади: — Қаёққа кетаётганимиз ҳаммага маълумми?

— Маълум, — жавоб қайтарди Лукашов. Бошқалар ҳам маълум, дегандай чурқ этишмади.

— Немисларга меҳмон бўлиб боряпмиз. Нима учун ва нега бораётганимиз хусусида кейинроқ... Ҳозир бўлса... Ким касал? Ҳеч кимми? Демак, ҳамма соғ, а? Ким чанғида юра олмайди?

Бир неча кишидангина иборат саф қимирламай сергак турар, хом сурп капюшон тагида жангчилар кутишдан толиқиб, ҳозир солдатлик тақдирларининг бирдан-бир ҳаками — ўз командирларига жиддий ва итоткорона боқишарди. Ҳамма чурқ этмай жим турар, ҳали чамаси ҳеч ким тез орада нималар рўй беришини яхши англамас, фақат барча нарсада анави командир ва гуруҳга икки кундан бери бошқошлик қилаётган найнов старшинагагина ишонарди холос.

Ивановский маскировкали шими кесимидан чўн-тагига қўл тиқиб, қачонлардир ёндирилган немис танкасидан ўлжа олинган учбурчак оғир соатни чиқарди. Командир кафтида тез ва қаттиқ чиқиллаётган соатнинг фосфор қопламали циферблати ялтираб кетди. Вақт ўн минут кам етти эди.

— Шундай қилиб ихтиёримизда ўн икки соат вақт бор. Шу муддат ичида, албатта бундан бир-икки соати душманнинг жанговар сафларидан ўтишимизга кетади, олтмиш километр йўл босишимиз керак. Тушунарлими? Шунга қурби келмайдиганлар борми?

У сафга савол назари ташлаб чиқди. Сув қуйгандай жимжитликда фақат томдаги шамол учираётган қор шитирлашигина эшитиларди холос. Лейтенантнинг анча жиддий бу саволига ҳам ҳеч ким жавоб қайтармади.

— Унда бўпти. Старшина — саф кетида боради. Гуруҳ менинг ортимдан марш!

Уларни бу ерда ҳеч ким кузатиб қўймади, ўтиш бўйича тайёргарлик олдиндан шошилишча бажарилганди. Бир соат бурун ўқчи батальон командирининг кузатиш пунктида, немисларни чўчитиб қўймаслик учун батальон жим туришига келишиб олинилган гуруҳ тонг ёришар-ёришмас сездирмай ўтиб кетишга ҳаракат қилиши керак эди. Дарҳақиқат, ёрдам керак бўлган тақдирда ҳам номигагина батальон, аслида эса ўқчи ротадангина иборат, устига устак янги командир ротаси, пулемётчи старший лейтенант қўмондонлик қилувчи бу батальон қандай ҳам ёрдам кўрсата оларди. Старший лейтенант гуруҳни иложсиз ҳолдагина ўт очиш билан пана қилишга ваъда берди. Ҳолбуки, у қўмондонлик пунктида ҳозир бўлган армия штаби разведка бўлимининг капитани талаби билан мажбуран шундай ваъда берганди. Кўп ўтмай, капитан кетди, батальон бўлса, жангни давом эттириши керак, бунинг устига ўқ-дори тахчил, бошлиқлар ўқ-дорини муҳимроқ жанглар учун авайлашни талаб қилишяпти.

Тўғри, капитан гуруҳ худди шу ердан ва бугуноқ ўтсин, деб туриб олмади. Қор тўхташ бошлагани ва қаршидаги кимсасиз, ўртаси эгри-бугри бутазор кафтдек кенг ўзанга қараб туриб, штаб вакили иккиланди:

— Ҳа, дарҳақиқат. Худди кафтдек. Қисқаси, ўзинг ҳал қил, лейтенант. Сенга аёнроқ.

— Утаман,— деб қўя қолди Ивановский.

— Майли, ихтиёринг. Эҳтимол омадларинг келиб, немислар кутмаган жойдан ўтиб кетарсизлар.

«Ким билсин кутмаётган жойларини. Немислардан сўраб бўлмаса», — ташвишга толди лейтенант. Аммо у ўтишни бошқа кечиктиролмасди. Ҳозир улар боришаётган ишни пайсалга солиш ростанам ҳалокат билан баравар. Бунингсиз ҳам у керагидан ортиқ кечикди, Унинг айби билан эмас, албатта.

Жангчилар тўпиққача, айрим жойларда тиззага-ча қорга ботиб, дўнгликка турна қатор кўтарилишди. Ивановский орқасига ўгирилиб биринчи марта кўнгли ўрнига тушди: унинг қисқа колоннаси итоаткорона етиб келган, ҳеч ким ортда қолмаган, ҳаялламаган эди. Лейтенант тўхтаганида қолганлар ҳам деярли баравар тўхташди. Энди кутиш, эҳтимол ҳатто ётиб нафас ростлаш ҳам керакдир, йўқса, тепалик устидаги немислар уларни кўриб қолишлари мумкин. Қўғайзор тепаси ва батальон жойлашган ёнбағирликлар осойишта бўлиб, ўнг қанотдаги ўрмон ортидагина олис отишмалар қулоққа чалиниб қоларди. Уша томондаги қоп-қора ва бўтана булутлар босиб гурган юқорида нимадир заиф нур сочарди. Қорамтир буталар, дарё устида қорга бурканган қамишзорлар, қор остидан тўп-тўп туртиб чиққан бурганлар билан қопланган қўғайзор қоронғилик сари қия чўзилиб кетганди. Дарёгача ярим километрдан кам эмас. Бу оралиқни эмаклаб ўтиш керак, кейин анчагина жойда ўрмалашга тўғри келади, у ёғига нима қилишни айтиш қийин, ишқилиб қўғайзордан у ёғи бу ердан мутлақ кўринмаётган хавфсиз ўрмонга тезроқ ўтиб олинса бўлгани.

— Етинглар! Менинг орқамдан, марш! — буюрди паст овозда лейтенант тирсақлари билан қорга ётиб.

Пахтадай юмшоқ, узиб олувчи қалин қор маскалатнинг қўлқоп, энг, бел ва этик қўнжларини беаёв тўлдириб, ёқимсиз шилп-шилп эрир, баданга муздек тарқаларди. Тер ва совуқ қор сувидан лейтенант дам дир-дир титрар, дам буғ нафасини бўғиб, кўкрагини чўғдай қиздирарди. Ивановский уч бармоқли қўлқо-

пини тишида ечиб, ҳўл бармоқлари билан капюшон тизимчасини тортди. Шундан сўнг юзига салқин урилиб, бадани яйраб кетди. Энг муҳими, қулоқлари очилгани учун бурганларга урилаётган шамол овози ва орқа томондан тушуниб бўлмайдиган узук-юлуқ товуш эшитила бошлади.

Улар чамаси ярим километрча ўрмалаб боришган бўлишса керак, кул ранг қоронғиликда деярли қорли яланглик билан қўшилишиб кетган зимистон осмоннинг четига туташ, орқа томондаги қарағайли дўнглик базўр кўзга чалинарди. Яхшиямки ўн нафар солдат қолдирган из, жангчиларнинг ўзлари каби ҳатто яқиндан ҳам кўринмасди. Аммо Ивановский нақ ҳозир мушаклар кўтарилса, уларнинг қордаги изларигина эмас, ўзлари ҳам кафтдай кўриниб қолишларини биларди.

Лекин ҳозирча атроф қоронғи ва осойишта. Урмон ортидан оғир жанг гумбури элас-элас қулоққа чалинарди. Уша жойдаги кўкда кечқурунданоқ олис отишманинг акси — қип-қизил кенг шуълалар ёйлиб, Ивановский тирсак тираган ер туб-губидан аста титраб қўярди. Шунингдек у ерда гоҳо кўкка сариқ мушаклар отилиб чиқиб, шу заҳотиёқ ёруғлик ва зулмат бўтанаси орасида сўниб қоларди.

Бу қўғайзордан мумкин қадар тезроқ ўтиш керак эди. Улар ҳали олдинги маррадан ҳам ўтишмаган, рўпарада дарё ёқалаб юришдек энг хавфли йўл турарди. Аммо бунингсиз ҳам жангчилар бир қадар ҳориб, саф чўзилиброқ қола бошлаганди. Ивановский бирдан изма-из ўрмалаётган Лукашовнинг шарпаси эшитилмаётганини сезиб қолди. У гарчи ҳозир бир дақиқа ҳам тўхташ мумкин эмаслигини билса-да, орқасига қараган кўйи нафас ростлаб кута бошлади. Аммо чамаси чарчагани эҳтиёткорлигига таъсир қилди шекилли, нарироқда энди иккинчи марта милтиқ чанғига урилганига ўхшаш сушт шарпа эшитилганида лейтенант асабийлашиб бор вужуди билан қорли ним қоронғиликка газабнок тикилди. Ландавурлар экан-ку, булар! Ҳозир имкони бўлмагани учун лейтенант уларга бошлаб танбеҳ беролмай шундай, дейиш билангина кифояланди холос. Рост-да, чанғини чап қўлда, милтиқни ўнг қўлда ушлаш керак, деб неча марта уқтирган. Аксинча, кимгадир

милтиқ билан чанғини қўшиб ушлаш зарурдай тиқир-тиқир қилаётгани ортиқча...

Орқадаги қоронғиликда букчайган гавда ҳарсиллаганча ўрмаларди. У лейтенантнинг оёқлари остига етиб тўхтади. Яна кимнингдир қораси кўринди, қолганларини эса зулмат ва қор халақит бериб кўриш имкони бўлмади. Ивановский ҳорғин шивирлаб сўради:

— Ўрмалашяптими?

— Ўрмалашяпти, командир,— шивирлади сержант.

— Айгиб қўй, илдамроқ ҳаракат қилишсин!

Пастликда қор янаям қалинлашиб, разведкачилар кифтлари баравар ботиб қолишарди. Болдирга муздек кўкат ёпишишига қараганда ботқоқлик бошланган бўлса керак. Ивановский харитага қарамас, ҳозирги жойлари унга олдиндан маълум бўлгани учун одатдагидай йўналишни жиддий рельеф ўзгаришига қараб белгиларди. Бу ерда доимо пастликни назардан қочирмаслик, у орқали дарё ёқасидаги бутазор ёнига ўтиб, кейин ана шу бутазор остидан ўрмалаш керак эди. Ҳали ўрмалаб ўтиладиган жой анчагина, қаттиқ чарчатиши ҳам мумкин. Аммо ишқилиб немисларга уларнинг бирорта бекитиқча пистирмаларига дуч келиб қолинмаса бўлгани. Акс ҳолда, сездирмасдан ўтиб бўлмайди ва бутун мўлжалланган мақсад бошидаёқ чиппакка чиқиши мумкин.

Лекин Ивановский миясидан бундай шум фикрни чиқариб ташлаб, бутунлай қоронғилашган зулмат орасидан олдинга тикилди. Бутазор яқин қолганга ўхшар, унинг ортида қор босган дарё кўринарди. Ҳозир турган жойлари — лейтенант буни харитадан биларди — нақ бетараф ернинг ўртаси бўлиб, наридаги тепаликдан миналар абжақ, қилиб ташлаган чоққина қишлоқча бошланарди. Уларда немислар, тўғри, немисларнинг дастлабки окопи янаям яқин, дарёдан атиги юз метрча нарида холос. Уша ерда гуруҳ қўғайзор бўйлаб бурилиши ва ҳозирги окоп ҳамда четроқдаги худди тўнкарилган қошиққа ўхшаш тепаликка жойлашган иккинчи бир окоп оралиғидан бутазор сари ўтиб олишга ҳаракат қилиб кўриши керак эди.

Бу орада қор қалинлашишдан ташқари, бутунлай юмшаб, жангчилар қўли остидан ёзги ўрилмай қолган

кўкатлар қисирлай бошлади. Улар ботқоқликдан ўр-малаб кетишди. Ивановский тиззаси билан бехосдан ҳали музламаган йўсин иллизини босиб синдирган-ди, қор устига шалолаб сув отилиб чиқди. Лейтенант эҳтиётсизлигим душманни сергаклантириб қўй-мадими, дея бир лаҳза тўхтаб, атрофга қулоқ солди. Аммо бу жойда бутазор бошланар, ярим қулоч нари-даги қор остидан ўтиб бўлмас девор янглиғ ольха бутоқлари, қизил новдалар чиқиб турарди. Ивановский тарқоқ гуруҳи тўпланиб пана жойга ўтишни учун бута тагидан яна пича ичкарироққа ўрмалади. Бута-зор уларни қишлоқдан бемалол пана қилар, бу ерда энди мушаклар ҳам қўрқитолмасди. Тўғри, олдинда ҳали қошиқсимон хавфли тепалик ва яланглик бор, лекин бу тепалик ҳар қалай хиёл нарироқда эди. У ердан немислар разведкачиларни ҳатто мушаклар ёруғида ҳам кўришолмасди.

Лейтенант саф ортидаги жангчилар судралиб қолиб кетмадимикан, деб нуқул ўша ёққа ўрнидан туриб қарагиси келарди. Ҳозир ҳаммани бир ерга жамлаши жуда муҳим, бундай вазиятда тарқоқлик яхшиликка олиб бормади. Тўғри, бирор ҳодиса рўй берса, орқа-да чора кўрадиган одам бор: энг ортда, умуман фаросатли, лейтенантнинг ўзидан ёши бир ярим бараваг катта Дюбин ўрмалаб келарди. Аммо Дюбин запас-дан, феъли ёмон эмас-ку, лекин ҳақиқий фронтчига хос омилкорлик кўрсата олармикин? Ивановскийнинг ўзи тажрибали командир, июнь кунларидан бошла-боқ уруш қийинчиликларини бошидан кечирган бўлиб, запасдагиларга унча ишонқирамас, у ишнинг пухта-роқ бўлиши учун одатда ундайларга юкланган вазифанинг бир қисмини ўз зиммасига олишга ҳаракат қиларди. Душманнинг орқа томонига ўтишни кечик-тириш тўғрисида таклиф киритган старшина билан Ивановскийларнинг бояги қизаришиб олишлари ҳар иккалаларида ёмон таассурот қолдирди. Лейтенант ким билан бўлмасин ҳукмронлик борасида шерикчи-лик қилишни ёқтирмасди. Айниқса у, ўз ақли ва қатъиятига ишонган бугунгидай ишда ҳеч кимни тан олмасди. Ҳозирча қизаришишлари бахайр тугади, омад кулиб, бу ёғида ҳам иш ўнгидан келса, вақти билан у Дюбиннинг кўзини очиб қўяди...

Орқадаги юмшоқ қор бағридан Лукашовнинг шивирлаган овози эшитилди:

— Энди қаёққа, ўртоқ лейтенант?

— Секинроқ! Ортадагилар қалай?

— Ўрмалашяпти. Фақат анави Шелудяк етиб юрولмаяпти...

Тағни Шелудяк! У батальондаёқ лавашанглиги билан лейтенантнинг ғашини келтирган, аммо югур-югур билан хаёлидан кўтарилиб кетганди. Ивановский уни соғлом, эплаб кетар, деб ўйлаган эди. Устига устак гуруҳга сапёр зарурлиги учун иложсиз биринчи дуч келган мана шу ёши катта, лавашанг амакини олишга тўғри келди. Аммо уруш одамдаги жисмоний кучдан ташқари уддабурролик, машқ кўрган бўлишни ҳам талаб қилади. Бу кўп марта тажрибада синалган. Қисқаси, улар вақт зиқ бўлгани учун машқ ўтказишолмади. Разведка ва алоҳида бўлим бошлиқлари кун бўйи рўйхатни қайта кўриб тартибга солиш, одам саралаш билан банд бўлишди, ниҳоят гуруҳ таркиб топган пайтда эса машқ ўтказишни хаёлга ҳам келтириб бўлмасди.

Ивановский чанғисини қолдириб, Лукашовни четлаб ўтди. У қолдирган издан орқага ўрмалаб кетди. Дарҳақиқат сержантдан анчагина ортда ҳорғин Шелудяк базўр судралар, кейингиларга, ҳам халақит берарди. Лейтенант унга яқинлашгач, ғазабнок бўлиб шивирлади:

— Нима гап?

— Қарамайсизми, терлаб кетдим! Қачон чанғида юра бошлаймиз ўзи?

— Имилламанг! Тез!— шоширди лейтенант жангини.

Маскировка халати остидан портлатувчи моддали оғир қопчиқни ортмоқлаб олган Шелудяк қўймичини чайқата-чайқата ўрмалаб сержант томон ошиқди. Унинг ортидан бошқалар ҳам ўрмалай бошлади. Лейтенант ёнидан Ҳакимов, Заяц, Судник ва яна кимдир ўтди. Капюшонини паст тушириб олгани учун унинг юзи кўринмасди. Лейтенант старшина Дюбинни кутиб турди.

— Нима бўлди?— сўради старшина лейтенантнинг ёнида кўп тўхтамай. Ивановский жавоб қайтармади. Нима деб ҳам жавоб қайтарсин? Наҳотки ортда к-

лувчи қилиб тайинлаган старшина гуруҳ тарқоқлангани, саф чўзилиб, тартиб бузилганини кўрмаётган бўлса?

— Ортада ким тақирлатди?

— Тақирлатди? Эшитмадим.

Ҳа, турган гап, у этишмаган. Ивановский гапни чўзиб ўтирмай, атрофга жимгина қулоқ сола бошлади. Аммо яқин теваарак осойишта, қарағайли дўнгликдаги бизникилар сергак сукут сақлашар, олдиндаги немислар ҳам жим эди. Қорга беланган ўн нафар оқ халатли жангчилар ўзлари қор суриб қазिशган чуқурчаларда бир текис дўппайиб-дўппайиб ётишарди.

— Яхшилаб қулоқ солиш керак,— шивирлаб қўйди Ивановский.— Ҳозир ўтамиз. Тиқ этган овоз бўлмасин!

Старшина ҳеч нарса демади. Шундан сўнг қорда жангчиларни четлаб ўтган лейтенант илдам олға ўрмалаб кетди. У жангчиларнинг юзини кўрмаса ҳам уларнинг капюшон остидаги сергак, умид ва ташвиш тўла нигоҳларини яққол ҳис этарди. Ҳамма жим. Ивановский чуқурчада гуноҳкорона пиш-пиш қилиб узала тушган Шелудякни четлаб ўтгач, қатъий талаб қилди:

— Бор кучинг билан ўрмала! Бор кучинг билан, Шелудяк? Тушундингми?

Лейтенант жамулжам, ер бағирлаб ётган сафнинг олд томонига ўтгач, бутазор четидаги энг чуқур қордан яна ўрмалай бошлади. У қор устида бир қўли билан чанғи, иккинчиси билан автомат судраб борарди. Автомат дискалари солинган сумка белидан қорнига тушиб кетавергани учун дам-бадам сумкани орқасига ташлаб қўярди. У қорда қандайдир шохшабба уюмига тегиб қаттиқ қисирлатиб юборди. Нимагадир илашиб қолган маскировка халати йиртилди. Чанғи қорга тиқилиб қолди. Ичида сўкиниб қўйган лейтенант бир дақиқа овора бўлгач, ўзини четга, бутазордан пича нарироққа олди. Қаердадир, яқингинада дарёга қуюлувчи ирмоқ бўлиши керак. Ўша ирмоқдан бошланувчи маълум массафа немислар ихтиёридаги энг қалтис жой.

Аммо лейтенант ирмоққача етмасидан, яқин жойда ҳавода патир-путур юксалиб вишиллаганча нур сочган ёлқинли ёй осмон четида из қолдириб ўтди.

Қор билан олишишга берилиб кетган Ивановский аввалига бунинг мушак эканлигини тушунмади. Мушак уларга етмай, кўзни қамаштирувчи алангадай кўкка ёйилди-ю, қор босган текислик, бутазор ҳаракатсиз, қарахт бўлиб қолгандай туюлди. Кейин нимадир чайқалиб титради ва ҳаммаси четга ёпирилди, қўғайзорда сонсиз кўланкалар шитоб билан тўлғана бошлади. Бутазор ортидаги қорга тушган мушак яна бир неча лаҳза совуқ ёлқинланиб турди-ю, охири сўнди.

Деярли нафас олмай ётган жойида тош қотган Ивановский ҳаво етишмай қийналар, юзининг ёнгинасида шамол қор тўзитарди. Лейтенант ўқ овозлари, бақир-чақир эшитилиши ва навбатдаги мушак отилишини кутганди, аммо зимистон тун аввалгидай дилтанг, ваҳимали сукутга чўмди.

Шундан сўнг Ивановский кўз қамаштириши тезроқ ўтсин учун бир лаҳза киприк юмиб туриб яна олдинга тикилди. У нега мушак отилганига тушунмасди, ахир, мушак кўтарилган йўналишда немислар бўлмаслиги керак-ку. У томон ботқоқлик, дарё бутазор. Лейтенант аслида худди ўша ёққа ўрмалаб бормоқчи эди. Демак, бу йўл улар учун ёпиқ.

Орқадаги Лукашов унинг этигидан тортди, лейтенант қарамади, ҳатто бирор нарса демади. Ҳозир Ивановскийни сезиб қолишдими-йўқми, деган саволгина қаттиқ ташвишга соларди. Агар немислар сезиб қолган бўлишса, уларнинг бугунги уринишлари шу билан тамом. Борди-ю, пайқашмаган бўлишса, бу хосиятсиз жойдан тезроқ жўнаб қолиш керак.

Орадан яна бир дақиқа ўтди. Ўқ ҳам узилмас, мушак ҳам отилмас эди. Шундан сўнг Ивановскийнинг миясига бу ердаги немисни тунда мушак отишга юборишганга ўхшайди, фрицни четлаб ўтган маъқул, деган фикр келди. Лейтенант шартта бутазор томон бурилди-да, дарёнинг бир қадар паст қирғоғи томон эмаклаб кетди. Қирғоқда қоп-қора бир неча туп йўғон ольха эгилиб турарди. Кейин у ҳайиқмай қирғоқдан қор босган текис муз устига тушиб олди. Нариги қирғоқ сийрак ва камбар бутазор. Ундан нарироқда эса тепалик. Тепаликдаги қишлоқ четига қурилган бостирма ёнида немисларнинг окопи бор.

Лейтенант иккиланиб ўрмалашдан тўхтаганди, из-

ма-из келаётган сержант Лукашов ёнига ўрмалаб келиб шивирлади:

— Дарёдан юра қолайлик...

— Секин...

Вазият оғирлашганди. Бу қирғоқда улар душманга жуда яқин келиб қолишган, сездирмай ўтиб кетиш учун нақ қирғоқ ёқалаб силжишга тўғри келарди. Дарёнинг музлаган текис сатҳига тушиб олишса қанийди-я, аммо дарё ҳаддан ташқари эгри-бугри эди. «Уни айланиб чиқиш учун қанча вақт кетаркин?— ўйлай бошлади Ивановский юраги сиқилиб.— Бунинг устига музи юпқа жойлари бўлса-чи?»

Лейтенантга анча вақт ўтиб, бутазорда бекорга узоқ ушланиб қолгандай туюлди. Сафарнинг бошидаёқ кечикса-я. Юрагига тушган гулгуладан чўчиб кетган лейтенант ўгирилиб қаради. Орқадаги ҳамма жангчилар дарёдан ўтиб бўлишган, олдинга юришни кутиб туришарди. Тунги ғира-ширада яқингинадан бир неча гавда кўзга чалинар, қолганлар эса мутлақо кўринишмасди. Лейтенант яна дадиллашиб, қор устидан ўрмалаб кетди.

Бу сафар у узоқ ўрмаламади, яна худди ўша жойдан мушак кўтарилди-ю, шу заҳотиёқ мушак отилгандаги шиқ этган овоз ҳам эшитилди. Қорга қапишган лейтенант вужуди кўзга айланиб, оппоқ қор устидаги сутдай ёритилган айқаш-уйқаш бутоқларга тикилди. Йўқ, мушак аввалги йўналишда, жангчилар ўрмалаб келишган қўғайзорнинг нариги томонига уча бошлади. Демак, ҳар қалай, уларни пайқашмабди. Ивановский кўнгли жойига тушиб, мушак сўнгач, чанги боғламини тортди-да, тирсак ва тиззаларини ишга солганча жадал олдинга интилди. У зимистон қоронғиликда ҳеч нарса кўрмай, чанги судраган кўйи бир неча лаҳза ўрмалади. Шу пайт баногоҳ нақ осмондан ўзанга тушган бениҳоя кучли ёруғлик яна лейтенантнинг кўзларини қамаштириб юборди. Қор ялтираб товланди-ю, бутазор кўланкалари катта ярим доира ҳосил қилганча ўзан томонга кескин буриларкан, қор бетини кучли ёритиб, таққа тўхтади. Лейтенант ҳам серрайган, у ҳали замон анави ёришган жой сурнкали пулемёт ўқига тутилишини сезарди. Энг хавфли дақиқаларда доимо вазиятни аниқ баҳолай билган Ивановский мушак ғарамдан отилаётганини

тушунди. Демак, энди жудаям яқин келиб қолибди. Мушак осмонда тамоман ёниб тугаса ҳам теваарак аввалгидай осойишта эди. Шундан сўнг лейтенант кўзи қамашганини енгиш учун киприкларини юмди. Агар пайқашган бўлишса, изга, дарё ортидаги қирғоқ панасига қайтиш керак. Пайқамаган бўлишса... У ҳолда тезроқ олдинга, икки тарафдан аёвсиз ёритилаётган лаънати бу жойдан нарироққа ўрмалаш лозим.

Ҳамон ўқ овози йўқ, демак, ҳали пайқашмаган. Шу пайт лейтенантнинг бирдан яна кайфияти кўтарилиб дадил олдинга интилди. Тез, тезроқ! Ўзида ногаҳоний куч ва абжирлик пайдо бўлганини ҳис этган Ивановский юзи, оғзига аёвсиз урилиб нафасини бўғайётган, кўзларини тўсиб қўяётган қор бағрига бор гавдаси билан ботганча қирғоқ ёқалаб ўрмаларди. Лейтенант кўз қамашини тўхтагач, қўққисдан қишлоқнинг чап томонидаги тизза бўйи қандайдир дўнгликни пайқаб қолди. Бу — экинзор ва пичан оралигидаги марза бўлса керак. Хурсанд бўлиб кетган Ивановский энди мушакдан хавфсирамай қўйди. У бутун борлиги билан фақат олға талпинарди.

Лейтенант анчагача тез ўрмалади. Кўкраги ва яғрини тер ва қордан жиққа ҳўл бўлиб кетган, ортдаги жангчиларига қарамасди. Қарашнинг фойдаси ҳам йўқ: энди уларни қисталанг қилолмасди. У фақат ўзи ўрнак кўрсатишининг таъсирига, командирга тенглашишдан иборат солдатча қоида қудратига ишонарди.

Осмонда яна мушак порлаганди, Ивановский қўли олдинга чўзилган ҳолда таққа тўхтаб, бошини қор устига паст энгаштирганча орқасига қаради: билган эди-я — орқада қолиб кетишибди, тагин сержант билан кетидагилар ўртасида йигирма қадамча узилиш ҳосил бўлибди. У чакишгандай марза ҳам тугади, энди уларни олдинги немислар окопидан ҳеч нарса пана қилолмасди. Фақат шуниси яхшики, тепаликдаги бостирма кетда қолиб, энди мушак орқа томонга учарди. Олдинда тагин бир томони сийрак буталар билан қопганган кенг текислик бошланарди.

Мушак сўниб, лейтенант энгил тортди, энг оғири ортда қолгандай эди. Буни қисқа муддатли босиқ хурсандчилик билан ҳис этиш қанчалар яхши. Аммо Ивановский яна чанғисини олдинга силжитиб улгурмаган ҳам эдики, шундоққина орқадан кутилмаганда қаттиқ

милтиқ овози эшитилиб қолди. Ўтакаси ёрилаёзган лейтенант сапчиб орқасига ўгирилди-ю, қўли беихтиёр дока ўралган автомат дастасига ёпишди. Аммо у орқасида ҳам, теварақда ҳам бирорта шарпа пайқамасди. Ҳамма ёққа қабристон сукунати чўккан, ёлғиз ўқ овозидан бошқа ҳеч қаерда, яқин атрофда тиқ этган овоз эшитилмасди. Лекин бир неча лаҳзадан сўнг бутазор устидаги икки жой бараварига шамалоқдай ёришиб кетди. Лейтенант кифти оша мушаклар учишини кузатди. Мушаклар олдингиларига ўхшаб орқа томонга бориб тушди. Аммо шу заҳотиёқ дарёнинг иккала томонидан яна бир жуфт мушак кўтарилди. Мушакларнинг сутдай ёруғида бостирма томондан қаттиқ пулемёт тариллаганди, оловли чизиқлар дарё ёнидаги буталарга бориб тегди. Ҳозиргина жангчилар ўширинишган тепалиқдан сапчиган бир неча кўкиш ўқ доналари атрофга сочилиб кетди.

Пулемётчи жангчиларни кўрмаса-да, аммо мушаклар ёруғида улар турган жойни аниқ пойлаб яқингинадан қаттиқ ўққа тута бошлади. Марзагина уларнинг жонига ора қирарди. Узала тушиб ётган Ивановский алами ичида тишларини ғижирлатарди, холос. Ҳаммаси яхши кетаётганди, буни қарангки, қандайдир арзимас ўқ узилиши ишнинг пачавасини чиқарди қўйди...

Улар анча ётиб қолишди шекилли, лейтенант совуқдан қалтирай бошлади, унинг ҳўл кийими баданига муз парчасидай жаз-жаз ёпишарди. Юқорида ўнларча мушак порлаб сўнди, ғарам ёнидаги пулемёт ҳам шахтидан туша бошлади. Шу пайт орқадаги Лукашов лейтенантнинг этигини бир-икки ушлаб қўйди. Қорда ётган Ивановский юзини орқага бурди.

— Кудрявц яраланди.

— Оғирми?

Сержант жавоб бериш ўрнига, чамаси, ортидагилардан аниқлаш мақсадида у ҳам орқасига ўгирилди.

Ивановский ҳозир хўп сўкиб берса бўларди, аммо қалтираётган лейтенант қўлқопи билан қор чангаллаб қўя қолди. Нимасини айтасиз, бошидаёқ иш пачава бўлдими, ҳали замон бундан ҳам баттарроғини кутиш керак. Чунки уларни текисликда бемалол пайқаб қолишлари мумкин эди. Шунга қарамай, ҳозир мулоҳаза қилиб ўтириш, орқага ўрмалаш учун вақт йўқлигини

тушунган лейтенант сержант орқасидаги қоронғилик-да гавдаси кўзга чалинган биринчи одамга буйруқ берди:

— Шелудяк, марш, орқага. Ярадорни олингу орқага.

Сапёр пича саросималанса ҳам лекин гавдаси билан қор суриб бурилди-да, қоронғиликка сингиб кетди. Ивановский шу заҳоти ярадор билан бошқа бир уддабуронроқ одамни юбориш керак эди, деган хаёлга борди-ю, аммо Шелудякни қайтариб ўтирмади. Баногоҳ унинг миясига: «Майли, яшасин!» деган раҳмдиллик келиб қолганди. Бу ҳаммага ҳам насиб қилавермайди, аммо чамаси бу амаки бошқаларга қараганда тирик қолишга кўпроқ ҳақли, чунки у оила бошлиғи, уйда учта фарзанди бор, лоқал шунинг учун ҳам тирик қолгани маъқул.

Бостирма ёнидаги немислар ҳамон уларни пайқашмай сукут сақлашарди. Яқин-атроф жимжит, фақат ўрмон ортидагина ҳануз олисдаги тўпларнинг гумбури қулоққа чалинади. Ивановскийни яна тобора вақт тез ўтаётгани ташвишлантира бошлади. Лейтенант асосий вазифа бажарилишига кечикиб қолиш мумкинлигидан ҳатто қўрқиб ҳам кетди. Туғриси-ни айтганда, у сафар бошидаёқ бундай тасодифлар рўй беради, деб хаёлига ҳам келтирмаганди. Ҳозир Ивановский тагин нималар бўларкин, дея ич-этини ерди.

Лейтенант олдинга интилди, аммо ўн қадамча жиламаёқ ўзи томон учаётган яшиндай оловли чизиқларни кўриб, таққа тўхтади. У қорга қапишганча, узоқдан, дўнглик ортидан қорайиб базўр кўзга чалинаётган бостирма томонга тикилгач, яна дарҳол орқага, яқингинадаги кўринар-кўринмас марза панаси томон тисарилди. Уларни пайқаб қолишган шекилли. Юқорида мушақлар қасир-қусур қилганча осмонни ёритар, пулемётнинг ёлқинли ялт-юлт ўқлари тун қўйнида нақ тепалик ортидаги жангчилар юражак йўл қорини тит-пит қиларди. Қандай бўлмасин, ҳозирги тузоқдан қутулиб чиқиш керак эди, аммо шамалоқдай ёритилаётган ялангликдан ўрмалаб ўтишни ҳатто хаёлга ҳам келтириб бўлмасди.

Чамаси улар анча вақт қимирламай тўхтаб қолишадиганга ўхшайди. Яхшиямки худо ёрлақаб чап

томондаги манави марза учраб қолиб жонларига ора қиряпти. Тепаликдан узилаётган пулемёт ўқларидан уларни мана шу марзагина пана қилиб турибди. Аммо қачонгача бекиниб ётиш мумкин?

Бу орада ҳамма қимирламай, сукут сақлаб лейтенантнинг қарори, командирлик чора-тадбирга маҳтал бўлиб ётарди. Ниҳоят Ивановский ҳозир амалга ошириш мумкин бўлган бирдан-бир қарор қабул қилди. Ҳа, пулемётнинг овозини ўчириш керак. Пулемётга рўпарадан, дарё томондан ўрмалаб бориш маъқулдай кўриняпти. Турган гап, бу вазифани лейтенантнинг ўзигина муваффақиятли бажариши мумкин. Фақат бир киши, нарисси билан икки кишигина пулеметга сездирмай яқинлашиб кўришга ҳаракат қила олиши мумкин.

— Старшинага айтинглари, ёнимга келсин!

Буйруқ оғизма-оғиз етказилгач, Дюбин ўрмалаб келди-да, индамай лейтенантнинг ёнига чўзилди.

— Гап бундай. Пулемётни даф қилиш керак,— деди Ивановский ва старшина индамагач, тушунтирди.— Йўқса, қутулиб кетолмаймиз. Эҳтиёти шарт, харитани олвол, гуруҳга бошчилик қиларсан.

— Бундай қилиш ярамайди,— деди Дюбин хиёл жим тургач. — Бошқа бирортаси бора қолармиди.

— Ким? Ўзим ҳаракат қилиб кўраман.

Ивановский ётган ерида телогрейка тугмаларини ечиб, қўйнидан қайта-қайта букланган ғижим харитани чиқаргач, чанғисини старшинага яқин сурди. Пулемёт ўқ узмас, немислар жангчилар оша отган мушак қор устида сўнаётганди. Аммо лейтенант марза ортидан сал бош чиқарилса, шу заҳотиёқ немислар яна қасир-қусурларини бошлашларини биларди. Улар кузатиб туришибди чоғи.

— Лукашов, менинг ортимдан,— аста чорлади лейтенант орқасига ҳам қарамай. Чунки у Лукашовнинг қолиб кетмаслигини биларди. Шундан сўнг Ивановский зимистон қоронғиликда қўлида автомат, шими чўнтагидаги учта граната билан марзани паналаганча ўрмалаб кетди. Шошилиш керак, акс ҳолда, ҳозирги уриниши бекорга кетади. Турган гап, бу иши энг маъқули эмасдир, балки аксинчадир. Лекин у мавжуд мушкулотдан қутулишнинг бошқа чорасини тополмасди. Орқага жўнаб қолиши мумкин, аммо бу

ҳам энди осон эмас. Лейтенант гавдаси билан қор суриб ичида сўкинаркан, нуқул: «Қани от, от, ярамас! Ўқ ёғдир...» — деярди.

Ивановский пулемёт ўт очишини хоҳларди. Пулемёт ишга тушса, пулемётчи ҳеч нарсани кўрмайди, эшитмайди ҳам, шунда лейтенант бир амаллаб унга яқинлашиб олади. Дарҳақиқат, кўп ўтмай, мушак кўтарилган заҳоти пулемёт ўқ уза бошлади. Шуниси таажжубки, Ивановский аввалига пулемётнинг бирор-та ўқ ёлқинини кўрмади. Аммо бу таажжубланиш узоққа бормади. Пулемётнинг сурункали ўқлари, жангчилар боягина бутазор орқали ўрмалаб ўтишган қўғайзор ва дарё сари, орқа томонга учарди. Бу сафар немислар анча жиддий ва узоқ безовталанишди. Қўғайзор узра ҳақиқий мушакбозлик авжга чиқиб, теваарак-атроф кундуздай ёришиб кетган, тепаликдан ўтлоқ сари узунаси ва кўндалангига патира-путур ўқ ёмғири ёғиларди. Бир неча пулемёт турли тарафдан бутазорни қутуриб ўққа тута бошлаганди. Аввалига, беихтиёр қорга қапишган Ивановский кам нарса кўриб, қасир-қусур қилаётган нурафшон осмоннигина диққат билан кузатиб ётганди. Кўп ўтмай, у бошини кўтариб қарамаса ҳам ҳозирги олатасир бекордан-бекор эмас, ҳаммасига Шелудяк сабабчи эканлигини тушунди. Демак, ҳар қалай пайқаб қолишиб мушак отишган, энди бўлса ўққа тутишяпти.

Лейтенант гап нимадалигини тушунди-ю, лекин шу заҳоти миясига урилган қувончли фикрдан титраб кетди: Шелудяк немисларни чалғитмоқда! Дарҳол бундан фойдаланиш керак. У қор бағрида шартта бурилди-да, марза биқинида қимирламай ётган саф бошига ўрмалаб ўтиб, чангини чангаллади. Сўнгра ҳозирги қасир-қусурда немислар товушини эшитиб қолишларидан қўрқмай, ярим овоз чиқариб:

— Орқамдан олға! — дея буйруқ берди.

ИККИНЧИ БОБ

Ўрмонга сўнгги метрлар қолганда, ўрмалашни бас қилишган чанғичилар энгашган кўйи навбатма-навбат ҳорғин югуришганча паст, сийрак бутазорга шўнғий бошлашди. Жангчилар қорга чалпак бўлиб тушишаркан, ҳарсиллаб томоқлари ачишар, ҳайратдан

бир дақиқача тиллари калимага келмай қоларди. Уларнинг миясида: бўлди шекилли, ўтиб олдик, энг хавфлиси ортда қолди, деган фикргина айланарди, холос. Тепаликдаги немислар уларни йўқотиб қўйишгандай эди. Ўтлоқни ўққа тутишга берилиб кетиб, мушаклар нуридан кўзи қамашган немислар дарё ёқасидаги Шелудякка ўқ теккизишмагунча ёнларига тузук-қуруқ қарашмаган бўлишса ҳам керак. Қор устида каппа-каппа ҳаво симираётган Ивановский кўнгли бузилиб кетиб ичида: «Раҳмат сизларга, азиз жангчилар», деб қўйди. Муваффақият учун биринчи қурбон берилди, охири қалай бўларкин? Нима бўлишдан қатъий назар, хотиранг қалбимизда доимо яшайди, жангчи Шелудяк. Ҳалигина лейтенант уни орқага юбораётиб, тирик қолишига қандайдир ҳасади келганди. Ҳолбуки жангчини ажал тортган экан...

Ивановский ҳали охиригача нафас ростламаёқ қаддини кўтариб, қор устига ўтирди. Энди орқадаги анча олисдагина гоҳ-гоҳ ўқ ёлқинланар, бунга қарама-қарши ўлароқ қўғайзорнинг нариёғидаги қарағайлар орасидан узилаётган ўқлар батальон жангга кирганини билдирарди. Бу ер бутазор ёни осойишта, қаршида бийдай, саф-саф бурган билан қопланган кам қорли ёнбағирлик ёстаниб ётарди. Ивановский соатини олди — вақт тўққиз ярим эди.

Лейтенант, гарчи ўша балойи азим ўқ овози эсига тушиб, ғазаби қўзиса ҳам ўзини оғирликка олди:

— Ким ўқ узди?

Ёнгинада чўзилган оппоқ халатли гавдалардан бири ҳаракатга келиб, қор устига ўтирди. Командир, капюшони тепаси дўмбайган будёновкали старшина Дюбинни дарҳол таниди.

— Судник.

— Мен эдим, — тасдиқлади гуноҳкорона бўғиқ овозда Судник. У бўшашиб ўрнидан турди.

— Нега бундай қилдинг?

Жангчи оёғи ёнидаги милтиқни қимирлатиб қўйди.

— Кўрмайсизми, тепки илгакдан чиқиб кетди.

Ивановский дока ўралган қурулга қараб, ғазабдан титраб кетди. Жангчининг қўлидаги кўп ўқли СВТ¹

1 Узи ўқловчи Токарев милтиғи.

кўринишдан бинойидай бўлса ҳам тузилиши мураккаб, жангда кўпинча панд берадиган қурол эди. Буни қарангки, лейтенант сафар олдидан кўздан қочирибди, йўқса, айтинг-чи, шунақа қурол билан ҳам немислар орқасига отланиб бўладими?

— Оббо афанди-ей! — ғазабини босолмай ачитди лейтенант. — Қўлингиздаги қанақа қурол ўзи?

— Милтиқ.

— Қанақа милтиқ?

— Токаревнинг эн эм олти юз йигирма тўрт сонли ўзи ўқловчи милтиғи.

— «Эн эм»! Бошқа баттарроғини тополмадингизми?

Жангчи хатосини энди тушунди шекилли, гуноҳ-корона бошини эгди. Лейтенант унинг буюм қопчиғи дол қилган гавдаси, ҳўл тиззасига шалвираб ёпишган халатига нафратомиз назар ташлади. Аммо жангчи айбига иқрор, итоаткорона қисилиб-қимтиниб турарди. Унинг бу итоаткорлиги ва вақт зиқ бўлгани учун лейтенант тезда командирлик ғазабини босди. Ивановский қилган айби қанчалик қатталигини тасаввур ҳам этолмайдиган жангчига танбеҳ беравериш фойдасизлигини тушунганди. Айни вақтда у Судник сал бўлмаса бутун гуруҳнинг бошига сув қуяй деганини ҳам унутолмасди.

— Нима қилиб қўйганингизни биласизми?

— Шимилдириқниям билмайди унингиз! — деб юборди ўтирган жойидан Лукашов, — ландавур холос. Буни олиб нима қилардингиз?

Судник ҳамон жим, бошини эгиб турарди.

— Бунақа қилмишинг учун нақ жаҳаннамга жўнатаман, а?— дағ-даға қилди шивирлаб лейтенант. — Билдингми?

Жангчининг боши янаям қўйи эгилди, аммо у чамаси ўзини оқлаш учун нима дейишни мутлақо билмас ва афтидан ҳамма нарсага рози эди.

— Майли. Кейин гаплашамиз ҳали у билан, — деди Дюбин, командир овозида юмшаш сезиб келишув оҳангида.

— Ҳали тагин масалангни кўраман! — қўшиб қўйди Ивановский ва: — чангилар тақилсин! — дея буйруқ берди.

Ҳамма дарҳол ҳаракатга тушиб, чангиларни этик-

ка тақа бошлади, ҳозир имиллаб бўлмасди. Лейтенант таёқ учидан ушлаб, гуруҳ тайёр бўлишига қараб турди.

— Мен хўпам ўргатиб қўярдим-а! Қўлимга тушмади-да, лавашанг,— тўнғиллади ёнгинада қўлқопини кияётган Лукашов.

— Бўлди, тамом! — унинг гапини бўлди қаттиқ шивирлаб лейтенант. — Тайёрмисизлар? Судник, ортимдан! Марш!

Ивановский шартта ўрнидан қўзғолиб, бутазор яланглиги томон йўналди. Аммо юмшоқ қорда чанғи яхши сирпанмай, қорга ботиб қолар, фақат қайрилма учигина кўринарди холос. Бутазор бутоқлари маскировка халатига илашиб, капюшонни тушириб юбора бошлади. Лейтенант чамаси чорак соатча бутазор ичи да сирпангач, ниҳоят ялангликка чиқиб олди. Шу заҳоти юзга кучли шамол урила бошлади. Аммо бу ер кенг бўлиб, Ивановский чанғиси билан қорнинг қаттиқроқ жойини тимирскилаб топар ва тайёқларни тираб олға силтанарди. Бор вужуди билан олдинга тикилган лейтенант орқасига қарамай, чанғилар ғижирлаши ва жангчиларнинг одатдагидай бир текис нафас олаётганларини эшитиб борарди. Ивановский хавфхатардан ўтиб олганлари учун Судникка нисбатан газаби анча пасайиб, саккиз киши қолганларига ҳам кўника бошлади. Тўғри, Судникнинг қилмишини кечириб қийин, чунки эртага одамлар керак бўлишди. У қаттиқ жазоланишга лойиқ. Лекин уни ҳозир қандай жазолаш мумкин?.. Бу ерда гаултвахтага ўтқазиб бўлмаса. Жазолашни қайтиб келгунгача кечиктиришга тўғри келади. Бунинг устига умуман олганда уларнинг омади бор экан. Ўйлаб кўринг: агар Судник ўқ узиб қўймаса, Кудрявц яраланмаса, немислар диққатини тортган Шелудяк ҳам ярадор билан бирга жўнатилмаган бўларди. Кейин ким билсин, нималар рўй берарди. Шуниси аниқки, улар эрталабгача ҳам марза ортидан чиқишолмас, кундузи эса бемалол миномётлардан ўққа тутилишлари мумкин эди. Миномёт учун ўн кишини йўқ қилиш қийин бўлмаса керак? Ҳозир бўлса, мана, ўтиб олишди, бу ёғига тунда бирорта орқа томондаги ҳарбий қисмга дуч келиб қолишмаса бас.

Кўп ўтмай қор устида кичкина қиямалик пайдо

бўлиб қолгач, чангилар енгил сирпана бошлади. Қўлга ҳам зўр келмасди. Лейтенант орқасига қаради. Судник айтилгандай изма-из келяпти, ундан сал орқадаги қоронғиликда Лукашовнинг гавдаси. Қолганлар ҳам етишиб олишгандай. Сершамол қоронғиликда чангилар остидаги қор бир текис ғижирлаши эшитилиб турибди. Лейтенант тезликни янада оширди. Бир тунда жудаям кўп йўл босиш, бинобарин, қаттиқ шошиш керак эди. Бу ерни у сафар олдидан харитага қараб ўрганган ва ҳадемай қўғайзор яна ўша дарё ёқалаб боришини биларди. Ундан у ёғига қўғайзорни кўздан қочирмаслик керак эди.

Бутазордан ўтилиб, жангчилар юриши бир маромга тушгач, гуруҳ зулмат тун қўйнида илдам елиб кетди. Юлдузсиз осмон ғира-шира кўзга чалинувчи ўпирилган бутазор қолдиғи, дарахтлар, бурганлар, яна номаълум нималар биландир қопланган яланглик устига паст тушиб олганди. Олдинги маррадаги мушаклар олис-олис ортда порлар, улар ётиқ тепалик кетидан бу ерга милт-милт қилибгина кўринарди.

Ивановский аста-секин хотиржам бўла бошлади. Гарчи айрим қийинчиликларга дуч келишса ҳам сафарнинг боши ёмон эмасдай: ҳар қалай ёриб ўтишдику. Тўғри, ҳамон мядан Шелудяк чиқиб кетмаяпти, ёмон бўлди-да бечорага, бунинг нимаси раҳм қилиш? Балки у эртага асқотармиди, ҳар қалай, сапёр, катта ёшли одам, анави Судникка ўхшаб оғзидан она сути кетмаган йигитча эмас. Ҳа, сапёрлар борасида лейтенантнинг омади келмади. Ҳолбуки, ҳаммадан ҳам ўшалар зарур бўлиб турибди ҳозир. Аммо иложи қанча. Боягина гуруҳ мушаклар ёруғи остида ётганида лейтенант ярим одамни қайтариб юбормоқчи ҳам бўлган, қолган ярми ёриб ўтса бас, деб ўйлаганди.

Лейтенант турмушда, айниқса урушда ҳамма нарса ҳам кўнгилдагидай бўлавермаслигини жуда яхши билади. Панд еб қолмаслик учун гоҳо бор кучни ишга солиб кўзланган мақсадга етиш, сўнгги имконият қолгунча вазиятнинг макрли кучлари билан олишишга тўғри келди. Акс ҳолда, ишга путур етиши, ўзинг ҳам доғда қолишинг мумкин. Умуман уруш ҳеч кимга шафқат қилмайди, аммо фронтда аввало қўрқоқ, кимнинг жони кўзига ширин кўринса худди ўша одам ҳалок бўлади. Айни пайтда анча-мунча мардлар

ҳам нобуд бўлиб кетишади. Шуниси жуда таажжубки, уруш одамларнинг фарқига бормайди ва ҳар доим ҳам уларнинг тақдирларини хизматларига қараб ҳал қилавермайди. Тинч турмушдан фарқли ўлароқ бу ерда инсон қисмати ўзгарувчан ва инжиқ, одам яшаши учун бир дақиқа ҳам вазиятнинг таранг жиловини қўлдан чиқармаслиги, ҳар қандай энг оғир шариоитда ҳам жиловни бошқаришга ҳаракат қилиши керак.

Биринчи ва анчагина бемаъни йўқотиш изтироби Ивановскийни қийнаб келарди. Лейтенант тунги ташвишлар билан бўлиб, пича чалғир, аммо кўп ўтмай, қалби уруш пайтида жуда таниш бўлиб қолган изтироб ўтида қоврила бошларди. Беш ой мобайнида Ивановский қанчалар ана шу юракни тилка-пора қилувчи, гоҳо одатдагидай туюла бошлаган йўқотиш кулфатини чекмасин, бари бир унга мутлақо кўника олмасди. Бу давр ичида озмунча одамдан жудо бўлмади. Бундай йўқотишларга ҳар қалай, дийдаси қотиб, шундай бўлиб туриши табиийлигига асл кўникадиган ҳам вақт бўлди. Аммо у қанча кўникмасин, бари бир баъзан умидсизликка тушиб кетар ва назарида қадрдон одамини қабрга қўйгандан кўра ўша машъум ўққа дўсти эмас, ҳар қанча қимматга тушмасин, ўзининг боши рўпара келишини афзал кўрарди.

У энг яхши дўсти, разведкачи капитан Волохни ҳатто дафн ҳам этолмади. Бунинг учун белкурак ва арзимаган ўн беш минут вақт йўқ эди. Чунки шу пайт тош йўлдан мотоциклли немислар учиб келишарди. Улар Погребняк икковлари отиша туриб капитаннинг жасадини наридан-бери палаткага ўраб, устига қор аралаш япроқлар ташлаб қўйишди, холос. Командирлари шу тахлитда олис Смоленск ўрмони этагида қолиб кетди. Ундан кейин яраланган сержант Рукавицинни бўлса, ҳатто тепаликдан ҳам олиб кетиб бўлмади, ўн минутлардан сўнг уни немислар қўлга туширишди.

Умуман, урушда Ивановскийнинг яхши одамлар борасида омади юришган эди. Улар ичида айниқса, капитан Волохга етадигани йўқ. Волохни эрталабки туман қоплаган Боровск ўрмонидаги ялангликда кўрган заҳоти аллақандай туйғу билан унинг яхши одам-

лигини билиб олди. Капитан тиз чўкканча йўсин устидаги фуражкага чўнтакларидан ниманидир силкитиб қоқарди. Ёнида харита ёзиғлиқ. Теварагида ўтирган ва турган разведкачилари Волохни қуршаб олишган. Ҳамма капюшони ечилган яшил маскхалат ва пилоткада. Фақат капитангина фуражкада бўлган учун лейтенант унинг командирлигини дарров пайқаб яқинлашди-да, честь берди.

— Ўртоқ командир, мурожаат қилишимга рухсат этинг.

— Бемалол,— деди капитан оддийгина. Овозида командирларга хос жиддият йўқ эди.— Айтадиган нарсангиз бор экан, мурожаат қилаверинг. Бизда бўлса, мана, ҳеч вақо қолмабди.

Чамаси, капитан ҳазиллашмоқчи ёки ҳатто тамаки бериб сийламоқчи бўлди шекилли, аммо унинг ҳам, лейтенантнинг ҳам тамакилари тугаб қолганди. Тўғриси айтганда, ҳозир лейтенантнинг кўнглига чекиш сиғмасди, чунки икки кундан бери деярли туз тотмагани учун унга сухарими ёки бирор бурда нон беришса, кўпроқ хурсанд бўларди. Крупца ёнидаги жангда тор-мор этилганларидан сўнг Ивановский полкдан адашиб қуршовга тушиб қолди, ўн икки жангчи билан қуршовдан чиққач, ўз қисмини излаб ўрмонларда изғиди. Аммо ҳеч қаерда у жилла қурса полк ёки ҳатто дивизия қолдиғини тополмади. Баъзан унга номаълум қисм жангчилари дуч келиб қолишар, аммо ҳеч ким тузук-қуруқ бирор нарса билмасди. Фронт ёнида ҳамма — немислар ҳам, бизникилар ҳам қоришиб аралаш-қуралаш бўлиб кетишганди. Яна бир кундан сўнг атрофда фақат немисларгина қолишди. Ивановский қаерга борса, немислар устидан ёки улар эндигина кетишган жойдан чиқиб қоларди. Шу тахлит у ўтишга жой излаб бир ҳафта дарахтзорларда тентираб юрди. Унда харита йўқ, вазиятни билмасди, йўлда учраган қизил аскарлар мутлақо қарама-қарши маълумот беришарди. Бир нарсагина, яъни бизникилар анча олислашиб, немислар Москвага интилаётганлари аниқ эди. Бир неча тасодифий тўқнашувларда Ивановский яна учта одамидан ажради, икки киши тунда ғойиб бўлишди: улар ё қоронғида адашиб қолишиб, бошқа дуч келган тўдага қўши-

лишган ёки ундан баттарроғи рўй берган бўлса ҳам ажаб эмас. У билан тўрт кишигина қолди холос. Улар бизникилар ҳам, немислар ҳам йўқ хилват ўрмонга келиб қолишди ва иттифоқо ўрмон яланглигида тасодифан мана шу разведкачилар гуруҳини учратишди.

Капитан чўнтақларидан алоҳа озроқ кукун қоқиштирди-да, ингичкагина ихчам цигарка ўради. Қолганлар чурқ этмай, лейтенантнинг назарича пинҳона маъюслик билан ўз командирларини кузатиб туришарди.

— Зажигалка қалай, бутунми? — сўради капитан ҳаво ранг шимининг ағдарилган чўнтақларини ўнглаб туриб.

— Қанақа зажигалка?— ҳайрон бўлди Ивановский.

Лекин шу пайт бирдан ҳаммаси эсига тушди.

Дарҳақиқат, бир ой муқаддам улар Касачев бўсағасида мудофаада туришганида бир куни саҳар пайти полк разведкаси бошлиғи батарея кузатув пунктига габардин гимнастёркасида Қизил Юлдуз ордени чақнаб турган, фуражкали нотаниш командирни бошлаб кирганди. Тонг ёришар-ёришмас улар стеретрубада немислар томонида ниманидир кўришиб, харитада алланарсаларни белгилай бошлашди. Кейин биргалашиб нонушта қилишди. Капитан яна Ивановскийни «Казбек» билан ҳам сийлади ва папиросини ёндириб ола туриб, унинг будда монахи шаклидаги зажигалкасига диққат берди. Зажигалка чинданам ажойиб, пружина сал босилди дегунча монах бош суягининг бир қисми шартта отилиб, аланга тили пайдо бўларди.

Уша зажигалка ҳозир ҳам бутун бўлгани учун Ивановский мўъжазгина қора зажигалкани олди-да, бош бармоғи билан пружинани босди. Лекин бу сафар аланга тил пайдо бўлмади, бензини тугаган бўлса керак.

— Қизиқ, қизиқ,— деди капитан.— Афсуски, чекадиган бошқа ҳеч нарса йўқ.

— Биздаям қолмаганди,— деб қўйди Ивановский.

Уларнинг қиёфалари жиддийлашди, капитан кифтига титилиб кетган курткасини тортди. Эътиборни яна мушкул фронт воқеалари жалб этди.

— Кўпдан дарбадармисиз? — сўради капитан.

— Ун еттинчидан бери. Уша Касачев бўсағасида эзиб ташлашган пайтданоқ.

— Тушунарли. Бўпти-да, биргаллашиб бора қоламиз. Харитамнинг манави ерида оралиқ кўрсатилган, шу ерга суқилиб киришга уриниб кўрамиз.

Улар яна тўрт кеча-кундуз йўл босишса ҳам фронтнинг немислар чизигида ҳеч қандай оралиқ топишолмади. Ҳатто фронтнинг ўзини ҳам. Кеч куз бўлиб, дарахт япроқлари тўкилиб тугаган, совуқ, тўхтовсиз ёмғирдан сўнг дастлабки қаттиқ совуқ бошланганди. Йўллар немисларнинг олдинги ва фронт орқаси қисмларига қарашли карвонлар, автомобиль ҳамда енгил машиналари билан тирбанд эди. Жангчиларнинг ўйдим-чуқурлар орқали кўп юришдан ва очликдан силалари қуриганди. Айримларни тумов, йўтал қийнардди. Лейтенантни эса аъзойи баданига тошган чипқон азобларди. Кейин гуруҳда оёғидан яраланган разведкачи пайдо бўлди. У ўзи юролмас, навбат билан хода ва плаш палаткадан ясалган қўлбола замбилда кўтариб юришга тўғри келарди. Шунинг учун улар тез ҳаракат қилишолмас, аммо командир разведкачини ташлаб кетишни хоҳламасди. Фих фамилияли, кўк кўз, малла соч, немис тилида тутилмай гаплаша олувчи бу киши чинданам норғил, ноёб разведкачи эди. Фих, кундузи йўл сўраш ва у-бу тамадди олиш учун қишлоққа кириб чиқмоқчи бўлганларида тасодифан яраланганди. Кўча бошидаёқ улар немисларга дуч келиб қолишди. Ҳовлидан биринчи чиққан немисни капитан бўғзига пичоқ санчиб қулатди. У офицер бўлгани учун Волох доимий разведкачи одатига кўра, аввало унинг дала сумкасига ёпишди. Аммо офицер ортидан яна иккитаси келарди, уларнинг бири пистолетдан ўқ узиб Фихнинг қўймичини жароҳатлади.

Яхшиямки, Балаёнко сурункали ўқ узиб немисни ер тишлатди. Кейин улар ярадорни кўтариб ура қошишди. Фих ўша ўқ еганидан сўнг бир қадам ҳам юрмади. Немис унинг бирор асосий асаб томирини жароҳатлаган бўлса керак, оёғи жонсиз осилиб қолганди. Бунинг устига қандайдир асорат таъсирида иссиғи кўтарилиб кетди. Узоқ юришлар ярадорга қаттиқ азоб берар, боғланган дока тушиб кетавериб, ярасидан қон оқарди. Фих тишларини қис-

ганча изтироб чекар, тобора маъюсланиб, дамдуз бўлиб борарди.

Бир сафар улар нафас ростлаш учун дубзор тепаликда тўхташди. Серяпроқ ўрмон барг тўкиб бўлган, фақат чирик, пастак дубларнинггина қаттиқ қуруқшаган, аммо ҳамон ёздагига ўхшаш қалин япроқлари шамолда шилдирарди. Бу ер нисбатан осойишта, дубзор уларни немислардан яхшигина пана қилиб турарди. Тўхташган заҳотиёқ разведкачилар ўзларини ерга ташлашди. Тақдирга тан берган, юзида изтироб тўла Фих замбилда индамай ётарди. Ёнига ўтирган Волох хаёл суриб чўп билан тишини ковларди. Ёйишга ҳам, чекишга ҳам ҳеч вақо йўқ эди. Иккита разведкачи ярадор учун бирор бурда нон топиб келиш учун хонадон излаб кетишди.

— Менга қара, Фих,— деб қолди бирдан капитан. — Мени ташлаб кетишади, деб ташвишланма. Сени олиб чиқамиз, кейин ҳаммаси жойида бўлади. Энг асосийси, руҳингни туширма.

— Пистолетимни беринглар, — илтимос қилди базўр овоз чиқариб Фих. Волох ярадорнинг нияти бузилганини сезиб қинидан олиб қўйган пистолетини у тўхтовсиз икки кун қайтариб беришларини талаб қилди. Энди ярадор билан бўладиган ҳар қандай гап-сўзнинг боши ҳам, охири ҳам у пистолетини талаб қилишидан нари ўтмасди.

— Ана холос, яна ўша гап-ку! Бераман пистолетингни. Аммо бунинг учун олдин сени ўзимизникиларга етказиб боришимиз керак.

— Беринглар пистолетимни! Нега олиб қўйдинглар? Бунақа ғамхўрликнинг нима кераги бор? Виждонни оқлаш учунми? Тупуринг, капитан..

Уни гапга кўндириб бўлмасди, капитан ҳам тушуниб унча қистамасди. Разведкачилар хом хаёлга берилиш ҳолатида эмас, уларга бунинг ҳожати ҳам йўқ эди. Фихнинг куни битгани унинг ўзига ҳам, гуруҳдаги саккиз киши, шу жумладан, ярадорнинг эски ошнаси сержант Рукавицинга ҳам маълум эди. Рукавицин бутун йўл давоми иложи бўлди дегунча дўстига кўмаклашарди. Аммо ҳамма бало шундаки, ярадорни ҳеч нима қутқариб қололмасди. Фих гуруҳнинг кўзи олдида сўниб борар ва Рукавицин ошнасига бирор нарсада асқатишга ожизлик қиларди. Сержант

градор устида дили вайрон бўлиб ўтираркан, кир рў-молча билан унинг заъфарон пешанасидаги совуқ терни артарди.

— Ажаб ҳангома. Нима қилсагикин сени, а?

Капитаннинг саволи юзаки бўлгани учун унга ҳеч ким жавоб бермас, жавоб беришга ҳаракат ҳам қилишмасди. Тўғриси, капитанга ҳозир жавобнинг ҳожати ҳам йўқ эди. У шунчаки овоз чиқариб хаёл сураётганди. Аммо бу сафар капитан узоқ хаёл суролмади: разведкачилар қайтиб келишиб, ҳеч қаерда қишлоқ йўқлиги, яқин-теварақда учраган қоровулхона бўм-бўш, унда егулик ҳеч вақо топилмаганини хабар қилишди. Лекин разведкачилар қайтиб келишаётиб, йўлдан ён ўрмон томонга немисларнинг юк ортган машиналари кетма-кет қатнаётгани ва улар юкларини туширгач, ўша йўлдан изларига бўш қайтаётганини кўришибди. Афтидан ўрмонга немисларнинг бирорта йирик омбори кўчирилаётган бўлса керак.

Турган гапки, разведкачилар омборнинг ҳар хил: ем-хашакли, ўқ-дорили, ёнилғили, хўжалик, инженер ёки ҳатто кимёвий буюмлар сақланадиган бўлишини билишарди. Лекин озиқ-овқат ҳам бўлиши мумкин. Очиққан жангчиларга кейинги тахмин кўпроқ тўғри бўлиб туюлгани учун капитан сакраб ўрнидан турди.

— Хўш, қаерда? Узоқми?

— Бу ердан икки километрча.

Разведкачилар йўлга отланишиб, тез орада дубзордан чиқишди. Жар ёқасини четлаб, нам ўтлоқдан ўтишди, яна сертикан қалин бутазорга киришди-ю, Волох буйруғи билан этакроқда тўхташди. Ольха чакалакзори орасидан ўнқир-чўнқир, бузуқ йўл орқали сийрак қарағайзор сари етти тоннали лиқ-лиқ юк ортган «бьюссинг»лар ўрмалаб, у ерда юк туширгач, тезда (чамаси, янги юк олиб келиш учун бўлса керак) пастга ғизиллаб кетишлари кўриниб турарди.

Капитан турган ерига ўтириб, қўйнидан дурбин олди. Разведкачилар Фих ётган замбилни ерга қўйишди.

— Ол-а, тортган тўсиқларини-чи! Қойил-э! — ҳайратга тушди капитан.— Сим билан тўсишяпти, хўш, хўш. Умуман бемалол яқинлашса бўлади. Қоронғи тушгандан кейин бир... Ма, қараб кўр-чи, — деди у

дурбинни Ивановскийга узатиб. Лейтенант, яланғоч бутоқлар орасидан очиқ жой топиб дурбин билан ўрмонни кузата бошлади. У ерда машиналар юк тушираётгани яққол кўриниб турарди. Афтидан, асирлар ишлашар, улардан хиёл нарида узун шинелли, милтиқ ушлаган гавдалар кўзга чалинарди. Тепаликдаги баланд-баланд сийрак қарағайлар орасида кўк ва сариқ бесўнақай қутилар узунасига саф-саф териб қўйилганди. Олдинроқ тахланган қутилар устига брезент ёпиб қўйилган эди.

— Хўш, қизиқ-а? — мулоҳаза қила бошлади капитан. — Лекин бари бир. Бутун Смоленск ўлкаси кўрадиган! мушаквозлик қиламиз. Рукавицин, танкка қарши гранатанг бутунми? Дуруст. Толни ташлаб юбормаганмидинг, Погребняк? Мушакларни ҳам тайёрлаб қўйиш керак. Асқатиб қолади.

Капитан шу ерда, ольхазорнинг ўзидаёқ омборга хужум қилиш режасини баён этиб, камгина, ҳорғин, оч-наҳор одамларга бирма-бир вазифа тақсимлаб чиқди. Ярадорга қарашни аввал, икки кишига, кейин Рукавициннинг ўзигагина топширди. Ивановскийни ўзига ўринбосар қилиб тайинлади. Қоронғи тушиши биланоқ хужум бошлашга қарор қилишди.

— Узиям ажойиб тун бўлади-да! — суюнарди капитан увишган қўлларини уқалаб туриб. — Энди чекардигу йўқ-да.

У ч и н ч и б о б

Эҳтимол портлатган яхшидир. Тўсиқ остидан шнурли заряд судраб ўтиб, қути тахламлари тагига қўйилади. Соқчини бирор четроққа чалғитиш керак. Буни қандай бажаришни Ивановский қачонлардир капитан Волохдан ўрганган. Бир неча йўли бор. Албатта, соқчини гумдон қилишга нима етсин, лекин объект катта бўлса, бир неча соқчи қўйилади, ҳаммасини гумдон қилолмайсан.

Ивановский ана шундай хаёл суриб қоронғида кўзга чалинмовчи тепаликдан аста сирпалиб тушарди. Қорли зимистонда тепалик қаерда-ю, ўтлоқ қаердалигини кўриб бўлмас, буни фақат оёқдаги чанғи дам оғирлашиб, таёқлар ёрдами керак бўлгани, дам чаққон сирпала бошлагандангина пайқаш мумкин эди.

Ивановский йўлни доим жануб томон солар ва онда сондагина компас орқали йўналишни текшириб кўрарди. Унг томондаги туман босган қоронғилиқда илон изи дарё дам яқинлашар, дам узоқлашар эди. Буни лейтенант қирғоқдаги бутазорнинг нотекислигидан биларди. Чангчилар дам-бадам чап томондаги дарёга туташ пастаккина тепачалар этагини кесиб ўтишарди.

Ивановский навбатдаги ён бағирликдан сирпаниб тушгач, тўхтади. Чангилар қандайдир қуруқ шохшаббага тегиб қисирлаганди, лейтенант буталарни четлаб ўтиш учун атрофига аланглади. Орқадан бирин-бирин жангчилар ҳам яқинлашиб тўхташди.

— Хўш, қалай? — сўради Ивановский барала овозда. Бу ерда ҳеч ким уларнинг овозини эшитмасди.

— Қизиб кетдик, лейтенант,— ҳансирай-ҳансирай жавоб берди етиб келган Лукашов. Унинг гунгурсдай гавдасидан кўтарилаётган оппоқ буғни ҳатто тун қоронғисидан ҳам кўрса бўларди. Таёққа таянган Судник бир ҳовуч қор олди-да, уни ютоқиб ея бошлади. Кўп ўтмаёқ Ҳакимов билан Краснокуцкий ҳам етиб келишди. Яна кимдир ён бағирликдан сирпаниб тушарди.

— Дюбин!

— Келяпти шекилли,— деган овоз эшитилди қоронғилиқда пича сукутдан сўнг. Ортда келувчи шу ердами, демак, жамоат жам экан, йўлни давом эттириш мумкин, дилидан ўтказди лейтенант.

— Озроқ нафас ростлаб олсак бўлармиди-а, ўртоқ командир?— сўради шикоятмиз Краснокуцкий.

Ивановский соатини олди. Катта мил ўн иккига яқинлашган, кичкинаси бирга етиб қолганди.

— Нафас ростлаш рад этилади. Кечикяпмиз,— деди лейтенант.

— Оёқларимизгача қалтираяпти.

— Бўшашманглар, етишиб юринглар. Кейин осон бўлади. Қани ортимдан, марш!

Аммо чарчоқ ўз кучини кўрсатди.

У жангчилар дам олишса, ланж бўлиб қолишади, деб хавотир оларди. Ҳордиқдан кейин аввалги суръатда юриш мушкуллигини у ўз тажрибасидан биларди. Туни билан бир суръатда олға босиш жуда муҳим эди. Зарурат туғилса суръатни ошириш керак бўлар-

ди. У ҳадемай одамлар қушдек енгил тортишини тушунарди. Лейтенант боши нуқул қуйи эгилиб, чанғи учлари кўзига чаплашиб кўринаётганини сеза бошлади. Бир сафар у қордан нигоҳ узиб, шартта бошини кўтарди-ю, олд томонда баланд, ўрмонзорга ўхшаш қандайдир ғира-шира тўсиқ қорасини кўриб қолди. Қаршисидаги ростанам ўрмон эди. Улар йўлида шамол тебратаётган узун қарағайлар чайқала-чайқала шовилларди. Ивановский ҳайрон бўлди. Харитага кўра бу ерларда ҳеч қандай ўрмонзор, яна тагин игнабаргли ўрмон бўлмаслиги керак. У, йўналишдан чалғигандирман, деган хаёлда апил-тапил харитага тикилди. Йўқ, ҳаммаси тўғри кўрсатилган, роппа-роса икки юз ўн даража йўналишда кетяпти. Хўш, у ҳолда ўрмон қаердан келиб қолди бу ерга? Нима қилиш керак? Йўлни ўзгартирмай, тўғри кетаверсинми ёки ўрмонни четлаб ўтиши лозимми? Четлагандаям қайси томондан четлаб ўтиши керак?

— Хўш, лейтенант, ҳордиқми? — сўради орқадан Лукашов. Нега у анча қолиб кетиб, қоронғида элас-элас кўзга чалинаётган Судникдан олдин келди. Маршда риоя қилиниши лозим бўлган тартиб бузилгани учун Ивановский ўшқириб берди:

— Нега бу ердасиз?

— Ҳув, ана сапёр... Этагидан ушлаб юравериш жонимга тегди.

Чанғичилари орқада қола бошлашганга ўхшайди, бу мутлақо ярамайди. Лейтенант, тайёр издан сирпаниш осон бўлади, деб ўйлаганди. У компасни энги ичига яширди-да, ўрмон хусусида қандай чора кўрса бўларкин, дея чуқур фикрга толганча, орқада қолганларнинг етиб келишини кута бошлади.

Беш ҳатто ўн минутлардан кейин Ҳакимов билан Краснокуцкий етиб келишди, қолганлар йўқ эди. Ивановский тоқати тоқ бўлиб, яна кута бошлади. Силалари қуриган чанғичилар яқинлашибоқ кўкраклари билан қорга тиқилган таёқларга суяниб қолишарди. Чамаси улар шундай йўл билан дам олишаётганди. Ҳамма қийналиб, узуқ-юлуқ нафас олар ва қор чангаллай бошларди.

— Оз қолдими, ўртоқ лейтенант? — сўради руҳсиз овозда Краснокуцкий. — Ахир оёқда туролмай қол...

— Қолганлар қани? — хавотирланиб сўради лейтенант жавоб бериш ўрнига.

— Келишяпти. Заяц имиллаб қолган бўлса керак. Старшинаям ўша билан овора.

— Пивоваров-чи?

— Ана, кимдир келяпти.

Шамол аралаш қор бўралаётган қоронғиликдан яна бир оқ гавда отилиб чиқди. Бу Пивоваров эди.

— Қолганлар қани? — сўради лейтенант.

— Қайдам. Орқада ҳеч ким йўқдай, — тетик жавоб қайтарди жангчи. — Чанғини маҳкамлайман деб ҳаяллаб қолдим...

— Бўпти. Кетдик.

Лейтенант ортиқ кутолмасди. Старшина бундай юришларни энди кўраётгани йўқ, қолиб кетмаслиги керак. Бунинг устига қорда чанғи изи кўриниб турибди, етиб олсин. Шундан сўнг лейтенант ўрмондан четга, қарағайзор этаги ёқалаб ўнг томонга қайрилди. Бирор ерда жарликми, қулаган дарахт устидан чиқиб қолмаслик ёки шунчаки чакалакзор юргизмай қўймасин учун у ўрмонни тўғри кесиб ўтмасликка қарор қилганди. Ҳар қалай, чанғи билан тунги ўрмонда юриш хатардан холи эмас.

Лекин айни вақтда Ивановский ўрмонни қай томондан четлаб ўтишга боши қотиб таваккалига нотекис илон изи қарағайзор этаги ёқалаб алкаш-чалкаш из қолдирганча сирпана бошлади. Энди ялангликдагига қараганда эҳтиёт бўлиб юришар, навниҳол қарағайлар остидаги чакалакзорларда аллақандай одам гавдасига ўхшаш кўланкалар кўринаётгандай бўларди. Аммо ҳар сафар яқинроқ бориб қараса кўланкалар навниҳол қарағай бўлиб чиқарди.

Бу орада шамол кучайиб, энди деярли доимо қаршидан эса бошлаганди. Масккалатнинг юпқа хом сурпи кифтга урилар, гоҳо елкандай шишиб кетарди. Лейтенант аста-секин илдамлиги сусаяётганини пайқаб, йўналиши тўғрилигига ҳам шубҳалана бошлади. Бошқа нарсада у иккиланмасди. Ивановский дам бор куч билан олдинга талпиниб, дам туйқусдан бир меъёрда одимлашга ўтар экан, атрофга керагидан ҳам ортиқ эҳтиётли аланглаб қўярди. Ўқтин-ўқтин орқадаги шарпаларга қулоқ тутиб, Заяц билан Дюбин

қувиб етишаётган-етишмаётганини аниқламоқчи бўларди.

Аммо Дюбин ҳамон етиб келмасди. Шу пайт бирдан ўрмон тугаб, ниҳоят жангчилар унинг ғарб этагига етиб боришди. Энди игнабаргли ўрмон этаги жанубга бурилганча, доира шаклида чекина-чекина қаёққадир жануби-шарққа йўнала бошлади. Ивановский худди шуни кутаётганди. У ҳатто енгил хўрсиниб қўйиб тўхтади-да, бу ерни харита билан солиштириш учун таёқларни қорга тикди.

— Кимда эди?... Пивоваров, палатка сиздами?

— Менда, ўртоқ лейтенант.

— Бу ёққа олиб келинг.

Ивановский чанғидан тушмай, қор устида чўнқайди. Пивоваров уни плаш палатка билан яхшилаб тўсганиди, оппоқ қор ялтирашидан кейин палатка ости энди зимистон қоронғи ва жимжит бўлиб қолди. Лейтенант фонарни хира милтиратиб, ғижим харита устида ҳаракатлантира бошлади. Ана шундагина ҳаммаси аён бўлди.

Дарё бу ерда кенг доира ясаб бурилгани учун Ивановский уни кўздан қочириб, қоронғиликда ўрмонга келиб қолибди. Дарёга ёпишиб олмай шартта жанубга бурилганда, йўл анча қисқарган бўларди. Тўғри, дарёсиз қоронғида мўлжал олиш қийин, бунинг устига, харитада ҳам ноаниқликка йўл қўйилган экан. Топографчилар, жангчилар четлаб ўтишган қарағай ўрмонни кўрсатишмай, унинг ўрнида бутазорни билдирувчи кичкина доирачалар чизиш билан чекланишганди. Бу ерлар, эҳтимол қачонлардир ростданам бутазор бўлгандир, лекин ҳозир қаранг, қандай ўрмон қулоч ёзибди. Икки километрча узунликдаги бу ўрмон сал бўлмаса, лейтенантни адаштириб юборай деди.

Ивановский қаердалигини тушунгач, устидаги палаткани олиб ташлади.

— Старшина йўқми?

— Йўқ ҳали. Кута қоламизми?— сўради Лукашов.

Ивановский сўнгги илинж билан қоронғиликка тикилиб, қулоқ тутди, аммо орқада ҳеч кимнинг қораси кўринмасди. Старшинанинг ҳамон йўқлигидан қаттиқ хавотирга тушган лейтенант не хаёлларга борар, аммо шу заҳоти миясидан шум фикрларни улоқтириб

ташлаб, Дюбин, албатта қувиб етади, дея ўзини овунтиришга ҳаракат қиларди. Ҳозир йўлни давом эттириш, бунинг учун эса ортда юрувчи зарур эди. Гуруҳда унвон бўйича лейтенантдан кейин сержант Лукашов бўлгани учун Ивановский бир қарорга келди:

— Лукашов, ортда сиз юрасиз. Ҳеч қандай қолиб кетишлар бўлмасин! Тушундингизми?

— Тушунарли,— жиддий жавоб қайтарди сержант ёнидан қолганлар ўта олишлари учун йўл бўшата туриб.

— Олга! Бир-икки ҳаракат қилсак, мўлжалга етиб борамиз.

... Ушанда ҳам улар нақ мўлжалга етиб қолишганди.

Ҳали қоронғи тушмасидан нам ерга ҳўл қор ёға бошлади. Атроф осойишта эди. Аввалига сийрак, момиқдай қор ҳавода қалқий-қалқий ерга аста қўнаётганди. Кейин кучайди-да, кечга томон паға-паға ҳўл қорга айланиб бутоқлар, жангчиларнинг боши, кифти, енгларига ёпиша бошлади. Разведкачилар бутазорда сабр қилиб кутишар, бир неча соат қимирламай ўтирганлари учун совуқ суяк-суякларидан ўтиб борарди. Ҳўл плаш палаткага чирмаб қўйилган Фих ўсалланиб аста инграй бошлади. Қоронғи тушиши олди-дан Волох билан яна бир разведкачи, сержант Балаенко омборни кузатиш учун жўнашди. Бутазордан бирор нарсани кўриш қийин бўлиб қолганди.

Чорак соатдан сўнг бўғриққан Балаенко югурганча келиб қолди. Капитан, Фихни бирорта разведкачи билан дубзорда қолдириб, бошқалар ўрмон этагига чиқишларини буюрибди. Улар сакраб туришиб, кўп ўтмаёқ командирлари ёнига етиб боришди. Омборганча бу ердан қўл узатса етадигангина масофа қолган бўлса-да, ёгин ва қорайиб келаётган шом яхши пана қилиб турарди. Фикрини бир жойга тўплаган капитан қатъий қилиб ҳозироқ, тун бўлишини кутмасдан, кундузги югур-югурлар соқчиларнинг ҳушёрлигини су-сайтирган пайтда ҳаракат бошлашларини айтди. Командирнинг бирор сўзига эътироз билдирмай, ҳамма ўз вазифасини жимгина ва аниқ бажаришга киришди. Ивановский учун бу қўпоровчиликдаги ҳамма

нарса янги, одатдан ташқари бўлиб, лейтенант бутун инон-ихтиёрини капитанга топширган ва командирнинг барча буйруқларини аниқ бажаришга ҳаракат қиларди.

— Қор жонивор ҳам хўп вақтида ёғиб берди-да,— деди лейтенант, Волохнинг ёнидан жой ола туриб.

Капитан норози, ташвишли юзини унга бурди.

— Унчали вақтида эмас. Қор пана қилаётгани тўғри, лекин бизга ҳам ҳеч нарса кўринмаяпти-ку.

Қор ёққани яхшими ёки ёғмаганими билиш қийин, аммо қор тўхтамасди. Капитан ҳаракат бошлашга қарор қилди. У Ивановский раҳбарлигида ўлжа МГ пулемётли тўрт разведкачини муваффақиятсиз чекинилса пана қилиб туриш вазифаси билан ўрмон этагида қолдириб, ўзи ёнига икки разведкани ва гранаталар олди-да дарахтзор томон йўналди. Хайр-хўшлашиб ўтирилмади, фақат Ивановский улар учалари бирин-кетин қуюқлашаётган қоронғилик қўйнида ғойиб бўлиб кетишгунча кузатиб турди, холос. Сўнгра у аста пулемётни ўқлаб ўрмон этагида кута бошлади.

Хийла вақт олд томон қоронғи ва осойишта бўлиб турди. Дилтанг кутиш дақиқалари имиллаб ўтарди. Ивановский капитанни фикран кузатар экан, у ялангликнинг очиқ жойидан қандай чаққонлик билан ўтиб, ўрмон этагига яқинлашишини кўз олдига келтира бошлади. Эҳтимол, кейин у орқага қараш учун тўхтаса керак. Ие, бу нимаси?

Сершамол қоронғилик қаъридан баногоҳ қандайдир ғалати қичқириқ эшитилди, кетидан қичқириқ яна такрорланди. Ивановскийнинг хаёлида ҳар хил гумонлар айланаркан, у нима гаплигини англаб етмасидан, яқингинада милтиқ қарсиллади. Шу заҳотиёқ қарағайлар узра кўтарилган мушак оппоқ қор сатҳининг камгина жойини ёритди холос. Чунки қалин ёғаётган қор пардаси ёруғлик кенг тарқалишига имкон бермаганди. Аммо Ивановский бари бир капитаннинг мақсади амалга ошмай қолганини тушунди.

Ким билсин, балки у чекинаётганларни пана қилиб туриши ё уни ўзига чалғитиши керакдир, лекин шуниси қизиқки, лейтенант капитаннинг қаердалиги ва у нега соқчилар ўтига жавобан бирорта ҳам ўқ узмаётганини тушунмасди. Бироқ йўлдан четда, қаерда-

дир дарахтзор этаги ёқалаб пулемётнинг сурункали ўқ узиши эшитилиб, олов чизиқлар кўринганди. Бардоши тугаган Ивановский МГ дан таваккалига ўша олов чизиқлар кўринган зимистон қоронғилик сари ота бошлади. У Волох кўринишини сабрсизлик билан кутар экан, немис пулемётчиси сари бир мартагина сурункали ўт очди холос. Чунки ўқлари тақчил, бир лентагина бўлиб, уни тежаш керак эди. Лейтенант ҳали замон қоронғиликдан таниш уч гавда чиқиб келиши-ю, кейин бу лаънати базадан нари қочишларини кутарди. Аммо дақиқалар ўтишига қарамай, қоронғиликдан ҳеч ким отилиб чиқмас ва у кутишга мажбур бўларди. Ёнида унинг жангчиси Толкачёв ётганди. Ивановский уни чақириб, дарахтзор томонга қўл силтади. Толкачёв ирғиб турди-да, итоаткорона қор ёғаётган қоронғилик сари югурди.

Дарахтзор устида мушаклар тўхтовсиз порлар, қанотдаги олов чизиқлар қаергадир маълум бир томонга учарди. Эҳтимол немис пулемётчиси бирор нишонни мўлжалга олаётган бўлса керак. Тиз чўккан Ивановский таваккалига яна бир сурункали ўқ узганди, ўша яқин дарахтзор бошдан-оёқ ўқ овозларига тўлиб кетди. Соқчилар мудофаа ўрнини эгаллаб, ростакам ҳужум қайтаришаётганга ўхшашарди. Шундай экан, анқайиб ўтирмай, чекиниш керак эди. Лекин ҳамон капитандан дарак бўлавермагани учун қандайдир ёмон фикрга борган Ивановскийнинг томоғига бир нарса келиб тиқилди.

У ялангликда кимнингдир қорасини дарҳол пайқадди, олдиндаги тарқоқ мушак нурлари орасида лапангловчи соя кўзга чалинганди. Иккинчи бир соя йиқилган ҳам эдики, ҳалиги биринчи соя катталашиб, бутун ялангликни эгаллаб олди. Ўша соя оша икки тарафдан дарахтзор этаги томон пулемётнинг олов чизиқлари уча бошлади. Бироқ соя бир неча сакрашда этакка етди-ю, ўқ товушлари орасидан қичқирди:

— Капитан ҳалок бўлди!

— Тўхта! — бақирди лейтенант ўзи ҳам сакраб туриб. — Тўхта!

Бу жангчи Фартучний бўлиб, умуман ёмон разведкачи эмас, уни ҳатто капитан Волох бошқаларга қараганда яхши кўрарди ҳам шекилли. Ҳозир бўлса Фартучний ваҳима босиб, букчайганча ўқлар остида чо-

пиб келарди. Бироқ у етказган шум хабар лейтенант-ни саросимага солиб қўймади. Ивановский бунингсиз ҳам кўнгли сезиб турганди. Тўғри, у капитан Волох ҳалок бўлганини ҳатто хаёлига ҳам келтиролмади.

— Тўхта! Орқага!

Лейтенант шундай деб бақиргач, ўзи пулемёт ва қорга теккудек узун, оғир лентани олиб ялангликка отилди. У майда қордан кўзлари ёшланиб, ўнқир-чўнқирликлар оша Фартучний келган томонга бир дақиқа югурди. Лейтенант орқасига қарамаса ҳам Фартучний изига қайтиб, унинг ортидан югура бош-лашини биларди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Мушаклар, чамаси, тўрт тарафдан нур сочар, Ивановский бўлса энди мушаклардан ҳатто яширин-май ҳам немислар ўзларини аяб ерга ётишлари учун қисқа муддат тўхтаб-тўхтаб дарахтзор этаги томон сурункали ўқ узиб қўярди. Шу орада етиб келган Фартучний лейтенантни четлаб ўтиб, олдиндаги қор пардаси ортида кўздан ғойиб бўлди.

Лейтенант ҳам жангчи кетидан югуриш учун тиз чўккан жойидан сакраб турди, аммо шу пайт у яланг-лик тепасида ярқираган мушак ёруғида бир нечта соя энгашганча йўлдан омбор тўсиғи ёқалаб югураётга-нини кўриб қолди. Ивановский улар Фартучнийни ушлаб олишларидан қўрқиб, сояларни сўнгги сурун-кали ўққа тутди. Бўшаган металл лента учи қор усти-га тушгач, у кераксиз пулемётни қолдириб, қиндан пистолетини суғурди. Лекин шу пайт ўзимизникилар пайдо бўлиб қолишди. Энгашган икки киши базўр учинчи одамни судраб келишарди. Ивановский жанг-чилар ёнига етиб борди.

— Тирикми?

— Қаёқда! Ўлдиришди!— қичқирди Фартучний. — Лаънати соқчи! Буни қаранг-а...

Улар отиша туриб йўналишни ўзгартиришди, бута-зорда анча югуришгач, уч километр узоқлашгандан кейингина, қандайдир дарахтзорда нафас ростлашга тўхташди. Капитан тил тортмай ўлган, унинг жасади-ни олиб юришдан фойда йўқ эди. Шунинг учун улар пичоқлари билан серяпроқ, нам ерда апил-тапил чу-қур қазишди-да, командирнинг устига наридан-бери тупроқ тортиб қўя қолишди. Волох билан бирга кет-ган яна бир разведкачи ҳам ғойиб бўлганди. Унинг

ўша ерда ҳалок бўлгани ҳам, жанг қила туриб адашиб кетгани ҳам номаълум эди. Аммо разведкачилар кутиб туришолмас, дақиқа сайин орқадан таъқибчилар келиб қолишлари мумкин эди. Ярадор Фих билан таъқибдан қочиб қутулишнинг ўзи бўлмасди.

Қабоҳат омбору бугунги омадсизликларини лаънатлаган Ивановский кичкинагина гуруҳни машъум дарахтзордан нарироқ шимол томонга¹ эргаштириб кетди. Ўша дарахтзордаги тунги мушак нурлари анчагача жангчилар хотирасидан ўчмай, борлиқларини ўртаб юрди. Лейтенантнинг кўнгли ғашланар, дамбадам ғазоби қўзиб, умидсизликка тушиб кетарди. Йўқ, Ивановский капитанни айбламасди. унинг ўрнида ўзи ҳам эҳтимол худди шундай қилган бўларди. Аммо лейтенантга аҳмоқона тасодиф немисларга қўл келиб қолгани қаттиқ алам қиларди. Волох қор ёғаётганида соқчи устидан чиқиб қолмаса, балки ҳаммаси бошқача бўлармиди...

Демак, эҳтиётроқ бўлиш керак. Энди ҳамма учун жавобгар Ивановский ҳар бир қадамини ўйлаб босиши лозим...

Тўртинчи боб

Ўрмондан ўтилгач, лейтенант гуруҳни яна дарё яқинидаги текис қўғайзорга олиб чиқди. Чанғичилар ҳеч қаёққа қайрилмай, тўғри йўли солиб қаттиқ чарчашди. Чунки анча масофа босиб қўйишганди. Етиб келинган бу ерда дўнглик ҳам, пастлик ҳам йўқ, чанғи қорга чуқур ботиб оғир сирпанарди. Буни Ивановскийнинг тўхтовсиз таёққа куч беришидан билса ҳам бўларди. Чанғи тез сирпанмас, юмшоқ қорга кўмилиб қолаверарди. Командир бошқалар учун йўл очиб бериши зўр келаётгани сабабли у ярим кечага яқин бутунлай ҳолдан тойди. Эгнидаги ҳамма нарса жиққа ҳўл бўлган, ички кийимида тер селгимас, нафаси кўксини қиздириб, ташналик қаттиқ қийнай бошлаганди. Лекин лейтенант қор ейишни хоҳламасди, чунки қор терга айланиб бўшаштириши, кучини қирқишини биларди. Унга эса ҳали анча-мунча куч керак.

Вақт тез ўтиб борса ҳам Дюбиндан ҳамон дарак йўқлиги учун лейтенант унга нима бўлганини билмай боши қотарди. Бироқ афтидан старшинани ўйлайвериш фойдасиз шекилли, у шу вақтгача қувиб етолмаган

экан, бу ёғига етиб олиши қийин. Чунки чанғичилар ярим йўлдан ортиғини босиб қўйишди. Тобора кам қолаётганларини эслаган сайин лейтенантнинг юраги сиқилиб кетарди. Кўзланган жойга етиб боришмасданоқ, мана, тўрт кишидан жудо бўлиб ўтиришибди. Аммо Ивановскийнинг ҳозир одам излаш ёки кутиб туришга ҳақи ҳам, вақти ҳам йўқ эди.

Лейтенант атайин соатига кам қарарди. У вақт ўтишидан гулгулага тушган ва бошқа нарсаларга қамроқ чалғиш учун зўр бериб йўлни тезлатишга ҳаракат қиларди. Шу сабабданми, лейтенант шамол анча кучайганини ҳам аввалига сезмади. Оёқ остида изғирин қўзгалди, чамаси, қор ёға бошлаганди. Шамол бирикки марта лейтенантнинг юзига қор урганди у энтикиб қолди. Атроф қоп-қоронғи ва осойишта эди. Бунингсиз ҳам тор кўринаётган яланглик янада кичрайиб, кул ранг шом қоронғисига аралашиб кетган, теваракда нарсалар қорайиб кўриниши ҳам анчагина камайганди. Устига-устак қор аралаш шамол юзга уриллар, чамаси, бўрон бошланаётганди. Лейтенант таёқ силташни кучайтираркан, ташвиш билан «Бемаҳал бошланди бўрон», деб қўйди. Чанғи қорга янада чуқур ботар, фақат қайрилма учларигина кўринарди холос. Ивановский йўналишдан адашмаслик учун оёғи остидаги қорга деярли қарамасди. Йўл бошқарувчининг асосий вазифаларидан бири, қоронғиликда мумкин қадар нарироқни кўришдан иборат эди. Бошқалар теварак-атрофни кузатиб келишарди. Лукашов орт томоннинг ҳавфсизлигига жавоб берарди. Бундай зимистон қоронғиликда бемалол немисларга юзма-юз келиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Аммо Ивановский немислар билан тўқнашиб қолишдан ҳам кўра кўпроқ кечикишдан кўрқарди. Бўронми, қуруқгарчиликми, бари бир улар тонг ёришмай, қоронғиликда кўзланган жойга етиб боришлари керак. Кундузи у ерда қиладиган ишлари йўқ.

Бироқ дарё яна четлаб кетди шекилли, олдиндаги қоронғиликда усти эгри-бугри алланарсанинг баҳайбат қораси кўриниб қолди. Ялангликда бўрон қутураётгани учун кўринган нарса нималигини яхши илғаб бўлмасди. Шунга қарамай у нақ гуруҳнинг йўли устидалигини Ивановский дарҳол фаҳмлади. Лейтенант ҳозир компасга олдингидан ҳам кўп қараб йўл-

ни текшира бошлади. Судник соядай изма-из келар, бошқалар ҳам қолиб кетишмаганди.

Улар диққатларини тортган нарсага яқинроқ келишди. У қишлоқ ёки хутор четидаги қўрғоннинг қандайдир иморати экан. Қанийди ўша ерга йўл-йўлакай кириб лоақал сув ичиб олишса. Бироқ Ивановский қаршиларидаги нарсанинг нималигини тушуниб, дарҳол четга йўл солди. У ирим қилгандай ҳозир чанғичиларни чалғитиши ва вақтларини олиши мумкин бўлган жамики нарсадан хавотирланарди.

Қор ёғаётган бўронли ялангликда хутор улардан қанча масофадалигини билиб бўлмасди. Ивановский бир дақиқача четда паналаб, энди йўлга тушмоқчи бўлган ҳам эдики, баногоҳ қаёқдандир бўрон орасидан қичқириш овози эшитилиб қолди. У ким ва ҳатто қайси тилда қичқираётганини ҳам дарҳол англай олмади. Бироқ дам ўтмаёқ иморат томондан ит ҳуриши эшитила бошлади. Ҳеч қандай яхшилик кутмаётган Ивановский таёқларини қаттиқ силтаб, шартта ўзини четга олди. Шу пайт бўронли тун қўйнида пулемётнинг шамол сусайтирган сурункали тариллаши эшитилиб қолди. Олов чизиқли, ялт-юлт қилаётган ўқлар бош узра қоронғиликни тилкалаб ўтгач, нақ қор сатҳида сирпанганча нари бориб тушди. Кутилмаган вазиятдан сесканган лейтенант, эгилганча бор кучи билан яна ҳам нари, олдиндаги қоронғилик сари интилди. Қанот томонда қаердадир бўрон орасида баногоҳ нур порлаб, унинг хира ёруғи қор устига тушди. Аммо бу мушак эмас, қаердадир фонар ёқилганди. Кетма-кеток яна арғамчисимон узун из ёлқинланди. Немислар анчагина жойни қамраб, зич, сурункали ўқ узишганди. Лейтенант ортдаги чанғичиларга қаради. Судник одатдагидай изма-из келар, унинг кетидан қолганлар ҳам энкайганча жадал елишарди. Олисдаги хира фонар нури ялангликни озми-кўпми ёритаётгани учун оқ халатли чанғичилар гавдаси элас-элас кўзга чалиниб қолар, хутордан уларни пайқаш ҳам мумкин эди. Яқингинада яна олов чизиқлар ярақлаганди, лейтенант негадир ҳаммадан кўра Судникнинг юкидан хавотирланиб: «ётинглар!» — дея аста қичқирди-да, ўзи ёнбоши билан қор устига қулади. Аммо у кечикканди. Ивановский ётган жойида яраланганини сизди, чунки сони жаз этиб, шимига

иссиқ қон ёйила бошлаганди. Лекин яраси кўпам қаттиқ оғримаётгани учун лейтенант тишларини қисди-да, оёғини қимирлатиб кўрди. Чидаса бўлади шекилли. Ёнгинасида чуқур-чуқур нафас олаётган Судник қор бағирлаб ётарди.

— Шишалар! Шишаларни эҳтиёт қил! — қаттиқ шивирлади Ивановский, жангчига. У агар шишаларга ўқ тегса, ҳаммалари шу заҳотиёқ нобуд бўлишларини яхши тушунарди. Судник ётган жойида устидаги буюм қопчиқни олди-ю, ҳамма учун хатарли нарсани тагига босди.

Олов чизиқлар сўнган заҳоти лейтенант сакраб ўрнидан турмоқчи бўлди. Бахтига оёғи ҳали жонсизланмаган эди. У чанғи устида букчайиб яна кўзга туша бошлаган навбатдаги фонар нуридан нарироқ қоронғилик томон бор кучи билан отилди. Яхшиямки қор аралаш шамол, ҳатто олис фонар нури тушаётган ялангликда ҳам уларни пана қилиб тургани учун Ивановский яна юз метр сирганиб борди. Энди хутор бутунлай кўринмай кетди. Гарчи фонарнинг милт-милт хира нури олисдан кўзга чалинса ҳам ҳануз чанғичилар томон йўналтирилганди. Орқа тарафда тагин сурункали ўқ узиш янграса ҳам лекин унинг олов чизиги чанғичилардан анча четга учаётган эди.

Афтидан, чанғичилар энг хавфли жойдан қутулиб чиқишганди. Лейтенант одамларидан узоқлашиб кетгани эсига тушиб, шартта орқасига ўгирилди. Орта, қоронғиликда кимдир унга эргашмай каловланарди. Жангчилар Ивановскийни изини йўқотиб қўйишган бўлишса керак. Шундан сўнг лейтенант тўхтаб, ерга чўнқайди-да, жангчини чақириб қўйгач, аввалгидан секинроқ сирпанган кўйи лаънати хутордан нарироққа, қоронғилик томонга йўнала бошлади.

Ҳадемай у ўрмон этагигами ёки бутазор ёнигами келиб қолиб, юришдан тўхтади. Жангчиларни тўплаб олиш керак эди. Оёқ жароҳати тобора қаттиқроқ оғрир, аммо ҳозирча чидаш мумкин эди. Чамаси ўқ сонини ялаб ўтган бўлса керак. Хутор сукут сақларди. Ёнгинада қор босган тақир бутазор қорайиб кўринар, бирор хатар туғилса ундаги навниҳол арчалар панасига яшириниш ҳам мумкин эди. Гарчи уларни итлар сездириб қўйган бўлса ҳам бари бир Ивановский ҳамон немисларнинг ҳушёрлигига қойил қоларди.

Бефаросат итлар, кимга ҳуриганларини қаердан ҳам билишарди. Лейтенант хутордан ўз вақтида бурилиб қолмаса, оқибати бундан ҳам баттар бўлиши турган гап эди. Ҳар қалай, улар хуторни четлаб ўтишди. Лекин ҳали узоққа кетишолганича йўқ эди. Сезиб қолишлари ҳам мумкин. Хўш, энди нима қилиш керак? Лейтенантнинг оёқ оғириги лаҳза сайин кучайиб, шими жиққа ҳўл бўлган, ҳатто пайтаваси ҳам намиққанди. Ярани боғлаш керак эди. Лекин у овоз чиқармай, қолганлар етиб келишини кутар, ўрнидан жилмасди.

Шу пайт ногаҳон қоронғилиқдан Судник отилиб чиқди. Кетма-кеток Пивоваровнинг нозик гавдаси кўринди. Пича ўтгач, энгашган кўйи қулочкашлаб таёқ силтаётган яна икки киши қоронғилиқдан чиқиб келишди. Улар командир ёнида тўхташиб, орқага олазарак қарай бошлашди. Кучли шамол сийрак қор зарраларини чир айлантириб жангчиларнинг чанғи, маскхалати, юзларига урарди.

— Яна ким йўқ? — сўради аста лейтенант.

— Ҳакимов,— деб қўйди Лукашов, турган жойида ўгирилиб ҳам қарамай. Ҳамма лаънати хутор томонга тикилиб қолди.

— Аблаҳлар! Нечук пайқаб қолишди-а? Шарпасиз келаётувдик-ку, ахир,— хуноби ошди Краснокуцкийнинг.

— Бало бўлди-да, бу итлар. Немисларники бўлса, алам қилмасди-я, ўзимизники, русларники.

— Немис бор жойдаги ҳамма итлар немисларники. Аяб ўтирмайди.

Лейтенант яраланган оёғини бўш қўйиб, жимгина базўр тик турар, ўз аҳволи ва Ҳакимовнинг ҳаяллаб қолганидан ташвишланиб, кўнгли ғашланарди. Шуниси аниқки, ҳозирги тўхтаб қолишлари қимматга тушиши мумкин. Аммо у жангчини ўз ҳолига ташлаб ҳам кетолмайди. Бир оз кутишгач, лейтенант Лукашовга юзланди:

— Қаерда йўқ бўлиб қолди у? Ётганингиздами ё кейин йиқилдимми?

— Ётганимизда бор эди. Кейин қарамовдим.

— Бориб, топиб келинг. Биз шу ерда кутиб турамиз.

Лукашов индамай бўрон орасига кириб кетди. Ивановский хиёл тургач, дарахтзор этагига қайрил-

ди-да, қор босган навниҳол арчалар панасига ўтди. Бу ер худди аэродинамик труба каби гирдобли бўлиб, тўрт тарафдан шамол ғувиллаб ўтиб турарди. Лейтенант тизимчасини бўшатиб, шими тугмаларини ечди. Шу заҳоти совуқ қўли қотган қонга теккач, шилди-роқ пакетни йиртди-да, сонини таранг боғлаб қўйди. Яраси қаттиқ оғриси ҳам оқ тортиб юбормай, тез кийина қолди. Сўнгра бармоқларини қор билан яхшилаб ювди. Яраланганини ҳеч ким сезмаслиги керак, фойдасиз, ярасиям умуман энгилгина. Овоз чиқармай чидашга тўғри келади.

Жин урсин, фалокат оёқ остида, деганлари шу бўлса керак-да. Шу пайт лейтенантнинг эсига: «Бошида юришмаган ишнинг охири вой бўлади», деган нақл тушиб қолди. Ҳа, сафар бахайр бошланмаяпти. Оқибати нима билан тугаркин?

Стволига дока ўроғли қуроолларини маҳкам чангаллаган жангчилар қор бағирлаганча сабр билан кутиб ётишарди. Лейтенант ҳам озроқ кутгач, соатини олди. Парвойи фалак юраётган соат тунги икки ярим бўлганини кўрсатиб турарди. Тун ярмидан оғибди: Чангичилар ҳам анча йўл босиб қўйишди, аммо агар йўналишдан адашилмаган бўлинса ҳали олдинда йигирма километрча масофа бор. Уқ ёмғири остида талвасага тушган лейтенант йўналиш тўғрисида ҳатто ўйламаганди ҳам. Энди бунга аҳамият бериш керак.

У компасга қаради. Икки юз ўн градусга йўналтирилган стрелка бутазорни кўрсатиб турарди. Бўронли тун қоронғилигида ҳеч нарса кўриб бўлмагани учун командир чакалакзор оралаб ўтишга қарор қилди. Йўқса, ҳадемай адашиб кетиш ёки немислар чангалига тушиб қолиш ҳам мумкин эди.

— Жимм!

Қоронғиликдан кимнингдир англаш қийин паст овози эшитилганди, Краснокуцкий ўрнидан турди-да, букчайганча қаёққадир йўналди. Беш минггача у ёқдан ҳеч қандай шарпа эшитилмай турди, кейин қоронғиликда қандайдир бесўнақай оқ нарса судралиб келётгани кўриниб қолди. Ҳа, албатта, энгашган икки киши Ҳакимовни судраб келишяпти.

Кутаётганлар сакраб туришиб, таёқларга ёпишишди. Аммо энди ёрдам керак эмасди. Ҳакимовни судраб келишган Лукашов билан Краснокуцкий шартта

қор устига чўккалашди. Зўрға нафас олаётган Лукашов:

— Мана. Зўрға топдим,— деди.— Битта таёқ санчигли турган экан. Унинг таёғи. Қарасам, ўн қадамча нарида ўзи қор остидан чиқиб ётибди. Кўмилиб кетай деган экан.

— Хўш, тирикми?— сўради лейтенант.

— Тирик, аммо аҳволи оғир. Яғринига ўқ тегибди. Қорнига ҳам шекилли.

Соат сайин аҳвол мушкуллашяпти. Яна биттаси ўқ еди! Бечора Ҳақимов. Ҳаракатчан, эпчил, ҳушёр йигит эди. Камгап, мулоҳазали Ҳақимов биринчи кўришдаёқ командирга ёқиб қолганди. Энди нима қиламиз уни?

— Қани, ярасини тез боғланглар-чи!

— Мен бир оз ўрадим. Кухвайкага. Ҳушсиз у...

Икки киши қор устида ярадорнинг жароҳатини боғлаш билан овора бўлаётганларида, Ивановский яраланган оёғини бўш қўйиб паришонлик билан қоронғиликка тикилди. Албатта, Ҳақимовни бирга олиб юришга тўғри келади. Лекин қандай қилиб? Қачонгача? Эртага нима қиламиз уни? Мушкул, жуда мушкул аҳволга тушиб қолинганди, лекин лейтенант буни сездирмасликка ҳаракат қиларди. Ҳозир кетишаётган ишда у ҳамма нарсани билиши, бажара олиши ва бошқалар кўзига дадиллик тимсоли бўлиб кўриниши керак.

— Хўш, боғладингларми? Энди чанғилардан замбил ясанглар. Нима, қандай яшашни билмайсизларми? Пивоваров, палаткани бер-чи!— омилкор тетиклик билан буюрди командир.

— Бунақа олиб юриб бўлармиди?— пайсалга солди Краснокуцкий.

— Бўлади. Милтиқ камарини еч. Бирортангиз шим камариниям беринг. Униям ҳамма камарларини ечинглар. Ўқларини олинглар. Ҳамма, ҳаммасини. Гранаталарини ҳам. Судник, сиз олинг гранаталарни. Энди икки кишилашиб ушланглар. Биттанглар камардан, шундай. Пивоваров, сиз орқада мадад бўлиб юринг. Дадилроқ, дадилроқ, қўрқманглар.

Ярадорни бир амаллаб чанғи замбилга ётқизишгач, уни ўрмон этаги томон судраб кетишди. Замбил ҳам ўзи номигагина замбил, қўполдан-қўпол, омонат бўл-

гани учун чангилар қорда сирпаниб ажраб кетар, ярадорнинг гавдаси нуқул ёнбошга қийшайгани қийшайганди. Орқадаги қор устида чуқур из қолаётганди. Бу аҳволда қаергача ҳам судраб бориш мумкинлигини ҳеч ким билмасди.

Лекин уларнинг бошқа иложлари йўқ эди. Бу ердан ўзимизникиларга жўнатиб бўлмас, ташлаб кетадиган жой ҳам йўқ. Чор-ночор олиб юришга тўғри келади. Энди улар эрталабгача кўзланган жойга етиб боришлари амри маҳол...

Чангичилар аҳтиётлик билан бутазорга киришди. Дам-бадам тўхтаб қолишар, омонат ётган Ҳақимов йиқилиб тушмаслиги учун чангиларни тўғрилаб қўйишарди. Замбилни Краснокуцкий тортар, Пивоваров букчайиб уни изга сулар ҳам ушлаб келарди. Орқадаги Лукашов иккала сафдошини эшитилар-эшитилмас койганча гоҳо ёрдамлашиб юборар, лейтенантнинг ўзи бўлса, орқасига қарай-қарай йўл бошқарарди.

Яхшиямки Ивановский хавфсирагандай бутазор ўрмонга олиб кирмай, ярим соатлардан сўнг улар яна ялангликка чиқишди. Бу ерда шамол баттар кучайиб, қор сатҳида изғирин эсарди. Бошдан-оёқлари қор чангичилар очиқ жойга чиқишгач, нафас ростлаш учун тўхташди.

— Нима қилдик, энди, лейтенант? — сўради орқадаги Лукашов қаддини кўтариб.

— Нима қилардик? Хўш, ўзингиз қандай маслаҳат берасиз? — ошкора ижирғанди лейтенант.

— Бирор жойда қолдирсак нима қилади? Қишлоқ-мишлоқдами? Ё бостирма қалай бўларкин?

— Йўқ, қолдирмаймиз, — шартта кесди Ивановский. — Қолдираман деб хаёлингизга ҳам келтирманг.

— Илож қанча, йўқ бўлса, йўқ-да, — бирдан рози бўлди Лукашов. — Фақат бу аҳволда узоққа бора олармиканмиз?

— Тезроқ юриш керак, — тоқатсизланди лейтенант, — бор куч билан тезлашиш керак. Тушундингизми?

Шундан сўнг Ивановский олазарак, ўнг оёғини сезиларли оқсоқланиб босиб қоронгилик сари йўналди. Ортидан қолган чангичилар ҳам эргашишди.

Ҳамманинг руҳи тушиб, чарчаган, ҳеч ким чурқ этмасди.

Бешинчи боб

Аввалги шиддатли чопа-чопдаги тезликдан нишон ҳам қолмаганди. Мана, неча соатдирки чанғичилар карахт пашшалардай бўрон қўйнида сарбасар тентирашар, лейтенант бўлса, фақат йўналишдан чалғимаслик ташвишида эди. У компасга қараш ва Ҳакимов ётқизилган замбил етиб келиши учун дам-бадам тўхтаб қоларди. Краснокуцкий билан Пивоваров бўлганларича бўлишди. Лейтенантнинг ўзи ҳам мадорсиз гандираклар, шамолдан боши гир-гир айланарди. Бу ёқда қурол кифтига қаттиқ бостиб, оёқ оғриғи кучайгандан кучаярди. Шунга қарамай, Ивановский олдинда борар, Судник ҳам уни таажжубда қолдириб измаиз келаётганди. Жангчининг юки ҳаддан зиёд кўп, у ўз шишаларидан ташқари, Ҳакимовнинг уч килограммлик гранаталари, улар ташлаб юборишга кўзлари қиймаган милтиғи ва буюм қопчасини ҳам кўтариб олганди.

Чанғичилар қоронғида кетишаётиб йўлларида қор билан қопланган ғарамга дуч келиб қолишди. Лейтенант уни кўрди-ю, йўлдан бурилиб, бир дақиқадан сўнг қор остидаги, аммо ҳамон ёз ҳамда қуёш ҳиди анқиётган ғарамга беҳол кифтини суяди. Чанғили оёқлари қандайдир четга тойди-да, гавдаси пичан уюми устига юмшоққина сирпаниб тушди. У бир неча лаҳза роҳатда қимирламайгина киприк юмиб ётаркан, ер худди тушдагидай айлана бошлаганини туйди. Аммо ҳали замон пинакка кетишидан чўчиб катта қийинчилик билан ўзини туришга мажбур этди. Йўқ, унинг бир дақиқали заифлигини чамаси ҳеч ким сезмади. Ҳозир лейтенант айниқса заифликдан орқиларди. Бу орада Судник ҳам ғарамга яқинлашди, Ҳакимовни олиб келишди. Энг охирида қоронғиликдан Лукашов базўр судралиб чиқди. Ҳамма жимгина ғарам остига тўпланди.

— Ҳали анча борми?— зўрға овоз чиқариб сўради ортада юрувчи Лукашов.

— Оз, озгина қолди,— ўзини тетикликка олиб жавоб берди лейтенант. — Аммо шошиш керак. У ерда тош йўл бор, тонг отгунча ўтиб олишимиз лозим ўша йўлдан. Кундузи ўтишнинг иложи йўқ.

— Тушунарли, у ҳолда жилдик,— деди Лукашов.

— Ҳа, йўлга тушиш керак! — тасдиқлади лейтенант, бироқ юмшоқ пичандан шартта туриб кетишга қурби етмади.

— Қани, чаначаларни олдик. Бир-икки! — буюрди Лукашов.

Лейтенант, бу сержантнинг гуруҳда дадил буйруқ бера бошлаганини бир неча бор сезганди. У йўлда ҳам бошқаларни бақириб-чақириб жадаллаган, амрини ўтказганди. Сафар йўналишини аниқлаш, олдиндаги масофани кузатиш билан банд бўлган Ивановский, Лукашовнинг бу жиҳати яхшими ёки ёмонлиги хусусида ҳозиргача ўйлаб кўрмаганди. Аслида ортда юрувчи сифатида сержант командирни қониқтирарди. Лукашов ортда юрувчилик вазифасини аъло даражада бажарар, у бор экан, ҳеч ким судралиб қолишга журъат этолмасди.

— Қани, туринглар, дедим! Туринглар! — овозини кўтармай одатдаги қатъий талабчанлик билан қисталанг қилди Лукашов. Ўзи аллақачон чанги тақиб йўлга шай турарди. Краснокуцкий ошкора аранг ўрнидан қўзғалиб, замбил камарини елкаси оша тишлади. Фақат Пивоваровгина ғарамга ёнбошлаганча ўрнидан қимирламасди.

— Хўш, сен-чи? Алоҳида илтимос кутяпсанми? Пивоваров!

Пивоваров беҳол қимирлаб қўйиб, ҳамон турмасди.

— Сизга нима бўлди? — сўради лейтенант.

— Иложим йўқ,— деб қўйди ҳайратомиз данга-лига жангчи.

— Иложим йўғинг, нимаси?

— Иложим йўқ-да, қўйинглар мени.

— Ана холос! — ҳайрон бўлди Ивановский.— Нима, ҳазиллашяпсанми?

— Ҳазиллашаётгани йўқ, аҳмоқлик қиляпти,— деди астойдил Лукашов кейин овозини кўтарди: — Қани, тур ўрнингдан!

Чўпдай озгин, мажолсиз Пивоваров чамаси сафар бунчалик оғир бўлишини ўйламаган ва бутунлай қолдан тойганди. У бунингсиз ҳам аслида камқувват одам эди. Пивоваровдан ҳозир бошқа нарсани кутиб бўлмас, лекин уни ғарам остида қолдириб кетиш ҳам тўғри келмасди.

— Қани, туринглар! — қатъий буюрди Ивановский. — Сержант Лукашов, жангчини турғазинг!

Унинг қатъий ҳукмини ўтказишдан бошқа иложи қолмаганди. Ҳозир ёлғиз ҳукмигина таъсир кўрсатиши мумкин эди. Турган гап, лейтенант биродарликка зид тошмехрлик қилаётганини яхши тушунарди. Умуман, итоаткор ва тиришқоқ бу жангчи дурустроқ муомалага лойиқ. Аммо Ивановский ҳозирги сафарга отланар экан, унинг қалбидаги дўстона қўнгилчанлик ўрнини командирга хос талабчанлик туйғуси эгаллаганди.

Лукашов жангчига яқинлашиб, унинг қордаги таёғини шартта суғурди.

— Эшитдингми? Тур ўрнингдан!

Пивоваров зўр-базўр чарчоқни енгиб, турайми-турмайми дегандай бўшашган кўйи энди қўзғалаётганди, бирдан Лукашовнинг қони юзига уриб кетди:

— Бас қил муғамбирликни! Тур, деяпман сенга!

Сержант шартта жангчининг гирибонидан тутиб турғазиш учун қаттиқ силталаганди, лекин Пивоваров чанғили оёқлари осмондан бўлиб орқасига ағдарилди. Лукашов уни яна силталади. Жангчи ўзи тўзитган қор орасида ранги қум ўчиб заифгина букчайиб қолди.

Лейтенант қандайдир ихтиёридан ташқари кайфият таъсирида гавдасини соғлом оёғига ташлаб, кескин ўгирилди.

— Ундай қилма! Тўхта, Лукашов!

— Нега тўхтарканман? Пачакилашиб ўтирай...

— Бас, ўшқирма! Муғамбирлик қилаётгани йўқ у. Пивоваров, қани... Бир-икки қултум...

Ивановский камаридан кейинчаликка, эртаги қора кун ва қайтиш йўли учун сақлаётган флягасини ечди. Эртаги кунни қор устида қимирламай ётиб ўтказишса керак. Қайтиш йўли эса ҳозиргидан баттарроқ бўлиши мумкин. «Мумкин» нимаси, шундай бўлиши турган гап. Ҳар қалай, ҳозир уларни таъқиб қилишмаяпти, шунчаки ҳали пайқаб қолишгани йўқ. Тун қоронғиси ва бўрон чангичиларнинг изини яшириб турибди. Хўш, эртагачи, эртага аҳволлари нима кечадди? Ҳойнаҳой эртага бугунги ҳолдан тойган тунларини ҳавас билан эслашса керак. Аммо нима бўлсаям бугун ҳар қалай бугун. Агар кўзланган жойга муд-

датида етиб боришолмаса, ҳеч қандай эртаги кунлари бўлмайди.

Пивоваров флягадаги арақдан бир неча қултум ичгач, хаёлга чўмгандай хиёл ўтирди. Кейин гандираклаб ўрнидан қўзғалди.

— Ана тамом-вассалом! Милтиқни беринглар. Беринглар, беринглар! Буюм қопчиқни Лукашов олади. Сержант, олинг буюм қопчиғини. Жудаям оз қолди. Арзимасгина йўл. Тонггача арчазорда тура турамиз. Разведка қиламиз, у ёқ-бу ёқни кўздан кечирамиз-да, шомда қарабсизларки, ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилиб юборамиз. Бутун Смоленск ўлкаси кўради-да, ўзиям! Фақат Ҳақимовни етказиб боролсак бўлгани, қалай, ўзи, нафас оляптими?

— Оляпти, ўртоқ лейтенант, — жавоб қайтарди кифтига замбил камарини ташлаган Краснокуцкий, — ё қолдириб кета қоламизми-а, ўртоқ лейтенант, гарам ичига яшириб қўярдик...

— Йўқ! — деди Ивановский кескин. — Бунақаси кетмайди. Бирдан немислар келиб қолса-чи? Нима, сизлар яшанглару у ўлиб кетаверсинми, у ҳолда генерал нима дейди? Эсинглардами, генерал: бир-бирингларга суянинглар, бошқа суянадиган ҳеч киминглар бўлмайди, деган эди.

— Шундайликка-шундайку-я, — хўрсинди Краснокуцкий, — олиб кетаётганимиз фойдасиз бўлиб қолмасайди, деяпман-да...

Тўппа-тўғри, фойдасиз бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Аниқроғи, шундай бўлади ҳам, — деб қўйди дилида Ивановский. Қанчадан бери жангчи ўзига келолмаяпти. Бунинг устига, силкиниш, совуқ таъсир қилипти, уни судраб бораётган жангчилар манзилга етиб бормаёқ ҳолдан тойишлари мумкин, унда ҳаммага ёмон бўлади. Ивановский ҳатто ўзиям эътироф этмаган ҳолда фронт шароити туфайли яхши жангчи ва биродар Ҳақимов беихтиёр қуролдошлари учун ортиқча юк бўлиб қолаётганини дилидан ўтказди.

Ахир Ҳақимов уларнинг биродари, у аҳмоқона тасодиф сабаблигина Шелудяк ёки Кудрявецлар каби жабрдийдага айланиб қолди. Аммо унинг Шелудяк ва Кудрявецлардан фарқи шуки, улар ҳалок бўлар эканлар, қуролдошлари қалбида ҳурмат ва ачиниш туйғуси қолдиришди. Ҳақимов эса борган сари биро-

дарлари кўзига ёмон кўриниб қоляпти. Айни вақтда унинг бирдан-бир айби организмнинг зўр бериб ўлимга қарши курашаётганида. Ўз бошидан кўп аччиқ тажрибалар кечирган лейтенант гуруҳдаги ярадор одам қанчалар ортиқча юклигини яхши тушунарди. Энди улар турган гап, кечикиб, қоронғида тош йўлдан ўтишолмайди, кафтдек қор устида бемалол немислар кўзига кўриниб қолишади. Аммо Ивановский ҳозир эртанги кунни ўйлаб нечоғлик ич-этини емасин, бари бир ярадорни ташлаб кетиш хаёлига ҳам келмасди. Лейтенантнинг командирлик ва инсонлик бурчи бахтсиз Ҳакимов ҳали тирик экан, унинг қисматини қолганлар қисматидан ажратиб қўймасликка даъват этарди. Улар ўзларига нима раво кўришса, ярадор ҳам шунга лойиқ жангчидир. Волохнинг разведкачилари шундай иш тутишарди, Ивановскийнинг гуруҳида ҳам худди шунга амал қилинади.

Гуруҳдаги бошқалар қатори командир ҳам бу бениҳоя машаққатли тунда қаттиқ қолдан тойганди. У заиф, аммо тўхтовсиз оғриққа бардош бериб, ўқ теккан оёғини базўр судраб босарди. Шунга қарамай, бошқалардан яраланганини яширган лейтенант жангчилар кўзига ҳамма қатори жисмоний бақувват кўринар, бинобарин, у қуролдошлари каби вазифасини баравар бажариши керак эди. Командир бошқалар зиммасига бениҳоя оғир иш топшириб қўйиб, ўзи фақат Пивоваровнинг милтиғинигина енгил-елпи кўтариб кетаётгани сабабли қаттиқ хижолат чека бошлаганди. Биродарлик бурчи, барча оғирчиликлар баб-баравар тортилишини талаб қиларди.

Улар игнабаргли ўрмон этагидан ўтишгач, яна дарё бўйидаги қўғайзордан юра бошлашди. Бу йўл Ивановскийга хавфсизроқ туюлганди. Харитада кўрсатилишича, ҳозирги кетаётган жойларида фақат ўтлоқ, бутазор ёки ботқоқликкина бўлиб, яқин атрофда қишлоқ қайд этилмаган, тасодифангина немисларга дуч келиб қолишлари мумкин эди. Чангичилар қор босган икки йўлдан хатарсиз ўтиб олишди. Энди олдинда катта, шубҳасизки, сер қатнов фронт йўли турарди. Ундан фақат тундагина ўтиш мумкин. Аммо катта тош йўлгача беш километр масофа бўлгани

учун чарчоқдан гандираклаётган лейтенант қоронгиликда Краснокуцкийни кутиб турди.

— Хўш, қалайсиз?

— Ҳали замон чўзилиб қолсам керак. Бирор қултум ичирсангиз бўлармиди.

— Лейтенант флягани узатганди, Краснокуцкий чўзиб-чўзиб бир неча қултум арақ ичди.

— Хўш, энди дурустмисиз?

— Шунақа шекилли. Оз қолдими, ағдар-тўнтари-мизга?

— Оз қолди. Келинг, ёрдамлашиб юборай. Биргалашиб тортайлик.

— Йўқ-э, икки киши нимаси! Тиқилишиб қоламиз. Ўзим бир амаллаб... Бўрон тўхтапти чоғи.

Лейтенант атрофга қараб таажжубга тушди. Дарҳақиқат, бўрон деярли тўхтаганди. Зимистон осмон ердан ажраб юқорилашган, пастдаги оппоқ яланглик тунда ғаройиб тарзда, оппоқ, кўпчиганча осойишта ястаниб ётарди. Атрофда яна сийрак навнихол арча туплари билан қопланган чатишма бутазорлар кўрина бошлаганди. Тонг яқинлашарди чоғи. Ивановский шишган қўли билан чўнтагидан соатини олди. Олтидан чорак ўтганди.

— Қойил-э! Яна бир илдамлаймизу тамом. Кейин кечгача ҳордиқ...

Қисқа муддатли янги ташвиш куч бағишлаган лейтенант чанғини илдамроқ ҳаракатлантира бошладди. Улар пастак, қор устида қорайиб кўринаётган самбитзор ёқалаб елиб кетишди. Ҳозир жуда ҳам зарур бўлган бўроннинг тиниб қолгани ҳамон кўнгилга гулгула соларди. Бўронсиз, яна бунинг устига кечикиб қолишса, йўлдан ўтишлари қийин бўлади. Афтидан, ҳозир чанғичиларга бир соатча тунги вақт етишмаяпти, худди шу бир соат ҳамма нарсани ҳал қилиши мумкин. Генерал сафар олдидаги қисқа ўгитида қоронгиликдан мумкин қадар кўпроқ фойдаланишни қаттиқ тайинлаганди. Фақат тунгина уларнинг муваффақиятига пича ёрдамлашиши мумкин эди. Кундузи бўлса, немислар пайқаб қолиб, ҳаммаларини битта қўймай қириб ташлашлари турган гап. Тунда немислардан узоқлашиб кета олардилар. Худди шундайлигини лейтенант исботсиз ҳам яхши тушунарди. Шунга қарамай, Ивановский ҳар қалай генералдан

ғамхўрлиги ва яхши маслаҳатлари учун миннатдор эди. Генерал ҳаммага, шу жумладан, лейтенантга ҳам амалдорлик оҳангида эмас, оталарча жон куйдириб гапирганди. Турган гап, улар ҳам зиммаларига нима юклатилаётганини тушунишарди. Ўша тундан бошлабоқ улар ўз тақдирларининг бирдан-бир хўжайини бўлиб қолишди, чунки оғир пайтда ҳеч ким: на генерал, на ҳатто худонинг ўзи кўмак бера олади. Аммо лейтенант бу қор уриб турган серташвиш тунда илгарилар экан, йўл бўйи генералга нисбатан чин инсонга хос раҳнамолиги учун миннатдорлик туйғуси алангаланарди. Худди шу туйғу унга куч бағишлаб йўл кўрсатар, муваффақият қозонишига гаров бўларди..

Ивановский уч кун олдин, немислар орқасидан қайтишгач, штабда ўралашиб юрганида ҳаммадан ҳам худди мана шу штаб бошлиғи, инжиқ ва талабчан генералнинг кўзига тушиб қолишдан ҳайиққанди. Наники у, штаб жойлашган бу осойиштагина ўрмон қишлоғидагиларнинг кўпчилиги генералнинг баланд, ўймакор чорчўпли иморати ёнидан хавотирланиб ўтишарди. Генерал барча қўл остидагиларга нисбатан шафқатсиз талабчан бўлиб, қўмондондан ташқари бу ердагиларнинг ҳаммаси бевосита ўшанга бўйсунардилар. Генерал истаган дақиқада нимадан инжиқлик қила бошлаши мумкинлигини худонинг ўзи билмаса бандасига қоронғи эди. У таралабедод қилиб юрувчиларни, кийиниш формаси ва маскировкага риоя қилмовчиларни, буйруғини кўнглидагидай тез бажармовчи ёки бошқаларга етказмовчи одамларга тоқат қилолмасди. Армиядаги талабчан бошлиқ қўл остидагиларга инжиқлик қиламан деса, нималар ҳам топилмайди дейсиз. Ивановский куйидаги манзаранинг шоҳиди бўлишига тўғри келиб қолганди. Генерал бир полковникни чап қанотдаги участкага тегишли қандайдир маълумот бўлмагани учун роса адабини берди. Шундан сўнг полковник ҳам ўз навбатида разведка ротаси командирининг она сутини оғзидан келтиргудек қилди. Чунки гарчи қайтиш муддати аллақачон тугаган бўлса ҳам фронт чизиғи ортига жўнатилган икки разведка гуруҳи ҳамон қайтмаганди.

Ивановский бу ерга тасодифан келиб қолган, бегона одам эди. У қисқа муддатли ҳарбий хизмати мо-

байнида дивизия штабидан юқорисини кўрмаганди. Шунинг учун ҳам Ивановский бу фронт орқаси муассасасидаги умуман осойишта ва анчагина тинч ҳаёт тарзини қизиқиб кузата бошлади. Дарвоқе, қишлоқ бирикки марта алғов-далғов бўлди. Чунки «юнкерлар» ҳужум қилиб қолганди. Бироқ самолётлар ташлаган бомбалар кўп ҳам зарар келтирмади, фақат бўм-бўш бир саройгина вайрон этилиб, кўчадаги эгарланган салт от ҳалок бўлди холос. Шу ҳисобга олинмаса, бу ерда ҳамма нарса бир маромда, осойишта кечарди. Гоҳо штаб бошлиғи бўлимларни айлана бошлар, шунда барча полковниклар, капитанлар, ҳамда уларнинг заҳматкаш котиблари пича безовталанишар эди. Аммо генерал бирикки одамга танбеҳ бериб, яна бировга ўдагайлаб кўп ўтмай кетарди-қоларди. Қарабсизки, штабда тагин бояги-боягидай вазият ҳукм сура бошларди.

Лейтенант бу ерга фронт чизигидан ўтгандан сўнг иккита омон қолган разведкачи билан келганди. У капитан Волох ҳалок бўлганидан сўнг немислар ортидаги икки ҳафталик дарбадарликдаги барча кўрган-кечирганларидан бошлиқларни хабардор қилишни ўз бурчи деб биларди. Аммо ўз ташвишлари билан бўлган штаб бошлиқлари унга кўпда эътибор бермаганлари Ивановскийнинг нафсониятига тегди. Немислар ортида кўрилган кўп талафотлар изтироби, Волохнинг ўлими, улар бошига тушган ҳаддан зиёд оғир қийинчиликлар ҳали лейтенантнинг хотирасида худди кечагидек жонланаётгани учун у қоғозларга ўралашиб қолишган бошлиқларнинг парвойи фалак эканликларига чидаб турулмасди. Ивановский разведка бўлими хонасидаги малла соч ёш полковник ҳузурига кириб, остонаданоқ хабар бера бошлаган эди, полковник унга узоқ ва паришонхотирлик билан тикилиб қолди. Аслида у бошқа нимадир тўғрисида ўй сурарди. Кейин полковник қўпол тарзда лейтенантнинг гапини бўлди-да, барча айтганларини ёзма баён қилиб беришини буюрди. У йўл-йўлакай савол бериб лейтенант, немислар қуршовида бўлганлар савол-жавоб қилинувчи йиғма ҳарбий пункт жойлашган Дольцеводаги махсус текширувдан ўтган-ўтмаганлигини суриштирди.

Ивановскийга бу савол қаттиқ ботди. Лейтенант малла соч полковникка Дольцево ундан қочиб кет-

маслиги, аммо ўқ-дорили немис омбори бошқа жойга кўчирилса, уларнинг барча уриниш ва талафотлари, шу жумладан, ажойиб разведкачи капитан Волохнинг ҳалокати ҳам беҳуда бўлиб қолишини айтди.

— Нега энди беҳуда бўлиб қолар экан?

Полковник ҳозиргина нимадандир ҳайрон бўлди шекилли, дарҳол қоғоз устидан қаламини кўтарди. У зўр бериб бир қанча графалардан иборат қандайдир жадвал чизаётганди.

— Жудаям жўн-да, — жавоб берди лейтенант. — Бекорга ҳалок бўлишди. Ҳеч нарсага эришилмади.

— Шунақа денг-а! — полковник ўрнидан туриб, гимнастёркасини таранг тортганиди, таранг кўкси ўйноқлаб кетди. — Қайси дивизияданман дедингиз?

Ивановский дивизияси билан полкини атади. Полковник афтини буриштирди.

— Қайси армиядан бўлди бу? Ҳатто бизнинг фронтдан ҳам эмас. Бунақаси кетмайди, тушунтириш хати ёзинг.

Лейтенант чор-ночор тушунтириш хати ёзишга киришди. У инжиқ генералдан ўзини олиб қочиб юриб икки кеча-кундуз хат битди. Худди шу кунларда генерал олдинги маррадан қайтиб, одатига кўра штабда тартиб ўрнатаётганди. Ивановский вақтинча штаб АХОсидан бошпана топди. У штаб котиби билан олдинги куни бир фляга шнапс ичган ва котиб вайрона иморатдаги каравотидан «аросат» лейтенантга жой берганди. Шнапсдан ташқари, Ивановский меҳмондўст котибга кўзгули ўлжа компасни ҳам совға қилишига тўғри келди ва монах шаклидаги бежирим зажигалкадан маҳрум бўлиб қолди. Аммо бунинг эвазига лейтенант икки кун ичида иккита катакли ўқувчилар дафтари тўла кенг ҳисобот ёзди. Агар бир кун бурун мазкур штабнинг алоҳида бўлимига бориш учун ёзишдан тўхташга мажбур бўлиб, ярим куни бекорга кетмаганида ҳисобот бундан ҳам олдин битарди. Лекин ҳаммаси кўнгилдагидай бўлди.

Ивановский ҳисоботни олиб келганида малла соч полковникнинг кайфияти яхши эмас экан шекилли, ёзувни кўздан ҳам кечирмай дафтарларни шартта ён столга ташлади. У ерда тепакал, қоши қалин бир майор қоғозлар устига мук тушиб ўтирарди.

— Ковалёв, мана бу билан шуғулланинг. Менинг вақтим йўқ.

Аммо Ковалёв ҳам қандайдир сабабга кўра ҳисоботни ҳали-бери ўқийдиганга ўхшамасди. Лейтенантнинг чиқиб кетиб, ўз кулбасида кутишдан бошқа иложи йўқ эди. У эндигина кетишга рухсат сўраш учун қўлини чаккасига олиб борган ҳам эдики, шу пайт хона эшиги ланг очилиб, остонада генерал пайдо бўлиб қолди. Ивановский ҳаммадан ҳам уни бу ерда учратишдан қўрқаётганди. Командирлар столлари ёнидан сакраб туришди, лейтенант бўлса, фақат гавдасини бурди-ю, қўли чаккасидалигича тош қотиб қолди.

Ивановскийнинг хонаки кийимидалиги (у котибнинг телогрейкасини кийган, сукно пилоткаси шўралаб кетган бўлиб, штабнинг барча командирлари туппа-тузук мўйна шапкада эдилар) бошқачароқ кўринган бўлса керак, генерал ўткир нигоҳини лейтенантга тикди.

— Бу ким бўлди? — сўради генерал охири яхшиликка олиб бормовчи оҳангда полковникка юзланиб.

— Фалон дивизия, фалон полкнинг взвод командири, лейтенант Ивановский, — зўраки чаққонлик ва шикаста оҳангда рапорт берди лейтенант.

— Қанақа, қанақа дивизия?

Ивановский дивизияси рақамини дона-дона такрорлади.

— Бундай дивизияни билмайман. Бу ерда нима қилиб юрибсиз?

— Лейтенант қуршовдан чиққан, — деб қўйди полковник. У генерал қаршисида тураркан, салобатли адл қоматини қандайдир пича киброна эркин тутиш билан ҳурмат бажо келтираётганини кўз-кўз қилмоқчи бўларди. Умрида биринчи бор бундай олий мартабали бошлиқ билан гаплашаётган Ивановский бўлса қимирламай ғоз қотиб турарди.

— Қуршовдан? Нега бу ерда у? Нима учун Дольцевода эмас?

Уша машғум Дольцево қайта тилга олиними яна лейтенантнинг нафсониятига қаттиқ тегди. Айни пайтда шу орият Ивановскийнинг хижолатпазликдан қутулишида ёрдам бериб ҳам юборди.

— Ўртоқ генерал, мен бу ерга немисларнинг ўқ-дори базалари хусусида келувдим.

— Янгилик-ку! — деди генерал стол ёнига ўтмай, лейтенантга ёнламаси билан турганча. У ғоз қотган Ивановскийнинг қадди-қоматидан ўткир нигоҳини узмасди. — Қандай база? Қаерда? Қаёқдан маълум сизга у? Суриштириб кўрдингизми, полковник?

— Суриштиряпман, ўртоқ генерал, — жавоб қайтарди полковник аввалгидан мутлақо бошқача оҳангда. Полковникнинг тилёғламалигини кўрган лейтенант уни янаям баттар фош қилишга мажбур бўлди.

— Полковник суриштириб кўришни хоҳламаяпти, ўртоқ генерал,—деб юборди Ивановский. Генерал таажжубда лейтенантга, кейин полковникка тикилди. Шу пайт лейтенант масала узил-кесил ҳал бўлишини сезиб қўшимча қилди. — Бу ердан олтмиш километр нарида артиллерия, армия базаси бор. Бир неча ўқ-дори эшелонлари, соқчи кам, теварагида омонатгина сим тўсиқ бор холос. Йўқ қилиш мумкин.

— Шунақами? Разведка қилиб ҳам кўрдингизми? — сўради генерал тугмалари ечиқ почапўстинли гавдасини лейтенант томон буриб. Почапўстиннинг опшоқ астари тагидаги орденлар ялт этиб кетди. Генералнинг овозида юмшаш сезган Ивановский хурсанд бўлиб кетиб таваккалига бор гапни тўкиб солишга қарор қилди.

— Осонгина портлатиш ёки ёндириб юбориш мумкин. Москвага босиб бораётган немис қўшинлари ўқ-дорисиз қолади.

Лейтенант ҳозиргина қизиқиб эътибор бераётган генералнинг совуққонлик билан алланарса деб минғирлаб қўйиб, стол ёнидаги скамейкага ўтирганини кўргач, шошқалоқлигидан афсуслана бошлади. Бошқалар турган жойларидан қимирлашмаганди.

— Осонгина дейсанми! Пақ этади-ю, немис қўшинлари снарядсиз қолишади. Шундай демоқчимисан?

— Унчалик эмас, ўртоқ генерал, — ўз хатосини тузатмоқчи бўлди Ивановский. — Биз уриниб кўрдик, лекин...

— Уриниб ҳам кўрдингларми? Улгурибсизлар. Хўш, нима бўлди?

— Икки кишидан ажралдик. Шу жумладан, капитан Волохдан ҳам.

— Ҳа, балли, лейтенант... Фамилиянг нима эди? Ивановский. Кўнгилга келганини эмас, ўйлаб иш қилиш керак. Лекин бу азамат экан, — деб қўйди генерал полковникка юзланиб. — Ҳамон шундай экан, унга гуруҳ қўшиб жўнатынг, ўнтача одам беринг. Баржаринг, ҳозироқ.

— У текширувдан ўтмаган, ўртоқ генерал, — гап қўшди аста полковник.

Генерал норози бўлиб қошларини чимирди.

— Бемаънилик! У текширувдан ўтган, немислар текшириб кўришган. Манавиниси иккинчи текширув бўлади. Мен Ключинга айтиб қўяман. — Шундан сўнг генерал чеҳраси очилган лейтенантга ўгирилиб, баланд овозда далда берди: — Гуруҳни ҳозирланг, лейтенант. Манави одам билан. Индинга тайёрлигингиз ҳақида ахборот берасиз. Тушунарлими?

— Есть! — Ивановский гапирдигина эмас, балки ёш боладай ҳаяжон билан бақириб юборди-ю, қўлини чаккасига чаққон олиб боргач, эшикни ёпиб чиқиб кетди.

Эртасига унчалик омади келмади. Лейтенант тагин ўша полковник ҳузурига барвақт келди. У Ивановскийни аллақандай майор Коломийц ёнига жўнатди. Лейтенант Коломийцни ярим кун кутди. Ниҳоят майор келгач, Ивановский унга полковникнинг буйруғини айтди. Майор юмшоққина бир оғиз гапи билан лейтенантнинг ҳафсаласини пир қилди-қўйди.

— Одамларни қаёқдан олай? Ихтиёримда ездовидан бўлак ҳеч ким йўқ.

Иш яна чаппасига кета бошлаганини сезган Ивановский ҳеч нарсани тушунтириб ёки исботлаб ўтирмай янада қатъият билан деразаси чиройли баланд иморат сари шаҳдам одимлаб кетди. Албатта у ерда лейтенантни ичкарига қўйишмади. Ивановский тепса-тебранмас соқчи билан ади-бади айтишиши ҳам иш бермади. У ноилож энди умидини узиб турган ҳам эдики, хона эшиги очилди-да, останада генералнинг ўзи пайдо бўлиб қолди. У аввалига кечаги лейтенантни танимади. Ивановский ноилож ўзини танитди ва титроқ овозда гуруҳ ташкил қилиб бўлмаётганини билдирди. Гўё бу ишда Ивановскийнинг ўзи айбдордек генералнинг кўзлари ғазабли чақнаб кетди.

— Нега ташкил қилиб бўлмас экан?

— Одамлар йўқ, ўртоқ генерал. — Полковник мени...

— Земиньковни чақиринг! — буюрди генерал орқасида турган кимгадир. У одам шу заҳоти даҳлизга кириб кетди. Генерал ҳам бошқа ҳеч нарса демай ўша ёққа йўл олди. Лейтенант эшик тагидаги унга бадхоҳлик билан индамай қараётган соқчи ёнида қаққайганча қолаверди. Соқчининг вазоҳатидан: «Бари бир кира олмайсан», — деган маъно сезилиб турарди. Аммо Ивановскийнинг ўзи ҳам энди кенг хонага интилмай, йигирма минутлар чамаси итоаткорона кутиб турди. Ниҳоят, ичкаридан янги почапўстинли, кифти оша маузер таққан старший лейтенант чиқиб келди.

— Капитан Земиньков ёнига боринг-да, одамларни қабул қилиб олинг, генерал сизни эртага роппа-роса соат ўн учда гуруҳ тайёр бўлганлиги ҳақидаги доклад билан кутади.

— Есть! — деди Ивановский ҳатто капитан Земиньков кимлиги, ва уни қаердан излаш кераклигини сўраб ўтирмади. Капитан қаерда бўлиши мумкинлигини кўчадаги отбоқарлардан сўрашга тўғри келди. Дарҳақиқат, кечга томон Ивановский саккиз нафар жангчи ва битта старшинадан иборат рўйхат олди. Рўйхатда ўнинчи бўлиб унинг ўзи кўрсатилган эди.

Лейтенант ҳозирлик кўра бошлади.

Одамлардан ташқари ўқ-дори, КС шишалари, портлатғич, икки метр бикфорт шнури ҳам қабул қилиб олиш керак эди. Тўққиз кишидан тўрттаси тўзиган шинелда, телогрейкасиз бўлишгани учун уларни қайта кийинтириш лозим эди. Кимдир маскировка халати беришни анча вақт пайсалга солди. (Накладнойда катта бошлиқнинг имзоси йўқ эди). Чанғиларни олиш учун фронт орқасига, ўн беш километр наридаги қишлоққа бориб келишга мажбур бўлишди. Сафар олдидаги сўнгги тунда лейтенант атиги икки соат мизғиб, кун бўйи бир мартагина тамадди қилди ва уч бор инструктор тинглагач, ниҳоят соат ўн учу ўттиз минутда ҳар қалай гуруҳни бежирим деразали баланд иморат ёнига бошлаб келди. Бу сафар Ивановский ҳеч қандай монеликсиз ичкарига кириб, жанговор буйруқни бажаришга тайёрлигини зўр фахр билан билдирди.

Генерал телефонда гаплашиб бўлгач, трубкани

жойига қўйди. Кейин гимнастёркаси устидан мўйна-ли нимча кийган ҳолича индамай ташқарига чиқди. Ҳовлида Дюбин бошчилигидаги тўққиз жангчи «смирно» командаси билан кутиб туришарди. Генерал саф олдидан жимгина ўтиб, ҳаммага назар ташлаб чиқди. Ивановский кексая бошлаган генералнинг серажин, ёноқлари чўккан қиёфасига қарар экан, саркарда нигоҳида бошлиққа хос ҳайиқтирувчи қаттиққўллик ифодаси сезмади. Лейтенант штабга келганидан бери биринчи бор генерални шундай кайфиятда учратиб туриши эди. Ҳозир генерал шунчаки кўп ташвиш тортиш, кам ухлаш оқибатида чарчаган кекса бир одам сифатидагина кўринарди.

Саркарда:

— Қароқларим! — дея гап бошлаганди, лейтенант қандайдир сесканиб кетди. — Қаерга бораётганингларни биласизларми? Оғир бўлишини тушунарсизлар-а? Аммо шундай қилиш зарур. Об-ҳавони кўриб турибсизлар, — генерал қор учқунлаётган булутли пастак осмонга ишора қилди: — Авиация ожиз бундай об-ҳавода; ҳамма умид сизлардан...

Генерал яна биродарингдан бўлак ҳеч ким ёрдам бера олмовчи душман ортидаги оғир дамда ўзни қандай тутиш ҳақида ҳам ўгит берди. Аслида бу тўғрида гапирмаслиги ҳам мумкин эди. Чунки лейтенант Смоленск ўрмонларидаги икки ҳафталик дарбадарлик пайти немислар ортида жанговар ҳаракат олиб бориш бўйича анча-мунча тажриба орттирган эди. Аммо генерал бошлиқларча эмас, худди яқин дўстдек оҳангда уларнинг ҳали мутлақо номаълум қисматларига астойдил жон куйдириб гапира бошлагандаёқ лейтенантнинг саркардага нисбатан меҳри товланиб кетганди. Ивановский шу дақиқадан эътиборан генералнинг ҳозирги инсоний самимиятини ҳарна қилиб бўлса ҳам оқлаш иштиёқида ёна бошлади. Энди ҳатто ўлим ҳам унга даҳшатли эмасдай туюларди. Ватани учун зарур бўлса ва генерал шуни истаса, лейтенант жонидан кечишга ҳам тайёр эди.

Фақат Ивановскийгина эмас, балки ҳовлида қисқа саф тортиб туришган бошқалар қалби ҳам худди шундай азми қарор билан лиммо-лим бўлса керак. Лейтенант честь бериб, гуруҳни ташқарига бошлар экан, вужудида тантанавор фахр туйғуси тўхтовсиз

бонг урарди. У зиммасидаги топшириқни бошдан-оёқ бажариши, ўзга йўл йўқлиги, бинобарин, бўлиши ҳам мумкин эмаслигини биларди...

О л т и н ч и б о б

Лейтенант сафарнинг сўнгги километрларида жангчиларни нечоғлиқ шоширмасин, бари бир улар бўронли тундан сўнг шоссе яқинидаги тақир, оппоқ ялангликка етиб боришганида тонг ёриша бошлаганди.

Ивановский саҳар ғира-ширасидан фойдаланиб яна бир километр олға силжиди. У ҳар бир қаричи хавфли ён бағирликдаги элас-элас кўзга чалинувчи йўлга яқинлашди-ю, шу заҳоти мазкур йўл орқали тепалиқдан тушиб келаётган машиналарни кўриб қолди. Лейтенант надоматдан қичқириб юборай деди. Чунки нариги томонга ўтиб олиш учун бор-йўғи ўн беш минутгина вақт етишмаганди. У аввалига ҳали замон машиналар ўтиб кетади, деб ўзига таскин берган бўлди. Дарҳақиқат, улар тез орада узоқлашиб кўздан ғойиб бўлди. Аммо шу заҳоти от-арава кўринди ва тепалик ортидан отилиб чиққан пак-пакана икки нафар қора енгил машиналар аравани қувиб ўтди. Ҳа, тонг отиб, қатнов бошланаётган эди. Қўлбола замбил билан шосседан сездирмай ўтишни хаёлга ҳам келтириб бўлмасди.

Шундан сўнг Ивановский шоссега яқин бормади. Ундан узоқлашмади ҳам, андак наридаги камшоҳ бутазорли тақир дўнглик томон бурилди. Бу ер пана жой бўлолмасди албатта. Айни вақтда шосседан кўриниб турувчи жарликда кутиб ётиш ҳам тўғри келмайди. Чунки тонг ёришган, уларни ҳар дақиқа немислар кўриб қолишлари мумкин эди.

Чанғичилар сўнгги кучларини тўплаб дўнглик ён бағрдан кўтарилишаётиб оз бўлмаса замбилдаги ярадорни қулатиб юборай дейишди. Кейин лейтенант кўниккан жароҳати оғриғига бардош бериб, энди анча яқин қолган бутазор томон ҳорғин судрала бошлади. Аммо бутазорнинг ярим йўлида Ивановский қаршисидан қандайдир чуқур хандақ чиқиб қолди. Дўнглик ўртасидан кесиб ўтган бу хандақ тош йўл томонга чўзилиб борарди. Ҳайратда тақ-

қа тұхтаган лейтенант кўп ўтмай, гап нимадалигини тушунди-да, хурсанд бўлиб кетиб ортидан секин силжишаётган ўртоқларига, тезроқ кела қолинглар, деган маънода қўл силтади.

Бу қор остидаги танкка қарши хандақ бўлиб, уруш бошиданоқ барча йўналишлар бўйича рус тупроғини тилим-тилим қилган кўп километрли дала иншоотларидан бири эди. Мазкур иншоотларни қуриш учун озмунча одам меҳнати сингмаган. Аммо лейтенант бундай хандақлар Гитлернинг танк қўшинлари ҳаракатини пича бўлса ҳам секинлатганини эслай олмасди. Ушбу улкан иншоотлар эҳтимол қўшинлар ва артиллерия қаттиқ ўт очган пайтлардагина ўз вазифасини бажара олган бўлса керак. Акс ҳолда, улар танкларга йўл ёқаларидаги жўн ариқлардан сал тузукгина тўсиқ бўларди холос.

Аммо хандақнинг ҳозир, ҳамма ёғи кафтдай кўринувчи дўнгликда оёқ остидан чиқиб қолиши айни муддао бўлганди. Лейтенант фурсатни қўлдан бой бермай, кўндаланг ҳолда дарҳол чуқурнинг кенг, қор уюмлари пана қилган тубига сирғалиб тушди. Бу ер тинчроқ ва анчагина чуқур бўлиб, нариги бетига шамол қор уйган эди. Энди маълум вақт кутиб ўтирса ҳам бўлса керак.

Хандаққа олдинма-кетин сирғалиб тушаётган чангичилар тўпша-тўғри қор устига қулашарди. Ивановский ҳам ағдарилаётиб, шамол шиббалаган қорга орқаси билан сирачланиб қолгандай бўлди ва чуқур-чуқур нафас олган кўйи қарши бетдаги қор уюми тепасида шамолнинг қор тўзитишини хийла вақт паршон кузатиб ётди. У энди бу ёғига нима қилиш машъум йўлнинг қаеридан ва қандай ўтиб олишни билмас, ярадорга нисбатан қандай чора кўришга боши қотарди. Лейтенант фақат ўтган тундан бери иш мўлжалдагидай бормай, тобора мушкуллашаётгани ва балки охири бундан ҳам ёмон тугаши мумкинлигини сезарди. Аммо у шунча уринишлардан кейин барча елиб-югуришлар муваффақиятсиз яқунланишига сираям ақли бовар қилмасди. Лейтенант сўнгги имконияти қолгунча худди немисларга қаршилиқ кўрсатгандай ҳозирги вазиятга ҳам шундай қаршилиқ кўрсатиши лозимлигини тушунарди. Ишқилиб

кучдан қолмаса бас, қатъияти ҳали анча-мунчага етади.

Улар хандақда йигирма минутлар чамаси чурқ этмай ётишди. Лейтенантнинг оғиз жуфтлаб кузатувчи тайинлашга қурби келмасди. У фақат фикран мана ҳозир, ҳозир кимнидир тайинлашим керак, деб қўярди холос. Гарчи ҳозир ҳаммалари бениҳоя мажолсиз бўлишса-да, кимдир ҳордиқдан воз кечиб, юқоридаги шамол ва қаҳратон совуққа чиқиши, немислар тўсатдан бостириб келишларига йўл қўймаслиги керак эди.

— Кузатувчи керак, — деди ниҳоят Ивановский уйқули овозда ва миқ этишмаётган чанғичилар томонга пича қулоқ тутиб турди. — Судник, сиз бўласиз.

Хандақнинг қорли деворига орқаси билан суяниб ёнбошлаб ётган Судник тиззаси устида қипиқ тўлатилган буюм қопчиғини ушлаб ётарди. Унда «нозик» док бор эди. У чамаси ухлаётган бўлса керак, ҳўл капюшон ичидаги калласи орқага кетган, кўзлари юмуқ эди.

— Судник! — овозини кўтарди, лейтенант.

— Ҳозир, ҳозир...

Яна андак имиллаб, жангчи шартта қадини ростлади. Кейин қўлларига суяниб ўрнидан турди. Шунда у гандираклаб кетди. Оз бўлмаса яна ўрнига йиқилиб тушай деди.

— Секинроқ! Шишалар бор-а! — қўрқиб кетди лейтенант ва шу қўрқиш баҳона бир зумда қаттиқ чарчаганлиги ҳам қаёққадир ғойиб бўлди.

Судник чанғини пастда қолдириб, жангчилардан хиёл наридаги баланд, тик брустверга чиқди-да, унинг ортидаги топталмаган қорга оппоқ бўлиб чўзилди.

— Йўл қалай? Қатнашяптими?

— Қатнашяпти. Кети кўринмайди.

Ҳа, бўлмасам-чи, қатнашади ҳам-да. Базамизни йўқ қила қолишсик, деб уларнинг нариги бетга бемалол ўтиб олишларини кутиб туришмайди-ку. Немисларнинг лейтенантаникига мутлақо қарама-қарши ўз мақсад ва вазифалари бор. Шу пайт Ивановский ўйланиб қолди: яхшиямки, яқин ўртада манзил-

тоҳ, фронт орқаси қисмлари йўқ, бўлмаса у манави пана жойда узоқ бекиниб ўтиролмасди.

Орадан ярим соатча вақт ўтган бўлса керак, Ивановскийга аёз таъсир қилиб йўл юриб қизиган бадани совқота бошлади. Бруствердаги Судникдан бўлак ҳамма силласи қуриб қимирламай ётарди. Бу аҳволда бемалол совуқ олдириб қўйиш ҳам мумкинлигини ўйлаган лейтенант хитоб қилди:

— Ухламанглар! Ҳамма туриб ўтирсин!

Кимдир тўлганиб қўйди, туриб ўтирган Лукашов чарчоқдан хиралашган нигоҳи билан қорли хандақни кузатиб чиқди. Пивоваров қор устидаги ўрнашган жойидан қимирламади. У ухларди. Лейтенант ўйлаб кўриб, ҳар қалай, бир неча дақиқа мизғиб олишга имкон бериш керак, деган қарорга келди. Йўқса, уларни ўринларидан қўзғатиб бўлмайди. Уттиз-қириқ минут ичида совуқ чалмас. Тўғри, ўзининг бундай пайтда ухлашга ҳаққи йўқ.

Хавф яқинлиги сабабли Ивановский бир илож қилиб ўзидан уйқуни ҳайдади-да, тетик оёққа турди. Уни анчадан бери Ҳакимов ташвишлантирарди. Ярадорни ҳозир кўриш имконияти туғилгани учун лейтенант гандираклаб Ҳакимовга яқинлашди. Командир ташвишланганича бор экан: жангчининг аҳволи оғир эди. Ярадор ҳамон ўзига келмаган бўлса керак, у қор босган палаткага маҳкам ўралганча чанғилар устида ётар, озгина очиқ жойдан қонсиз, гезарган юзи кўриниб турарди. Иссиғи баланд Ҳакимов тез-тез оғир нафас олаётгани учун қалин қиров бойлаган палатка четларидан нам юзига тушган қор зарралари дарҳол эриб кетарди. Лейтенант ярадор устига энгашиб, аста чақирди, аммо Ҳакимов худди эшитмагандай тез-тез қийналиб нафас олишдан тўхтамади.

Ярадорнинг тепасида ўтирган Ивановский, Ҳакимовни машаққатли сафар оша шу ергача олиб келиб тўғри иш қилганига шубҳалана бошлади. Балки ростдан ҳам уни гуруҳ қайтгунча бирор пичан ғарми ичида қолдириб келса яхши бўлармиди. Аммо у ҳолда ярадор билан яна бир одам қолиши зарур эдики, лейтенант зинҳор-базинҳор бунга йўл қўёлмасди. Чунки шундай ҳам ўн кишидан ҳозир бештагина одам қолган холос. Гарчи кечикиб бўлса ҳам бу ерга

маълум мақсад билан келган мана шу беш киши бажарадиган асосий жанговар вазифа тобора мураккаб-лашаётганди. Мазкур вазифани бажариш учун аввало йўлдан ўтиб олиш керак. Лекин йўл тўла немислар, қандай ҳам ўтиб бўлсин? Лейтенантнинг боши қотиб қолганди.

Фикри-зикри мана шу йўл билан банд Ивановский узоқ ўтиролмайд ўрнидан турди. У Ҳакимовнинг дардига малҳам бўлолмади, лекин лейтенант бажарилажак вазифани бир дақиқа ҳам ўйламай туролмасди. Ивановский чангиларни қор уюмига тиқдида, чайқала-чайқала бруствердаги Судник ёнига чиқди. Бу ер хандаққа қараганда изғирин, совуқроқ, бироқ бу ердан: кенг яланглик йўлнинг у бошидан бу бошигача яққол кўриниб турарди, йўл ўртасини эса дўнглик пана қилиб туради. Хандақ ҳам ўша тепалик томонга чўзилган. Тош йўлнинг нариги бети ёқалаб аҳён-аҳён йўлга яқинлашувчи дарахтзор ва бутазорлар чўзилиб кетган. Нарироқда эса дарё ўзанидан четроқда, — бир вақтлар уларни нохуш кутиб олган таниш қарағай ўрмони қорайиб кўринарди.

Лейтенант қўйнидан харитани олиб, солиштирди. Унда база атайин кўрсатилмаган. Аммо Ивановский бунингсиз ҳам база дарё бўйидаги чоғроқ дарахтзорнинг шимолий четига жойлашганини биларди. Лейтенант ҳозир харитадан ўша тепаликни топди. Уларни базадан арзимас икки километргина масофа ажратиб турганини кўрди. Бу Ивановскийга яна ҳам баттар алам қилди. Шунчалик яқин келиб қолишса-ю, ўтиб бўлмаса! Мана шу қабоҳат йўлни деб, бутун бир кун талвасада азоб чекиб, совуқ қотишга тўғри келади.

Лейтенант Судник билан йўлни кузата бошлади. Қатнов аҳёндагина узилиб қоларди. Асосан юк машиналари ўтарди. Улар усти очиқ ва ёпиқ кузовли, турли маркада бўлиб, чамаси бутун Европа мамлакатларидан тўплаб келтирилганди. Машиналар аксари шарққа, Москва сари еларди. Шу пайт лейтенантнинг миясига бир фикр келиб қолди. Ҳамма эмас, ярадорсиз, нарисидан билан бир-икки киши хандақ орқали йўлнинг у бетига таваккал қилиб ўтишса-чи. У кечгача жилла қурса анча-мунча нарса кў-

риб, разведка қилар, ҳаракат режасини тузарди. Қош қорайгач, бутун гуруҳни шосседан олиб ўтарди.

Шу фикрдан лейтенант дарҳол тетиклашиб, янги мақсад унга қўшимча куч бағишлади. Шундан сўнг у бруствердан тушиб, чанғичиларга пастроқ, аммо кескин буюрди:

— Подъём! Ҳамма ҳаракатланиб баданини қизитсин! Қани!

Краснокуцкий ва Лукашов дарҳол ўринларидан туришиб, қўллари керишганча, баданларини қўлқоп билан ура бошлашди. Лукашов уйқудан қара тлашган Пивоваровни турткилади.

— Баданни қизитинглар! Қизитинглар, деяпман! Дадилроқ! — қисталанг қила бошлади лейтенант ва шу пайт эсига ўридан турғизишнинг яхши усули тушиб қолди: — Қани, нонушта қилинглар, Лукашов консервани олинг! Ҳаммага иккитадан сухари берилсин!

Чала уйқу, титраётган Лукашов сумкадан бир нечта жавдар сухари ва битта балиқ консерва олди. Лейтенант пичоқда тунука консерва банкини фикжирлатиб очиши билан бошқалар пичоқ ва қошиқларни банкага тиқа бошлашди.

— Хўш, Пивоварчик, қалай, мизғиб олдингми? — сўради лейтенант, ўзини совуқ емаётгандек кўрсатиб.

— Ҳа, пича кўзим илинди.

— Бу дейман, кечаги қилган ишинг нимаси, а?

— Мадорим қолмовди, ўртоқ лейтенант, — жўнгина жавоб қайтарди жангчи.

— Мен бўлса тоғни ағдаради бу одам, деб ўйловдим сени, — енгил ҳазил қилди Ивановский. — Энди билсам...

— Бўш эканман.

Пивоваров ўзини оқлаб ёзғирмади. Ҳозир қисқа ҳордиқдан кейин у хижолатдан қизариб-бўзарар, уйқули бўғдой ранг юзи ёш боланикидай қип-қизил эди.

— Бўш эканман эмиш! — койинди калака қилиб Лукашов. — Бу ер катта холангни уйи эмас. Ўлгандан ҳам ортда қолган ёмон.

— Ўлган нима бўпти, ўлган ҳеч нарса қилолмайдди. Манави пуфакларни қаранглар. — Краснокуц-

кий шилиниб кетган кафтларини кўрсатди. — Туни билан бўладигани бўлди бу қўлларнинг. Қийналмаган борми ўзи? Тагин ҳали замон ким билсин, бошимиздан нималар кечирарканмиз.

— Анови донолар-чи — олдингидай калакаомиз оҳангда давом этди Лукашов. — Қуён бўлишганми ё адашиб қолишганми, уларни деб биз бу ерда азоб чекишимиз керак.

Лукашов, лейтенант ҳам бир дақиқа эсдан чиқаролмаётган Дюбин билан Заяцларни назарда тутиб гапирганди. Улганни ўлган дейсан. Ҳакимов аҳволи оғир бўлса ҳам ҳар қалай ярадорлиги маълум. Старшина билан Заяцлар бўлса, осмонга учиб кетишганми, ерга кириб кетишганми — номаълум, тун қоронгисидан ном-нишонсиз кетишганди.

— Шунчаки ғойиб бўлишса майли эди-я, ишқилиб анови, — Лукашов шундай дея хандақ ёқасига жиддий ва хавотирли нигоҳ ташлаб қўйди. Лейтенант сержант нимага шама қилаётганини тушунди. Лекин Лукашовнинг айтгани бўлиши ҳам мумкин эмас. Тўғрироғи, Ивановский, Дюбиннинг хоинлик қилишини хаёлига ҳам келтиришни хоҳламасди. Шунга қарамай, уни иккиланиш ва гумон чулғаб олганди. У қанчалик ўйламасин, кам сонли гуруҳининг икки аъзоси қаёққа ғойиб бўлганларини тушунолмасди.

— Ҳали немисларниям эргаштириб келишади, — гап қўшди соддадиллик билан Краснокуцкий. — Йўқса, қорда чанғилар изи бор, қувлашса охири етиб олишарди-ку, ахир.

— Ҳаммаси бўлиши мумкин, — маъқуллади қовоғини уйиб Лукашов.

— Йўқ, бундай дейиш ярамайди, — гапга аралашди Ивановский. — Старшина унақа сизлар айтган одамлардан эмас.

Сухари чайнаётган Лукашов хандақнинг олис бурчагига ҳорғин тикилди.

— Ундай одам бўлмаслиги мумкин, лекин шунақага айланиши ҳам ҳеч гап эмас. Бизнинг бир юз тўққизинчимизда ҳам шоввоз капитан бўлгучийди. Барча мудрофаа иншоотларини қуришда қатнашган. Аммо иншоотларни бошқа мақсадда қурган экан. Немислар келувдики, биринчи бўлиб қўл кўтарди.

— Қўйинг бу гапингизни, — шартта кесди Ивановский. — Аввало Дюбин ўша капитан эмас, буни-си аниқ. Иккинчидан бўлса, одамларга кўпроқ ишониш керак, Лукашов. Мана, сизга ишонияпти-ку.

— Ҳа, бу менман...

— Нега Дюбинни ўзингиздан ёмон деб ўйлайсиз?

— Шунинг учунки, мен шу ердаман, уни бўлса, сояси ҳам йўқ.

Дарҳақиқат Лукашов мантиқан тўғри фикр юри-тар, унга эътироз билдириш қийин эди. Рост-да, ахир, мана, у ортда юрувчи бўлса-да, қолиб кетишгина эмас, балки ҳозир ёнларида ўтириб, оғзига тез-тез қошиқ тиқаётган Пивоваровни ҳам етишиб юрмасли-гига йўл қўймади-ку. Умуман Лукашов ҳақ эди. Ле-кин Ивановский ҳозирча Дюбин тўғрисида ҳукм чи-қаришни хоҳламасди. Гарчи старшина қайсарлиги билан лейтенантнинг ғашини келтирса ҳам кишини ўзига ром қиладиган томонлари ҳам бор эди.

Қор устида ўтириб консерва билан сухарини еб тугатишди. Шундан сўнг лейтенант қошиқни чўнта-гига солиб қўйди.

— Сержант Лукашов, — деди Ивановский ҳали-гидан бошқача оҳангда. — Менинг ўрнимга қоласиз. Айрим нарсаларни разведка қилиш керак. Ҳамма шу ерда бўлсин. Дам олиш мумкин. Чор атрофни ку-затиш керак. Тез орада қайтаман. Тушунарсиз жойи йўқми?

— Тушунарли, — жавоб қайтарди Лукашов шай қиёфада.

— Ҳамма нарса нормада бўлсин. Ҳакимовга қа-раб турунглар.

— Барчаси бажарилади, лейтенант. Қараб тура-миз.

— Хўш. Пивоваровчик, ортимдан!

— Мен-а? — ҳайрон бўлди Пивоваров, лекин пи-ча ўтгач, итоаткорона ўрнидан қўзғала бошлади.

— Чанғини ва бошқа нарсаларниям олволинг. Кетдик. Лукашов, Судникни алмаштиринг. Музлаб қолмасин тағин.

Ивановский айрим жойларда белигача чуқур қор-га ботиб хандақдан шоссе сари йўналди. Чанғиларни қўлга олволишганди. Хандақнинг аҳён-аҳёндаги бу-рилиш жойларида лейтенант эҳтиёткорлик билан ат-

рофга кўз ташлаб қўярди. Аммо хандақда ҳам, яқин теваракда ҳам ҳеч ким йўққа ўхшар, хандақ тубидаги кўндаланг қор уюмлари топталмаганди. Ниҳоят дизелларнинг бўғиқ гувиллаши эшитилиб, совуқда ним татир синтетик бензин ҳиди кела бошлади. Улар йўлга яқинлашишганди. Ивановский навбатдаги бурилишда тақир тупроқ уюми ортидан мўралаб қаради-ю, шу заҳоти шартта кетига тисарилди. Яқингинадаги хандақнинг кенг этагида ёпиқ брезентини шамол шиширган машина кузови кўринди. Унинг ортидан яна кўплаб машиналар елиб борарди. Бу автомобиллар колоннаси бўлиб, айрим усти очиқ машиналар кабинаси ёнида кўк шинелли, ҳурпайган немислар кўринарди. Чамаси, рус совуғи суяк-суякларидан ўтиб кетган немислар ҳамма ёқларини булдуруқ қоплагани учун кўпда атрофга қарашмасди. Лейтенант қимирламай совуқ қотиб қолган Пивоваровга қўли билан ишора қилгач, улар қор ғарамини четлаб хандақ четига чиқиб олишди.

Ивановский енгил-елпи муваффақият қозониб ўтишга қулай пайт келишидан умид қилмаса ҳам лекин иш бу қадар нуқул чаппа кетаверади деб кутмаганди. У изғиринда суяк-суягигача қақшаркан, машиналар шосседан гуриллаб ўтиб бўлишини базўр кутиб турди. Энди яқин атрофда бошқаси кўринмаётгандай эди. Аммо лейтенант тупроғи гужум-гужум музлаган бруствер ортидан бош чиқариб мўралаган ҳам эдики, яна яқингинада немисларни кўриб қолди. Булар уч нафар алоқачилар эди. Немислардан бири симёғочга чиқиб, телеграф симлари билан овора эди. Аппаратли қолган иккитаси йўл ёқасида ўтиришарди. Ҳа, улар алоқа ўрнатишяпти. Орқаларида милтиқ стволлари кўриниб турар, ерда сим ўрами ва қандайдир асбоблар сочилиб ётарди. Иш билан бўлган немислар ён-верларига қарашмас, лекин икки рус нақ бурунлари остидан йўлнинг нариги бетига югуриб ўтишса, сезиб қолишлари турган гап эди.

Демак, яна кутишга тўғри келади.

Лейтенант музлаган, қорли тупроқ устида диққати ошиб ётар ва тош йўлдан кўз узмасди. Қаттиқ аёзда оёқлар совқотар, яраланган сонисидаги оғриқ тобора кучайиб дам-бадам беҳузур қиларди. Йўл ҳа-

ракати бир неча бор гоҳ ҳаддан ташқари кучайиб, гоҳ пича сусаяр экан, орада бир, балки ундан ҳам ошиқроқ километр узилиш ҳосил бўларди. Икки мартача нариги бетга югуриб ўтиш учун қулай пайт келди, аммо алоқачи немислар ҳамон ишларини тугатиша қолишмасди. Лейтенант уч марта уч бурчакли танк соатини олиб қаради. Кейинги қараганида вақт ўн ярим эди. Алоқачилар ҳалиям кетишмасди. Ярим соатдан кейин ниҳоят симёғочдаги немис ерга тушганди, лейтенант энди даф бўлишса керак деб ўйлай бошлади... Лекин немис иккинчи симёғоч томон яқинлашиб, оёқларига асбобини тақди-да, тагин юқори кўтарилди. Улар учовлон нима тўғрисидадир секин гаплашиб олишди. Овозларини шамол четга учирганидан лейтенант ҳеч нарса эшитолмади.

Вақт шу зайл имиллаб ўтарди. Ивановский алоқачилардан олис бирор қулайроқ жой топиш учун атрофга назар солаётиб, бирдан йўл ёқасидаги немислар ёнига учинчи бири келиб қўшилганини кўриб қолди. Унинг қаёқдан пайдо бўлиб қолгани мутлақо номаълум эди. Эҳтимол, дўнглик йўлнинг лейтенантдан пана қилган бирор жойида ўтирган бўлса керак. Ивановскийнинг эти жимирлашиб кетди: борди-ю, таваккалига йўлдан югуриб ўтилса кўзга кўринмай турган мана шу немис тепасидан чиқиб қолиши ҳам ҳеч гап эмасди. Ҳозир яқинлашган немис аппарат устига ўтириб қолганлар билан нима тўғрисидадир гаплашиб олгач, симёғочдаги шеригига қўл силтаганди, у пастга туша бошлади. Юқоридаги немис тушгунча қолган учаласи ўринларидан туришиб, ўз сумка ва қутиларини бемалол йиғиштиришди-да, кейин йўл ёқасидан юриб кетишди.

Бу сафар алоқачилар хандақдан анча нарида тўхташса ҳам лекин улардан ҳеч қайсиси симёғочга чиқмади. Шундан сўнг лейтенант шоссенинг қарама-қарши этагига қаради. Энди афтидан, ўтса бўларди. Лекин бунинг учун олдин йўлга яқинроқ бориш керак эди.

Ивановский хандақ лабидан пастга сирпалиб тушганди, яраланган сони қаттиқ оғриб кетди. Пивоваров ўтирган жойидан сакраб турди. Ивановский индамай бош ирғагач, улар хандақнинг тик лабига ётиб, этак томонга эмаклаб кетишди. Бу ерда уларни йўлдан бе-

малол кўриш мумкин бўлганлиги учун лейтенант ўзини хандақ ичидаги кўндаланг уюм устига ташлаб қорга кўмилди, ёнидаги Пивоваров ҳам қор ичига кириб кетди. Жангчининг совуқ ва уйқусизликдан ёш боланики каби шишиб кетган юзи камоли диққат билан боқар, аҳён-аҳён лейтенант унинг хавотирли нигоҳини кўриб қоларди. Хандақ тубида ётган Пивоваров мутлақо ҳеч нарса кўрмас ва бутун инон-ихтиёрини ҳозир уларнинг ҳар иккаласи учун нечоғлик катта аҳамиятга эга қарор қабул қилаётган командирга топшириб қўйганди.

Лекин лейтенантнинг ўзи ҳам бу ердан ҳеч нарса кўролмас ва ноилож йўл томондан эшитилаётган тарқоқ ҳамда узук-юлуқ товушларни илиб олиш пайдан бўларди. Албатта, бу ўтиб олишдаги имкониятлар ичида энг ишончлиси эмас, аммо уларнинг бошқа иложлари ҳам йўқ эди. Йўлда дизеллар гувиллаши пича сусайиб, яқин атрофда бошқа янги товуш эшитилмаётганига амин бўлгач, Ивановский ўзига-ўзи «Қани, бўл!» деди-да, сакраб ўрнидан турди.

У қалин қорда бир неча сакрашда хандақ этагига етиб, атрофга қаради. Бу ердан йўл жуда яқин эди. Яқин атрофда ҳеч ким кўринмасди. У олисдаги дўнгликка қараб ҳам ўтирмай, энгашганича бор кучини тўплаб, замини қаттиқ йўлга отилиб чиқди-да, нариги томондаги хандақ давомига сакради. У югураётганида ортидан Пивоваровнинг ҳам нафасини сезиб тургани учун кўнгли ўрнига тушиб, энди анча яқин қолган бурилиш сари бор кучи билан отилди. Бироқ салдан кейин қулоғига қаттиқ гувиллаш эшитилди. Ҳозир бақирини ёки ўқ овози янграб қолади, деган фикрдан юраги орқасига тортиб кетди. Аммо лейтенант ҳар тугул бурилиш ортига ўтиб бўлганди. Пивоваров хиёл кечикди, лекин лейтенант орқасига қараб, жангчи бурилишдан ўтиб қулаганидан кейингина машиналар пайдо бўлганини кўрди. Машиналар тезлигини пасайтирмай ўтиб кетди. Ивановский эрталабдан бери биринчи марта энгил хўрсиниб қўйди.

— Э, хайрият-эй!..

Иккаласи ҳам ҳарсиллаб бир оз ётишгач, Ивановский чўккалаб атрофга қаради. Яқингинада бутазор бор шекилли, баланд бруствер ортидан яккам-дуккам бута учлари кўриниб турарди. Шундан сўнг

лейтенант билан жангчи хандақ ичида беҳол юриб кетишди. Тош йўлдан хийла узоқлашишгач, улар ялангликка чиқиб олишмоқчи бўлишди. Пивоваров, командирни ҳайрон қолдириб, юқорига биринчи кўтарилди, лейтенант бўлса, аввалига ён бағирликнинг ярмигача борди-ю, тик қирғоққа етганида тойиб кетиб, пастга сирғанди. Унинг сонигаги жароҳати азоб берарди. Бу сафар Ивановский беихтиёрми ё оғриққа чидай олмадими инграб юборди. Бруствердаги Пивоваров нима бўлди, дегандай шартта командирга ўгирилди.

— Ҳечикиси йўқ. Ҳаммаси жойида.

Ивановский ўзини қўлга олиб, оғриқни енгди-да, жангчи узатган чанги таёгини ушлаб ниҳоят бруствердан ошиб ўтди.

— Хўш. Энди бу ёғига чангида!

Ҳозир чамаси хандақ ёқалаб юраверса ҳам бўларди, чунки бруствер уларни йўлдан пана қилиб турар, айрим жойларда бутазор ҳам бемалол тўсиқ бўлиши мумкин эди.

Унг томонда, узоқда игнабаргли дарахтлар учи кўзга чалиняпти. Худди ўша ерда уларни қисматлари: омадми ёки толесизлик, шон-шуҳратми ёхуд ҳатто, ўлим кутиб турарди.

Е т т и н ч и б о б

Ивановский чангида бутазор оралаб борар экан, алланечук безовталанар, лаҳза сайин хавотирлиги ошарди.

Лейтенант нега бундай кайфияти бузилаётганини сира тушунолмасди. Ахир ҳар ҳолда ҳозирги аҳволлари ёмон эмас, йўлдан сездирмай ўтиб олишди, кўп чақиримли тунги сафарлари тугаб, нақ кўзланган жойга етай-етай деб туришибди. Гарчи қийинчиликлар билан бўлса-да, уринишлари охирига етай деб қолди. Энди бирор нарса қилишлари ҳам мумкин. Тўғри, кучлари кам—бир қисм одамдан фронт чизигидан ўтишда жудо бўлишди, икки киши тунда дараксиз йўқолди, уч одам тош йўлнинг нарёғида кутиб турибди, бу ерда атиги иккови. Икки киши ўн киши эмас, албатта. Лекин ундаги бу ноаниқ ҳадик фақат шу туфайли эканига ишониб бўлмасди.

Олидан кўринаётган дарахтзорга яқинлашганлари сайин лейтенант баттар талвасаланар, шунинг учун бўлса керак у тўхтаб, чамаси қонай бошлаган жароҳатининг докасини ҳам тўғрилаб қўймасди. Аслида лейтенант тунда яраси зирқирашига ўрганиб қолган ва анчадан бери оғриқни сезмасликка ҳаракат қиларди. У энди ҳатто атрофга ҳам кам қарар, бор кучи билан гўё умридаги энг олий мукофот ёки эҳтимол, мислсиз фалокат кутаётган дарахтзор сари интиларди. Қора терга ботиб, энди маскировка халати енгиларди билан юзини ҳам артмай қўйган Пивоваров қолиб кетмасликка ҳаракат қилар, икковлон нафаслари бўғилганча бутазор чети ёқалаб жадал юқорига кўтарилишарди. Тонг бутунлай ёришиб, кучсиз изғирин эсар, бошдан-оёқ булут билан қоплаган осмон кул ранг тусли туман чулғаган тунд яланглик узра паст тушганди.

Ивановский дўнглик тепасига чиққач, яланғоч ольха бутоқлари орасидан пастга қаради. Уларнинг қаршисида тўқай ястаниб ётарди. Лейтенант бир вақтлар тунда Волох билан бирга тўхтаб туришган ольхазорни зўрға таниди. Аммо ўшанда етти кишига бошпана бўлган тўқай ўрнида ҳозир қарахт дарахтларнинг қордаги музлаган бутоқлари унда-бундагина мунғайиб кўринар, бу ерда одам у ёқда турсин, ҳатто қушлар ҳам яшириниши амри маҳол эди. Лекин сойликнинг у томонида қор ҳам, совуқ ҳам таъсир қилмаган кўм-кўк игнабаргли дарахтлар ҳалқаси хотиржам қад кўтариб турар, немислар унинг атрофига яккам-дуккам қозиқ қоқиб, сим тортиб қўйишганди. Худди шу ерда ўтган сафар омадлари юришмаганди, аммо энди юришиши керак, юришмаслиги мумкин эмас.

Лейтенант таниш тўсиқни кўриб, кўнгли андак ўрнига тушди. Энг асосийси ҳар қалай етиб келди-ку шу тўсиққача. Қолган ҳаммаси унинг уddaбуронлик ва топқирлиги, икковлашиб дадил ҳаракат қилишларига боғлиқ. Ҳеч қандай вaж-қорсон кетмайди ҳозир.

Ивановский бутазор панасида бир ёки икки минут нафасини ростлаш учун тўхтади. Ҳануз тинчлик бермаётган дилгирлиги босила бошлади. У ўзини ўзи бу ёғи энди ҳаммаси жойида бўлади, дея ишонтиришга

ҳаракат қиларди. Аммо бари бир кўнгли ёришмас, чунки борлиғини ўртаётган нимадир бунингсиз ҳам туни билан бўларича бўлган лейтенантни бир лаҳза тинч қўймасди. Гап-сўзсиз ҳам аҳволни тушунаётган Пивоваров индамайгина қачон йўлда давом этишларини кутиб турарди. Ивановский гўё бирор нарса кўрадигандай олисдаги игнабаргли дарахтзор этагидан кўз узмасди. Аммо бир километр келар-келмас масофадаги дарахтзордан қор устида кенг бутоқ ёйган яккам-дуккам қарағайлару бир нечта тўсиқ ходаларидан бўлак деярли ҳеч нарса кўринмасди. Бунга ажаблан-маса ҳам бўлади, чунки немислар объектни маскировка қилиб олишганга ўхшайди. Ахир улар ҳам ҳар хил ўсимлик ва қор ёрдамида маскировка қилишни билиш-шади-ку. Фақат Волохнинг разведкачилари немислар юк машиналарида ўқ-дори ташиётганини кўриб қолишган ўша йўлнинг энди йўқлиги таажжублантирарди. Йўл, дарахтзор сари чўзилган худди анави қияликда эди, ҳозир бўлса қорда ундан нишон ҳам кўринмаяпти. «Эҳтимол йўлни тунда қор кўмиб юборгандир?» — тахмин қила бошлади лейтенант. Аммо ҳар қандай бўрондан кейин ҳам йўлдан бирон белги қолиши керак эди-ку. Ё бу ердан кўринмайдиган бошқа жойга йўл қуришдимикин? Аслида ҳозир лейтенантга йўл бор-йўқлигининг аҳамияти ҳам йўқ, бари бир ундан фойдаланишмайди. Энг муҳими ҳозир тун қоронғисида сездирмайгина тўсиққа ўрмалаб яқинлаша олиш ва бирор пана жой топиш. Афтидан пичани ўрилган яланглик бу мақсад учун тўғри келмайди, жануб томонини ҳам кўздан кечириш керак.

— Пивоваров, қани, юр! Шарпасиз, фақат...

Улар капюшонга илашаётган бутоқларга чап бера-бера бутазордан ялангликни четлаб пастга йўналишди. Ивановский ҳозир қадамини шу қадар эҳтиёткорлик билан босардики, ўта оғир кечган кеча кечаси ҳам бунчалик бўлмаганди. Аммо теварак сув қуйгандай осойишта бўлгани учун улар хиёл ўзларини босиб олишди. Мана, неча мартадирки, лейтенант тўсиқ ортига қандай осон ўтиб олишни чамалаяпти. Ҳозир бу Ивановский зиммасидаги энг муҳим ва оғир вазифа эди. Албатта агар қути тахламлари симга яқин бўлса уларга граната ва КС шишалари улоқтириш мумкин, лекин қутилар граната улоқтирилса етадиган жойда-

лиги даргумон. У ҳолда тўсиқдан ўтишга тўғри келади. Энг яхшиси бир ўзи ўтгани маъқул, бошқалар немислар пайқаб қолгудек бўлишса ўт очиб чекинишга йўл очиб беришади. Ҳатто соқчи билан қисқа жанг қилинса ҳам майли, чунки уларда тўсатдан ҳужум қилиш имконияти бор. Бир дақиқа муҳлат бўлса бас, ҳаммасига улгуришади. Ишқилиб у ерда итлар бўлмасин-да.

Аmmo ҳатто, итлар бўлган тақдирда ҳам бир ёки икки киши сим ортига ўтиши керак, қолганлар итлар билан соқчиларни чалғитиб туришлари керак бўлади. Бошқа йўл йўқ. Энг асосийси саноқли дақиқада кўпроқ тахламларни портлатиб, ўт қўя олишга улгуриш. Қолган ишни детонлаштирувчи портлашу ёнгин охирига етказавради.

Улар чакалакзор орқали сойликни кесиб ўтишди-да, дарахтзор этаги ёқалаб бориб, ялангликнинг яйдоқ жойини ортда қолдиришди. Яқин атрофдаги ҳеч ерда бирор кимса йўқ, уларга ҳеч ким учрамади ҳам. Энди эҳтиётлик билан шошилмай юришарди. Гоҳо лейтенант тўхтаб, изғиринли қиш сукунатига қулоқ тутарди. Бир сафар шамол сойлик томонга олис мотор гувиллашини учириб келтирди. Ивановский қулоқ солиб овоз тош йўл тарафдан эшигилаётганини тушунди. Олисдаги чакалакзор ҳайратомиз сукут сақлар, бирор шарпа эшитилмасди.

Ярим соатларча юрганларидан кейин ногаҳон жарга дуч келишди. Бошдан-оёқ тақир, илон изи, ёнбағирлари қор билан қопланган бу жар охиригача яққол кўзга ташланарди. Лейтенант аввалига, бу худди ўша Волох қор ёғаётган пайти тўсиқ сари йўл олган жар эканлигини танимади. Демак, тағин нарироқ юриб, бутазор орқали бир километр база тевараги ичкарасига кириш керак эди. Ушанда балки омборга яқин борилар ва уни тузукроқ кўрса бўларди.

Ивановский Пивоваровга қаради, бўғриққан юзининг ярмини ҳўл капюшон осилиб тушиб пана қилган жангчи бор кучи билан таёқ силталар, чанғичилар ҳалиям юмшоқ қорга чуқур ботиб қолишарди... Кўзланган жой яқинлашиши сабабли тобора асаби таранглашаётган Ивановский Пивоваровга кутиб туришликни ишора қилди-да, ўзи жарни четлаб ўтгач, бутоқлари кенг тарвақайлаган ёнғоқзор ортида тўхтади.

Тўсиқнинг яланғоч, калта ходаларига яқин қолганди. Одам бўйи ёки баландроқ ходалар ёш қарағайларнинг қордаги кўкимтир соялари аралаш бемалол кўзга ташланарди. Шуниси ажабланарлики, ходалар ортида ҳозирча ҳеч нарса кўринмасди. Лейтенант нечоғлик тикилмасин, ҳеч қаерда кул ранг ва сариқ таниш қутиларни тополмади. Ҳолбуки улар биринчи бор дурбин орқали кўрганидан бери кўз ўнгидан кетмасди. Брезентлар ҳам йўқ эди. Яна кўнгли ғашланган лейтенант Пивоваровга ўтира тур, деган маънода қўл силтаб қўйди. Жангчи ишорани тушуниб чанғилар устига чўнқайди, лейтенант бир дақиқа тараддудлангач, бутазордан чиқди.

У тўғри қилмади шекилли, чунки гуруҳ командири бундай таваккалчиликка йўл қўймаслиги керак эди. Аммо Ивановский ҳозир ўзини тутоладиган даражада эмасди. У кўнгли ғашлиги кучайиб, бўғзига нимадир тиқилгани учун алам билан ютиниб қўйдида, яқингина қолган дарахтзор этагидан кўз узмай тўппа-тўғри ўша томонга ошиқди.

Мана, орадаги масофа ҳам уч юз метрча қолди. Лейтенант бу ерга яқинлашаётганидаёқ ходаларда сим йўқлигини сезган эди. Бир неча кун олдин базани қўрғаб турган сим тўсиқ энди йўқ эди. Буни кўриб Ивановскийнинг эҳсониси чиқиб кетди. Шундан сўнг у ҳеч қандай ҳадиксиз, кафтдай ялангликда кўриниб қолишдан ҳам тапт тортмай бир-икки сирпанишда чет қарағай ёнига етиб борди-ю, ҳанг-манг серрайиб қолди.

База ғойиб бўлганди.

Дўнгликдаги қарағайзорда соқчилар ҳам, итлар ҳам кўкимтир сарғиш қути тахламлари ҳам кўринмасди. Из тушмаган қор, дарахтзор ёқалаб чўзилган оқ ходалар тизмаси базанинг қолдиғи сифатида кўзга ташланарди. Чамаси, немислар симларни эҳтиётлаб бўшатишибди-ю, бошқа зарурроқ жойга олиб кетишибди.

Энди командир ҳайратланишгина эмас, саросимада, деярли ўзини йўқотиб қўйиб, тунги бўрондан кейинги мусаффо қор устида пича тургач, бир неча кун муқаддам базанинг чиқиш жойи бўлган қарши тарафга йўналди. Аммо бу ерда ҳам ҳеч нарса қолмаган, фақат ёш қарағайзордаги қор остида бир неча

бўм-бўш мудофаа иншооти кўринарди холос. Чакалакзор четидаги ходалар яқинида ҳам қор босган гўлалар уюми дўпайиб ётибди. Гўлалар қути тахламлари тагига тўшалган бўлса керак. Қисқаси бор-йўқ, нарса шу эди холос. Лейтенант ялангликда кўрмай таажжубга тушган йўлни оппоқ қор босибди, ундан яқин кунларда машина юрмаганди.

Ивановский қўққисдан тамом силласи қуриб, ташландиқ, файзи йўқ, ҳеч кимга кераксиз дарахтзор қисиб қўйган ғадир-будур қарағай танасига кифти билан суяниб қолди. Базани бошқа жойга кўчиришгани ўз-ўзидан аён бўлса ҳам лейтенант сира ишонгиси келмасди. У васвасага тушиб қолгани учун қайсарлик билан базанинг йўқлиги хато, аҳмақона англашилмовчилик холос, андак ғайрат қилинса, бас, ҳаммаси тушунарли бўлади, дея ўзига таскин берарди. Бошқача бўлишини тасаввур ҳам этолмас, чунки у бу сафар ҳам омади келмаганлиги, гуруҳнинг шунчалар зўр бериши, хатарлар, талафот, ҳолдан тойишлар бекорга кетганини сира-сира тан олгиси келмасди. Улар кечикишганди. Лейтенант аввал буни тушунмади, лекин қарағай остида бир оз туриб нафас ростлагачгина ҳеч қандай англашилмовчилик рўй бермаганига амин бўлди. Кўриб тургани шафқатсиз, аччиқ ҳақиқат эди. Ивановский уруш мобайнида машъум қисматига тушган кўплаб бахтсизликларнинг яна бирини бошидан кечираётганди.

Лейтенант қарағай тепасидан базўр кифтини ажратиб, чанғи устида қаддини ростлагач, заифгина таёқ силтади. Чанғи ғижир-ғижир қорда хиёл сиргангач, тўхтаб қолди. Ивановский қаёққа йўл олишни билмас, илк бор бирон жойга шошиш зарурати қолмай таёқларга таяниб турарди. Яқингинадаги қарағай бутоғида лейтенантга қараб қағиллаётган зағизгон кўринди, нақ бош узра кўтарилган читтак чирқиллаганча шартта чакалакзорга шўнғиди. Ивановский ҳеч нарсани кўрмас ва эшитмасди. Томирлари қандайдир бўшашиб карахтлашган, бирор нарса тўғрисида ўйла-мас, фақат вужудидаги тобора кучаяётган ҳолсизликни умуман енголмайдигандай қиёфада зим-зиё дарахтзорга қарарди.

Шу алфозда хийла вақт ўтса ҳам кераксиз дарахтзорда ҳануз бирор шарпа кўринмасди. Ниҳоят лейте-

нант ўзини қўлга олишга мажбур бўлди. Ахир, уни жангчилар кутиб туришибди. Айниқса Пивоваров. Ивановский орқасига ўгирилди. Жангчи боя командир қолдириб келган жар ортидаги жойида тоқат билан кутиб ўтирарди. Лейтенант унга бу ёққа кел, деган маънода қўл силтади.

Пивоваров Ивановскийнинг изидан дарахтзор сари йўналаётганда лейтенант чангини оёғига тақди-да, қор устига ўтди. Бу ерда хавотирланмаса ҳам бўлар, чунки бўм-бўш дарахтзорда ҳеч зоғ йўқ. Ивановский пастак, қорли тўнка устига чўкди-да, оёғини керди. Бу ёғига нима қилишни аниқлаб олиш керак эди. Ҳаммадан ҳам ҳозирги омадсизликни жангчиларга қандай тушунтириш хусусида ўйлаб кўриш лозим. Лейтенант гўё база афсонасини у ўйлаб чиқариб, кимнидир алдагандай ич-этини ерди. Аслида, яхшилаб ўйлаб кўрилса, кўпроқ унинг ўзи алданиб қолди. Тўғрироғи, уларнинг ҳаммаларини немислар доғда қолдиришди.

Нафсиламр бу ўринда ҳеч қандай алдам-қалдам, йўқ, минг қилса ҳам уруш. Урушда эса мумкин қадар барча ҳийла-найранг, имкониятлар, шу жумладан, вақт ҳам ишга солинади. Ҳозир вақт немислар фойдасига хизмат қилиб, Ивановский ва унинг жангчиларини шафқатсиз алдаб қўйди.

Пивоваров лейтенантнинг чанғиси изи билан аста яқинлашиб индамайгина командир қаршисида тўхтади. У дарахтзорни анграйганча кўздан кечираркан, гоҳо лейтенантга саволомиз қараб қўярди. Ниҳоят жангчи гап нимадалигини тушунди.

— Нима... Шу ерда эдими?

— Худди шу ерда эди.

— Ўлаксалар! Кўчириб кетишганми, дейман?

— Ҳа, кўчириб кетишибди! — Ивановский тўнкадан сапчиб турди.— Роса гел келишди бизни!

Пивоваров лейтенантнинг қизишиб, аламзадалик билан айтган сўзларига оғир-босиқ қараши командирни ҳайрон қолдирди.

— Кечикибмиз шекилли-да...

— Турган гап. Икки ҳафта ўтди. Оз муддат эмас бу!

— Энди нима бўлади? Излашга тўғри келади-да?

— Нимани?

— Базани-да. Ахир, буйруқ-ку.

Ҳа, база йўқ эди, аммо уни портлатиш тўғрисидаги буйруқ ўз кучида қолганди. Лейтенант штабда қанча оврагарчиликлар билан эришганди бу бошига бало бўлиб турган буйруққа. Хўш, қани, буйруқни бажар энди, лейтенант Ивановский. Аммо Пивоваровнинг буйруқни эсга солгандаги гап оҳанги ҳар қалай унга ёқиб, ҳатто ўзича хурсанд ҳам бўлди. Жангчиларга узоқ тушунтириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Пивоваровки тушунибдими, ҳойнаҳой бошқалар ҳам тушунишлари турган гап.

Дили хуфтон лейтенант аста-секин енгил торта бошлади. Лекин у ҳозирги мушқул аҳволларидан осонликча қутулиб кетолмасликларини яхши тушунарди. Ҳа, базани шарққа, фронт чизиги, Москвага яқин жойга кўчириб кетишган, уни ўша томондан излаш керак. Агар шоссе ёқалаб юриб, ҳар бир дарахтзор тинтиб борилса база устидан чиқиб қолиш ҳам мумкин. Аммо шу пайт лейтенант йўл ортидагиларни, ярадор Ҳакимовни эслаб, база излашга имконият бўлмаса керак, деган хаёлга бора бошлади. Бунинг учун анча-мунча вақт, қанчадан-қанча куч зарур, ихтиёрларидагидан анча кўп ўқ-дори талаб қилинади. Бунинг устига Ҳакимов билан қанча ҳам йўл босиша олишарди. Урмон ичида маскировка қилинган, яхшилаб қўриқланувчи базани излаш похол ғарами ичидан игна қидиргандай гап. Эҳтимол база умуман йўқ бўлиб кетгандир. Миналар қисмларга тарқатилиб, жангларда битта ҳам қолмай ишлатиб юборилган бўлиши ҳам мумкин. У ҳолда портлатгични бус-бутун, лоақал бирорта ҳам граната ишлатмай қайтиб кетиладими? Яна елкадаги КС тўлатилган шишаларга бирорта немис эрмак учун узган ўқ бехос тегиб кетишидан юрак ҳовучлаб юриладими? Бу ёқда гуруҳнинг ярми одамидан жудо бўлинган, замбилда оғир ярадор ётибди. Қўйинг-чи, генерал ҳузурига ҳеч нарса-нинг улдасидан чиқмай, юзи шувут бўлиб кириб борилади шекилли-да. Лейтенант генералга нима важ кўрсади?

— Хўп кунларга қолдик-да...

Ивановский оғзига бир ҳовуч қор солиб шимида-да, тупуриб ташлади. Туни билан мижжа қоқмаган лейтенантнинг оғзидан одатдагидай тахир, қаҳрабо,

металл таъми келар, негадир кўнгли ҳам айниб, эти увишаётгандай эди. Эти увишиши ҳориш, қон йўқотишдан бўлса керак.

— Доканг борми? — сўради лейтенант Пивоваровдан.

Жангчи қўлқопини ечиб, шимининг чўнтақларини пайпаслай бошлади. Ивановский тўнкадан туриб:

— Қани, ёрдамлашиб юбор,— деди шимининг тугмаларини ечаркан. Хаёлига энди арзимас жароҳатни яшириб нима қилдим, деган фикр келди.

— Нима, яраландингизми?

— Тунда ялаб ўтувди. Жин урсин, қони тўхтамаяпти.

Пивоваров турган жойида серрайиб қолди: лейтенантнинг оппоқ иштони, пахтали шими бошдан-оёқ лахта-лахта қон эди. Сон юзасидаги жароҳатнинг шим суркалган бир энликча жойидан тиззага жигар ранг лахтак қон осилиб тушди.

— Қани, бўл! Танғи, қаттиқроқ қилиб.

— Доктор керак.

— Докторинг нимаси! Ўзинг докторлик қиласан.

Пивоваровни омборнинг йўқолганидан кўра кўпроқ командирнинг яралангани қаттиқ ташвишга солиб қўйганди. У лейтенантнинг ёнига ўтириб, жароҳатни дока билан танғиди-да, дока учларини курмак қилиб қаттиқ тугди.

— Бўшаб кетмасин тағин.

— Майли. Ҳозирча бўлаверади.

Ивановский қон юқи аввалги докани қорга улоқтирди-да, шимини белига тортгач, ифлосланган иштонининг тизимчасини боғлади. Пивоваров оёғига чанғиларни тақди. Унинг хотиржам юзидан омборнинг йўқлиги кайфиятига мутлақо таъсир қилмагани сезилиб турарди. Лейтенант жангчининг бардошига ич-ичидан ҳасад қилиб қўйди. Аслида бундай қаралса жангчига нима, зиммасида масъулият юки йўқдай ҳисоб.

— Йигитларга нима десагикин энди? — ташвишлианиб маслаҳат солди командир сал бўлса-да юрак хижилини тарқатмоқчи бўлиб.

— Тўғриси айтилади-да. Нима, осмон узилиб

ерга тушибдими,— жавоб қайтарди Пивоваров хотир-жам.

— Немислар лақиллатишибди, деймизми?

— Садқайи сар! Лақиллатишса лақиллатишибди-да.

— Бу гапинг ҳам тўғри,— деб қўйди лейтенант пича ўйлаб олиб.— Тўғрисини айтавериш керак. Фақат энди қаёққа йўл олсак экан?

— Харитага қарай қолинг,— маслаҳат берди жангчи соддагина қилиб.

Шунчалар соддадиллик. Чамаси, Пивоваров ҳарбий харитада ҳамма нарса кўрсатилган бўлади, деб ўйласа керак. Гоҳо қишлоқ аёллари ҳам шундай деб билганлари учун командир харитани ёзиб қишлоқнинг номи нималиги ёки шаҳаргача қанча километр қолганлигини сўраганда ҳайрон бўлишарди. Ҳозир Пивоваров ҳам шундай деб ўйлапти шекилли. Бу орада лейтенантнинг асаби қўзиб ижирғана бошлаганга ўхшади. Чунки қўзғатилган жароҳат оғрир, кўнгли ғашланаётганди. Ҳали ҳам бу ёрига нима қилишни билмай боши қотаётган Ивановский то йўлнинг нариёғида қолдирилган жангчилар эсига тушиб сергаклангунига қадар пастдаги бир чети бутазор оппоқ нишаб ялангликка паришон тикилиб турди.

Ниҳоят бирор чора кўриш керак, деган қарорга келгач, таёқларни силтади-да, олдинги чанғи изи билан жадал пастга интилди.

Соккизинчи боб

Улар бутазордаги таниш йўлдан боришар экан, Ивановский омбор воқеасидан ўзини овутишдан кўра, унга кўникишга ҳаракат қилар экан, бу ёрига нима қилиш устида бош қотирарди. Омборнинг ғойиб бўлиши барча саъйи ҳаракатларини чиппакка чиқарди албатта. Шунча уринишлар беҳуда кетса алам қилмайдими ахир. Лейтенант ҳалок бўлганларга, жони узилай деяётган Ҳакимовга ачинар, аммо уни штабга қайтгач, муваффақиятсизлик сабабини қандай тушунтираман, деган муаммо қаттиқ қийнаётганди. Улар мутлақо ҳарбий русум билан кузатилмаганликлари, генерал баланд деразали уй ҳовлисида қисқа оқ йўл тилаши Ивановскийнинг хотирасига маҳкам ўрнашиб

қолганди... Қароқларим! Мана қароқларининг аҳволи! Ношуд-нотавонлар шалвираб йўлга ҳозирлангунча, туни билан тентираб хандақда судралишгунча омбор ном-нишонсиз ғойиб бўлибди...

Бундан ҳам ачинарли аҳвол бўлмаса керак, деярди ўзига ўзи Ивановский тиши оғриётгандай тўхтовсиз афтини бужмайтирар экан. Лейтенант энди буталарнинг учли бутоқларига парво қилмай, қаддини сал букканча олға интилар ва дилидан генерал бошидаёқ унинг ўша машъум докладыни тинглаб ўтирмай, койиб бериб, Дольцеводаги текширувга жўнатса минг марта яхши бўларди, деган фикр ўтарди. Борди-ю, гуруҳни жўнатишга қарор қилинган экан, қароқларим, ҳамма умид сизлардан, деб ўтирмай, штаб бошлиғи унга омбор хусусида аёвсиз буйруқ бериб, буйруқ бажарилмаса ҳатто трибуналга тушажагини айтиб пўписа қилса ҳам маъқул эди. Мана энди генералнинг ишончи нима бўлди? Лейтенант энди қаяққа ҳам бора оларди? Мазкур нохуш фикр жунбишга келиб, Ивановскийнинг борлигини ўртар, муваффақиятсизликни тан олишга йўл қўймай, нимадир чора кўришга даъват этарди. Аммо у нима ҳам қила оларди ҳозир?

Тош йўлдан орқага қайтиб ўтиш яна ҳам мушкуллашган, олисданоқ йўл қўшинларга текилиб кетгани кўриниб турарди. Қандайдир қисм ўтаётган бўлса керак: ҳорғин одимлаётган солдат сафлари, тўрт ғилдиракли юк ортган аравалар, гоҳо отлиқлар кўзга ташланарди. Иккинчи қаторда машиналар, тўп судраган шатак трактор машиналар силжимоқда. Зич бу оқим тўхтовсиз Шарққа, Москва сари интиларди. Кайфияти бузуқ лейтенантнинг юраги орқасига тортиб кетди. Яна-я! Яна босиб боришяпти шекилли, фронтни ёриб ўтишганга ўхшайди... Бечора пойтахт шундай кучга қандай бардош бераркин! Йўқ, бардош бера олса керак, бериши лозим! Йўқса, уни деб шунча қон тўкишлар, бемаҳал жондан ажрашу қанчадан-қанча азоб-уқубат чекишлар бўлмасди. Беҳуда кетмас-ку бу, натижасисиз қолмас, ахир.

Фақат Ивановскийнинггина иши юришмаяпти, гарчи у азоб тўла тун бўйи олтмиш километр йўл босса ҳам омбор кечагидан яқин бўлиб қолмади. Аксинча, узоқлашди. Кеча куч-қувватга тўла, ғайратли гуруҳи

бор эди, бугун мана, нима қолди ўша гуруҳдан! Бу ёқ-да ҳатто ўзи ҳам қаттиқ ҳолдан тойганини айтмайсизми? Энг асосийси база билан бирга аниқ мақсаддан ҳам маҳрум бўлиб қолди. Лейтенант ҳозир нима чора кўришу бошини қаёққа уришини билмай гаранг эди.

Айтгандай, ҳали аввало, йўлнинг у томонида қолганлар ёнига ўтиб олиши ҳам керак.

Лейтенант билан Пивоваров чанғиларни ушлаганча қияликдан яна бояги танкка қарши хандақ тубига сирпаниб тушишди. Бу ёғига шоссе томон юриш хатарли бўлгани учун улар навбатдаги бурилиш панасига қимтинганча йўлнинг дўнглик тўсмаган жойига қараб-қараб қўйишарди. Кўпинча бу ҳаракатлари фойдасиз кетар, чунки йўлдаги қўшинларнинг бошикети кўринмасди. Ҳозир тош йўлдан ўтишни хаёлга ҳам келтирмаслик керак. Демак, тағин кутиб ўтирилади. Бутун умиди чилпарчин лейтенантнинг немислардан ярим километр беридаги совуқда бекор вақт ўтказишдан бошқа чораси қолмаганди. Энди у боягидай тоқатсизланмас, чунки бари бир кундузи бирор ердан суқилиб ўтиш имконияти бўлмагани сабабли шу ерда тунгача кутиб ўтиришга ҳам рози эди. Бунинг устига Ивановский ҳали бирор қарорга ҳам келганича йўқ, қаёққа йўл олиши: олдинга кетаверишми ёки фронт чизиғи ортидаги ўзимизникилар ёнига қайтиш зарурми, билмасди. У бемалол йўлга қулоқ солиб туриш учун Пивоваров билан деярли гаплашмас, чунки ҳозир чексиз чўзилган, қорли хандақда қулоқни динг тутишдан яхшиси йўқ эди.

Ивановский гоҳо-гоҳо чўнтагидан соатини олиб, қарар, вақт тўхтовсиз, тез ўтиб, аёзли қиш туни яқинлашаётганди. Майли, совуқ бўлса ҳам қанийди, шу пайт бир ухлаб олинса. Чамаси, лейтенант эндигина тунги чопа-чопда қаттиқ чарчагинини ҳис эта бошладди. Бир неча кун бадалидаги тўхтовсиз дилтанглиги аста сусайиб, у совуқ, қорли қияликка суянган кўйи энди кўзи илина бошлаган ҳам эди, баногоҳ Пивоваровнинг суст овозидан сесканиб тушди:

— ...а ўртоқ лейтенант! Утиб бўлишяпти шекилли.

— Ростданми? Утиб бўлишяптими?

Қияликка чўзилганча тупроқ уюми ортидан мўра-лаб йўлни кузатаётган жангчининг умидбахш сўзларини эшитган лейтенант ҳам юқорига ўрмалаб чиқ-

ди. Дарҳақиқат, шоссе қўшинлардан бўшаб борар, сўнгги аравалар шарқ сари аста узоқлашаётганди. Энди дўнглик томон югурса ҳам бўларди.

Улар чангиларни олишди-ю, ҳали қор босиб улгурмаган чуқур ўз изларидан ғизиллаганча юриб кетишди. Бу сафар ҳам омадлари келиб ўз вақтида йўлдан ўтишгач, тагин нариги бетдаги хандақ давомига отилишди. Югураётиб баданлари қизиган Ивановскийнинг яғрини терлаб кетди. Пивоваровнинг юзи терга ботиб, пешанасидан чаккаларига йирик-йирик тиниқ томчилар думаларди. Чуқур-чуқур нафас олаётган жангчи маскаҳалат энги билан терларини артиб қўяр, аммо бир қадам ҳам қолиб кетмас, дадил чопарди. Ивановскийнинг биринчи бор унга меҳри ортиб кетди. Гарчи табиатан мадорсиз бўлса ҳам бу жангчи тиришқоқлик кўрсатар, койишга ўрин йўқ эди.

Дўнгликдаги дастлабки бурилиш ортига ўтгач, Ивановский югуришни секинлатиб, бир неча бор оғзидан паға-паға буғ чиқарганча энгил нафас олиб қўйди. Яна эсон-омон ўтиб олишди. Қаёқдандир, олисдан дизеллар гувиллаши эшитилса ҳам энди лейтенант хавотирланмасди. Унинг бутун фикри-зикри ҳозир олдинда, уларни кутиб туришган тўртта жангчида эди. Лейтенант аввало Ҳақимов қай аҳволдалигидан ташвишланарди. Албатта у ўзига келиб, дарҳол оёққа туради, дейиш ақлга тўғри келмайди, лекин ҳар қалай... Борди-ю, жон берган бўлса-чи? Ивановский бу фикрдан негадир унча қайғурмас, аксинча, гумони тўғри чиқишини хоҳларди. Агар Ҳақимов жон берса, анча энгиллик туғилар, жангчи бу билан қуролдошларига ёрдам берган бўларди. Аммо, афсуски, ўлим унинг хоҳишига боғлиқ эмас.

Қаердадир яқингинадаги хандақда жангчилар кутиб туришгани учун лейтенант қулоқ солиб Краснокуцкийми, кимнингдир паст овозини эшитгандай бўлди. Ивановский навбатдаги бурилиш ортидан ўтиб ногаҳон Дюбин билан юзма-юз келиб қолди. Старшина одам шарпасини эшитиб, қўнғир тусли юзини ўгирганча лейтенантнинг кўзларига синчковлик билан тикилди. Қияликдан сал нарироқдаги қор устида, Лукашов, Краснокуцкий, Судниклар ўтиришар, Ҳақи-

мов ётган замбил ёнида эса ғамгин бўй эгганча қимирламай ўтирган Заяц кўринарди.

Ҳамма лейтенант билан Пивоваровга ўгирилса ҳам лекин ҳеч ким чурқ этмади. Лейтенант ҳам жим, бирорта одамга қарамай замбил томон йўналди.

— Ҳакимовнинг аҳволи қалай?

— Уша-ўша. Нимадир деб алаҳсираяпти.— Жавоб қайтарди Лукашов.

— Сув ичирдингларми?

— Нега энди? Ахир қорнидан ўқ еган-ку.

Ҳа, қорнидан яраланган шекилли. У ҳолда сув ичириб бўлмайди. Ўзи нима бериш мумкин унга? Азобланишига ачиниб, қараб туравериш керакми?

Лейтенант Ҳакимовнинг заъфарон юзи, оғриқдан чўччайган қақроқ лабларига нигоҳ ташлаб қўйди. Жангчи эшитилар-эшитилмас инқиллар, кўзлари юмиқ бўлгани учун ҳушсизлигиниям, ўзига келганлигиниям билиб бўлмасди.

— Устига почапўстин ташлаб қўйилса бўларми-ди,— деб қўйди нарироқда турган Дюбин. Лукашов уни жеркиб берди:

— Ҳозир почапўстинни қаёқдан оласан?

— Ўлиб қолади ахир.

— Анча бўлдими келганинга? — сўради Ивановский, ҳамон Ҳакимовдан кўз узмай.

— Бир соат бўлди,— жавоб қайтарди Дюбин, Заяц томонга бош ирғаб. — Ана, ўшани деб чанғи ҳам синди.

— Қандай қилиб?

— Ўрмонни четлаб ўтаётганимизда синди,— деди Заяц.— Қандайдир илдизга илиниб қолди. Бехосдан...

Бошқа вақт бўлганида Заяцга гуруҳга икки марта панд бергани учун танбеҳ бериб қўйилса ортиқчалик қилмасди. Лекин ҳозир Ивановский индамай қўя қолди. Лейтенант гуруҳнинг иши ўнгидан келмагани сабабли, ичини ит тирнаётган бўлса ҳам Дюбиннинг етиб олгани пича кўнглини кўтарганди. Командир жўрттага гапирмаслик, лақиллаб қолганлари тўғрисида сўз очмасликка ҳаракат қиларди. У гуруҳнинг тунда тентирашлари беҳуда кетганлиги ҳали замон ошкор бўлиб қолишидан қўрқарди. Аммо жангчилар лейтенантнинг гап-сўзга иштиёқи йўқ тунд авзойини кўриб туришган бўлишса-да, Ивановский узоқ сукут

сақлай олмади. Ҳойнаҳой база масаласи бошқаларни ҳам қийнаётган бўлса керакки, ҳамманинг нигоҳи ёнгинада дам олиб ўтирган соддадил, ёш Пивоваровга қадалиб қолганди. Бардоши тугаган Лукашов биринчи бўлиб гап бошлади.

— Хўш, нима гап у ерда? Немислар кўп эканми? — сўради у лейтенантнинг ортидан.

— Немислар йўқ. Омбор ҳам,—деди пинагини бузмай Пивоваров.

— Нега энди?

Лейтенантнинг нафаси ичига тушиб кетди.

У, ортидаги хавотирли серрайиб қолган чангичиларга қарамаса ҳам уларнинг авзоларини яққол кўз олдига келтиргани учун бардоши тугаб шартта ўрнидан қўзғалди.

— Нега энди, лейтенант? Бу қанақаси бўлди? — оёққа турди Лукашов ҳам командир кетидан. Қолганлар ҳангу манг, хавотирланганча лейтенантга тикилишарди.

— Тўғри, база йўқ. Бошқа жойга кўчирилган бўлса керак.

Орага сукунат чўкиб ҳеч ким лом-мим демасди. Фақат Краснокуцкийгина тишлари орасидан қорга тупуриб қўйди. Заяц ҳамон серрайиб Ивановскийдан кўз узмасди.

— От йўқ, охир ясаб юрган эканмиз-да! — Тўнғиллади алам билан Лукашов.

— Илож қанча! — хўрсинди Краснокуцкий. — Урушда нималар бўлмайди.

— Балки у ерда омбор умуман бўлмагандир? Бошқа ерда бўлса-чи? — гумонсиради ҳалиям лейтенантга олайиб қараётган Лукашов.

— Бор эди, — деб қўйди жўнгина Пивоваров. — Ходалари ҳозир ҳам турибди. Лекин симсиз.

Лейтенант, бруствердан пастга диққат билан қараётган Судникка нигоҳ ташлаб қўйгач, нари юрди. Командир Лукашовни кўрмасликка ҳаракат қилса-да, лекин ҳозир старший сержант газабдан ўзини қўярга жой тополмай, жанжал бошлашга тайёр эканлигини сезарди.

— Нима, бирор изи ҳам йўқми? — сўради вазмин, чечанлик билан Дюбин.

— Ҳеч қанақа изи йўқ,— жавоб қайтарди Ивановский.

— Ана томоша-ю, мана томоша... Хўш, нега энди? — тутақди Лукашов. — Демак, кимдир айбдорда.

Лейтенант шартта старший сержантга ўгирилди.

— Нимада айбдор бўлиши керак ўша кимдир?

— Беҳудадан беҳуда шу аҳволга тушиб ўтирганимизга-да! Одамлар ҳам ҳалок бўлишди...

— Хўш, ўзингиз нима таклиф қиласиз? — гапни бўлди кескин савол ташлаб лейтенант.

У, бир томондан, ҳозирги қизишиб турилган вазиятда жанжал чиқиб кетиши ҳам мумкинлигини, иккинчидан, старший сержант маълум даражада ҳақлигини билгани учун баҳсга чек қўя қолди. Шундоқ ҳам чанғичиларнинг кайфияти ёмонлигида гап кўпайтиришнинг ҳожати йўқ эди. Бунинг устига армияда бундай пайтлари норозилик билдириш ёки ғазабланиш мумкин эмас, ундай одамга нисбатан доим қатъий чора кўрилади.

Лукашов бўлса жаҳлига эрк бериб, кўзлари ғазабли йилтиллар, туклари ҳурпайган, кўпчитан юзи қаҳрли тус олганди.

— Нима таклиф қилардим? Айтмоқчиманки...

— Бас, қилинг!

Старший сержант овози ичига тушиб нари кетди, лейтенант яна қор устига ўтирди. Суҳбат анча кўнгулсиз ўтган бўлса ҳам, эрталабдан бери лейтенантнинг юрагига тошдай ботиб турган нимадир дарҳол эриб, дили равшан тортди. Тўғри, осонликча эмас, лекин бари бир ҳаммаси ўз-ўзидан ҳал бўлди қўйди. Унинг ўзи ҳам бошқалардан кўп нарса билмаслигини кўрган жангчилар энди лейтенантга мурожаат қилишмасди. Чанғичилар индамай бу ёғига нима қилиш ҳақида янги буйруқ ёки қарор кутаётганларини тушунган командир қўйнидан харитани олди. У харитадан нимадир топиб, ўзича ниманидир ҳал қилмоқчи бўлар, лаънати омбор қаёққа кўчирилиши мумкинлигини тушунишга ҳаракат қиларди. Лекин харитага нечоғлик тикилмасин, ундан бирорта саволига жавоб тополмас, тош йўлни билдирувчи қизил чизиқ сал ўтмаёқ харита четига бориб тақалар, лейтенантда эса хаританинг иккинчи варағи йўқ

эди. Яқин-йироқ тевааракнинг омбор қурса бўладиган жойлари ўрмон, чакалакзору жарликлар билан қопланганди.

Хўш, омборни қаердан излаш керак?

Ивановский хаёл сурганча тиззасидаги ёйиқ, қор аралаш шамол шалдираётган харитани олмай хийла вақт шу зайл ўтириб қолди. Аслида, у харитадан ҳеч нарса изламас, шунчаки, жангчилар билан бўладиган, ҳожати йўқ гап-сўз ва уларнинг саволомизнигоҳларидан қочиш учунгина бошини хам қилиб олганди. Лейтенант дарҳол қандайдир чора кўриш лозимлигини тушунар, қош қорайган заҳоти бу ердан жўнаб қолиш керак эди. Лекин қай томонга йўл олишса экан?

— Судникни алмаштиринг. Изғиринда музлаб қолмасин,— деди Ивановский гуруҳдаги нохуш сукунат чўзилиб кетгани учун ҳамон ҳеч кимга қарамай. — Заяц!

Заяц шартта туриб брустверга кўтарила бошлади, Судник бўлса қор сура-сура орқаси билан хандаққа сирғаниб тушди. Қор тўзони ичида қолган Дюбин нари ағдарилиб ўрнидан турди.

— Бу ёғига нима қилдик энди, командир? — сўради у.

— Яъни нимани? — Ивановский гарчи старшинани нима ташвишлантираётганини яхши билса ҳам ўзини тушунмаганликка солди.

— Энди қаёққа йўл оламиз?

— Сиз орқага қайтасиз, — деди лейтенант лўндагина.

— Нега энди? Бир ўзимми?

— Сиз ва қолганлар ҳам. Ҳакимовни қутқаришга ҳаракат қилиб кўринглар.

— Сиз-чи?

— Менми? Мен омборни излаб кўраман.

— Бир ўзингиз-а?

Ивановский, старшинанинг саволига дарҳол жавоб бера олмади. Чунки у омборни излашга бир ўзими ёки яна бирортаси биланми боришлигини ҳали билмасди. Аммо бирдан лейтенант омбор излашни давом эттириш кераклигини англади. У қуруқдан-қуруқ қайтиб бориши қип-қизил шармандагарчилик эканлигини биларди.

— Йўқ, бир ўзим эмас, Яна кимдир бирга боради.

— Ростданми? Балки мендирман, лейтенант? — деди Дюбин ўз қатъиятини синаётгандай оҳангда. Лекин Ивановский индамади.

У ҳозир боя поёнига етказолмаган қарорини зўр бериб мулоҳаза қилаётганди. Албатта, командирнинг энди биргина шу иложи қолган холос, у ҳаммани хатар тўла таваккал ишга олиб боролмайди, жангчилари қўлларида келганини қилишди, кўзланган вазифа бажарилмаганида уларнинг айби йўқ. Бу ёғи лейтенантнинг алоҳида командирлик шарафи, унинг шахсан немислар найранги билан деярли яккама-якка олишувига ҳавола, жангчилар бу олишувга дахлдор эмаслар. Боз устига ҳали муваффақият қозониладими йўқми даргумон. Командир ҳозирдан эътиборан таваккал ишга бел боғлади, қолганлар фронт чизиғи ортига қайтишлари керак.

Лейтенант харитадан бош кўтариб, Дюбинга нигоҳ тикди. Старшинанинг барвақт ажин тушиб, аёз қорайтирган юзи хотиржам боқар, у қизил юлдузли будёновкасининг калта айвончаси остидан гўё бирга олиб кетсанг яхши, олиб кетмасанг ялиниб ўтирмайман, дегандай вазмин ва итоаткорона кутиб турарди. Лейтенантнинг хаёлига старшинани олиб қолсаммикин, ҳозир ундан яхши ҳамроҳ топилмаса ҳам керак, деган фикр келди. Лекин у ҳолда қайтувчи гуруҳга Лукашов бошлиқ қилиб тайинланиши лозим бўлади, командир эса негадир буни хоҳламасди. Ивановский узоқ йўл давомида Лукашовни кимлигини унча-мунча билиб олди ва уни жини суймай қолган эди.

Демак, гуруҳга Дюбин бошчилик қилиши керак.

Жудаям кам одам қайтиб кетяпти, уларнинг зиммаларида оғир юк — Ҳакимов ҳам бор. Қайтишлари бу ёққа келишдан осон бўлмаса керак. Лейтенант гуруҳдагиларнинг ўзимизникилар ёнига мумкин қадар хатарсиз етиб олишларини жудаям истарди. Шу босидан у тажрибали, вазмин старшина Дюбинга ишонишни маъқул топди.

— Йўқ, старшина, — деди лейтенант хийла сукут сақлагандан сўнг. — Қолганларга бошчилик қиласиз. Мен билан бирга... Пивоваров боради.

Ҳамма хиёл таажжубда бошини Пивоваров то-

мон бурди. У бўлса, лейтенантнинг ҳозирги гапидан хижолат тортгандай ёнбошлаган жойидан қаддини кўтариб тўғри ўтириб олганди.

— Шундайми, Пивоваров?

Чўчиб тушган жангчи оқиш киприкларини пир-пиратиб:

— Ҳа-да, — дея олди холос.

— Ана, тамом, — деди лейтенант келишув тез битганидан хурсанд бўлиб.

Кейинчалик у нима учун шундай қалтис пайтда бирдан, деярли беихтиёр мана шу ёш йигитни танлаб олганини ўзидан кўп марта сўрайди. Нега сапёр Судник ёки баланд бўйли, бақувват Краснокуцкийни ёрдамчи қилиб олмади? Наҳотки заиф йигитчанинг беозор итоаткорлигигина ёққан бўлса? Ёки улар бугун биргалашиб тош йўл оша хатарли сафарга бориб келишлари-ю, илк марта гуруҳдагилар ҳафсаласини пир қилганларининг оқибатимикин бу.

Қисқаси ҳамроҳ танланди. Пивоваров қандайдир ҳушёр тортгандай эди, қовоғи солиқми ёки жиддийлашдими у топталган қор уюми устида тинчгина ўтирарди.

— Илож қанча, ихтиёрингиз, — деди Дюбин. — Штабга нима деб айтай?

— Ёзиб бераман, — жавоб қайтарди Ивановский ўйлаб туриб.

Аmmo унда қоғоз йўқ, фақат ғилофли қаламгина бўлгани учун старшина ноилож сийқаланган блокнотидан бир варақ йиртиб бергач, лейтенант узоқ ўйлаб ўтирмай, қоғозга қуйидагиларни ёзди:

«Объект жойида йўқ. Гуруҳ талафот кўрди, одамларни қайтариб юбораяпман. Ўзим бир жангчи билан излашни давом эттираман. Мўлжалимча икки суткадан сўнг қайтсам керак. Ивановский. 29. II. 41 й.»

— Мана. Штаб бошлиғига берасиз.

— Айтгандай, гранаталар оласизларми?

— Ҳа. Битта граната ва иккита шиша. Пивоваров, Судникдан шишаларни олинг. Граната менда бўлади.

Старшина белидаги танкка қарши гранатани ечиб берди. Лейтенант шу заҳоти уни тизимча билан камарига боғлаб қўйди.

— Егулик ҳам оласизларми?

— Ҳа, олиш керак. Сухарилардан беринг. Икки банка консерва ҳам. Ўзинглар энди хўжалик бўлимида нонушта қиларсизлар.

— Айтганингиз келсин, — деб қўйди хўрсиниб Краснокуцкий.

— Утишда эҳтиёт бўлинглар-а. Яна тумшуқлари тагидан чиқиб қолманглар. Урмалашдан қўрқманглар, бош омон бўлса бўлди, қоринни жин ҳам урмайди.

— Тўппа-тўғри, — тасдиқлади аста Дюбин.

— Хўп бўлмаса, қош қораяпти шекилли, йўлга тушаверинглар. Биз ўтира турамыз. Шосседан нима гап, Заяц?

— Қандайдир машина чироқ ёқиб келяпти. Биттами, иккитами, илгаш қийин.

Старшина буюм қопчиғи оғзини боғлади. Пивоваров сухарилар ва пайтава билан ўралган КС тўлатилган иккита катта шишани ўз қопчиғига солди. Лукашов билан Краснокуцкий команда берилишини кутиб ўтиришмай, қор боса бошлаган Ҳакимов устига яқинлашишди.

— Ҳакимовга кўз-қулоқ бўлиб туринглар-а, — деди лейтенант Дюбинга. — Зора эрталабгача чидаш берса.

— Хўп бўлади!..

— Бўпти бўлмаса. Жилаверинглар!..

Дюбин:

— Майли, омадингларни берсин, лейтенант, — деди-ю, жангчиларга ўтирилди. — Қани, кўтардик! Чанғи учидан, чанғи учидан ушланглар. Кўтаринглар! Юқори, янаям юқорироқ. Ҳа, балли...

Улар Ҳакимовни кўтарганча хандақдан зўрға чиқиб олишди. Шошилишда наридан-бери хайрлашганлари учун Дюбин бруствер устидан яна бир бор орқасига қараб қўйганди, Ивановский қўл силкиди:

— Оқ йўл.

Улар кўздан йўқолиб, охирда бораётган старшининг капюшонининг учи бруствер ортида кўринмай кетгач, Ивановский қор устига ўтирди. У Дюбиннинг бутунлай йўқолиб кетмай, гуруҳни қувиб етгани ва ҳозир қайтаётганлар орасидалигидан айтиқса хурсанд эди. Дюбин фаросатли ва одамшаванда командир, ҳозир гуруҳни ўзимизникилар ёнига

олиб бориши керак. Бу ёгига икковлари бир иложини қилишар, лейтенант ҳамон баланд брустверни тевалаб қараб турган Пивоваров томон кўз қирини ташлади. Ажралиш доғини юмшатиш учун Ивановский умрида биринчи марта сергапник қила бошлади:

— Утир, Пивоваровчик, дам олайлик. Ҳадемай, йўлга тушамиз. Исминг нимаиди?

— Пётр.

— Демак, Петя. Менинг исмим Игорьь. Ким билсин, балки, ҳали омадимиз келиб қолар. Нима дединг?

— Балки, бўлиши мумкин, — мужмал жавоб қайтарди Пивоваров милтиқ сумбасини сийпалаб туриб. Кейин аста чўзиқ жўрсиниб қўйди.

— Майли, бир гап бўлар, ке, яхшиси, вақт ғаниматлигида овқатланиб ола қолайлик, юк ҳам камаяди.

Жангчи қор устига ўтириб, буюм қопчиғини еча бошлади.

Т ў қ қ и з и н ч и б о б

Ярим соатдан сўнг, қоронғи қуюқлашгач, улар юқорига кўтарилишди. Иккалалари ҳам дағ-дағ қалтирашар, оёқларидан совуқ ўтган, баданни қизитиш учун ҳозироқ чанғи уча бошлагилари келарди. Лекин бунинг учун олдин атрофни кўздан кечириш керак эди. Оқшом шосседа ҳаракат камайган, ундабунда елаётган айрим машиналарнинг кичик чироқлари хира нур сочарди. Теварак сув қуйгандай жим-жит. Қор қоплаган олис дарахтзорларни шом қоронғилиғи чуллаган, юлдузсиз булутли осмон қор қўйнидаги кенглик узра пастгина осилиб турарди. Ивановский йўл ва ундаги ҳаракатни кўздан қочирмай, шоссе ёқалаб шарқ томон йўналишга қарор қилди. У ўша куздагидай машиналар омбор қаердалигини билдириб қўяди, деб ўйларди.

Улар кўп юрмай, дўнгликдан тушишди-да, юмшоқ қор кеча-кеча сойликни ортда қолдиришди. Атиги йигирма минут йўл юриш чанғичиларни қизитиб юборган, ҳатто улар пича толиқишганди ҳам. Ҳар ҳолда кеча тундаги чоп-чопнинг таъсири бор эди.

Бунинг устига Ивановский боя йўлга тушганларида-ёқ ярадор сони кечагидан қаттиқроқ оғрий бошлаганини сезган ва энди оғирлигини кўпроқ чап оёғига ташлаб борарди. У ўзича оёғим панд бериши мумкин эмас, зора босилиб қолса, деган умидда оғриқни энгишга ҳаракат қиларди. Лекин навбатдаги дўнгликка кўтарилганда лейтенант нафас ростлаш кераклигини тушунди. У гавдасини чап ёққа ташлаб, жароҳатли оёғини пича бўшаштирган кўйи тураркан, етиб келган Пивоваров сезмасин учун ўзини тева-ракка қараётгандай кўрсата бошлади. Ваҳоланки ҳозир атрофга қарашнинг ҳожати йўқ эди. Ёнларидаги тош йўл бўм-бўш бўлиб, шарқдан эсаётган кучли шамол кўздан ёш чиқариб юбораётгани учун ҳеч нарсани кўриб бўлмасди.

— Хўш, қалай, Пивоваровчик? — ясама ҳазил аралаш сўраб қўйди лейтенант.

— Ёмон эмас.

— Исидингми?

— Исиш ҳам гапми, қизиб кетяпман.

— Бўпти, давом этдик бўлмаса.

Улар атрофга олазарак боқиб, дарахтзор этаги, қайинзор, йўл ёқасидаги қандайдир иморатни четлаб ўтганча (Ивановский кечаги ўққа тутилишдан сўнг хонадонларга яқинлашмасди), яна бир соатча йўл босишди. Шоссенинг деярли тўппа-тўғри ва ҳеч қаерда бурилмагани мўлжал олишни энгиллаштирар, лейтенант йўналишни текшириш мақсадида баъзи-баъзидагина компасга қараб қўярди.

Унинг кайфияти кўтарилганга ўхшар, Пивоваров бир қадам ҳам орқада қолмай етиб юрарди. Лейтенант навбатдаги тўхташда пича тетик овоз билан сўраб қолди:

— Пивоваровчик, ҳаётингда нималар кўргансан?

— Менми?

— Ҳа, сен. Ҳаётингда нималар кўргансан, деяпман?

Пивоваров кифтини қисиб қўйди.

— Ҳеч нарс.

— Жилла қурса китоб ўқигандирсан, ахир?

— Ўқиганман, — гўё эслаётгандай кечикиброқ жавоб қайтарди жангчи. — Жюль Верн, Конан-

Дойль, Вальтер Скотт, Марк Твенларнинг ҳамма асарларини ўқиб чиққанман.

— Гайдарни-чи?

— Гайдарни ҳам. Дюмани айтиш эсимдан чиқибди. Қўлимга тушган ҳаммасини ўқиганман.

— Э-ҳа! — таажжубланган лейтенантнинг Пивоваровга нисбатан ҳатто хиёл ҳурмати ҳам ошди. — Шунча китоб ўқиб чиқишга қачон улгура қолдинг?

— Олтинчи синфдалигимда тобим қочиб, ярим йил дарсга бормагандим. Ўшанда ўқиганман. Кутубхонадаги ҳамма китобларни. Мени кутубхонадан судраб чиқишарди.

Ҳа, ярим йил тобинг қочиб кутубхонадаги ҳамма китобларни ўқиб чиқиш жуда ажойиб бўлса керак. Ивановский болалигида, кейин билим юртида ҳам нечоғлиқ касал бўлишни орзу қилмасин, уч кундан ортиқ ўринда ётмаганди. Соғлиги доимо яхши бўлар, гарчи дуруст китоблар қаттиқ ҳаяжонлантирса ҳам у кўп мутолаа қилмаган, умрида Гайдар асарларидан аълосини ўқиш насиб этмаганди. Ўшайам болалигида. Кейин бадий асарлар ўрнини бошқа китоблар эгаллади.

Теварак ҳануз жимжит, худди олдинги маррадан олисда туришгандай осойишта эди. Ивановский энди кечадагига ўхшаб жазавага тушмас, зилдай оёқлари ва гавдасини базўр судраб юрар, жароҳати ҳаракат қилган сайин тўхтовсиз лўқилларди. Ҳозирча оғриқ чидаса бўладиган даражадалиги учун лейтенант аҳамият бермай, ўзини бошқа бирор нарса билан чалғитишга ҳаракат қиларди. Унинг хаёлини дам-бадам Дюбин бошчилигидаги ўзимизникилар ёнига кетишаётган жангчилар банд эта бошлади. Балки улар дарё ёқалаб, тўқайда кетишаётган бўлишса керак. Айтинг-айтинг, чанғи излари кўмилиб кетмаган бўлсин-да, йўқса, мўлжал олишда қийналишади. Ҳа, дарвоқе, Дюбин бунингсиз ҳам йўлни унутмаган бўлиши мумкин, қолаверса, харита ёрдам беради. Уруш пайтида харитадан яхшиси йўқ, аммо афсуски, ўша хариталар ҳар доим ҳам етарли бўлавермайди. Лейтенантни Ҳакимов ташвишлантитарди. Турган гап, у билан қаттиқ қийналишади. Айниқса фронт чизигидан ўтилаётганда. Ярадор борлигида сакраб туриб чанғи учишнинг иложи йўқ, фақат қор

бағирлаб ўрмалашга тўғри келади. Ишқилиб, ўтиб олишсин-да. Дюбин уддаларов, уддалаши керак. Ўша старшина штаб бошлиғига муваффақиятсизлик сабабини тушунтиради, бир амаллаб гуруҳ ва унинг командирлари шаънини сақлаб қолади. Аслини олса командирда нима айб? Арзимаган ўн кунда бундай ўзгариш рўй бериши, немислар омборини кўчириб кетишларини ким билибди дейсан?

Ивановский шахсан ўзини ҳеч нарсада айбдор ҳисобламас, чамаси, қўлидан келган ҳамма ишни қилган бўлишига қарамай, бари бир, кўнглининг қареридадир ўзини қисман айбдор ҳисобларди. Бирор нарсада бепарволик қилгандирки, мана, оқибатда ишончли оқлолмай ўтирибди. Лейтенантни худди мана шу ўзига ортиқча ишониши кўпроқ қийнади. У ҳозирги уринишим нафис кетиши мумкинлигини эслаган сари гўлгулага тушарди.

Ивановский, одам енгил-елли яшаб, ўзига юқори баҳо бериб юбориши оқибатда нималарга олиб келишини жудаям яхши биларди. Умрида бир бор ишонч оқламай, яқин одами назаридан қолган, ҳеч қандай тавба-тазаррулари фойда бермаганди...

... Ўшанда Игорь ўн тўрт ёшга тўлган. Польша чегарасига яқин чоғроқ Кубличчи деган жойда бешинчи йил яшаши эди. Дадаси бу ерда чегара комендатурасида мол доктори хизматини ўтарди. Қизиқ жойлар оз бўлгани учун Игорь мактабга қатнар, болалар билан ошна тутинганди. Аммо аксари вақтини комендатура отхонасида ўтказар, кейинги бир неча йилдирки, отларга қаттиқ меҳр қўйиб қолганди. Игорь қанчадан-қанча отларни тозалаб-қашлаб чўмилтирган, қанчасини эгарда ва яйдоқ минганди. Унинг муттасил уч йил мобайнида қизиққан машғулотли отлар бўлди: дарсдан кейиноқ отхона сари югуриб, фақат ухлаш, эртасига навбатчи келгунча яна ўша ерда ҳозир у нозир туриш учунгина уйга борарди. Чегарачилар гоҳо, Игорь отхонанинг доимий навбатчиси, деб ҳазиллашишарди. Агар дарсга қатнамаса, болакай жон-жон деб отлар ёнида кечаю кундуз қолиб кетишга ҳам рози эди.

У ердаги ҳамма нарса: отларга беда ташлаб сугориш, қашлағич уришдан тортиб тантанали саф ташқарига чиқишигача мароқли эди. Қизил аскарлар

елиб югуриб ишни тугатишгач, катта бошлиқ отларнинг тоза-тозамаслигини билиш учун уларнинг биқинига инжиқлик билан дастрўмол суртиб кўрарди. Отларни совитиш ва чоптириш, чавандозлик машқлари ниҳоятда жозибадор бўларди. Айниқса отхона ортидаги майдонда махсус мосламаларга новдалар икки қатор тик ўрнатиб қўйилиб, ўнг ва сўлга қилич силтаганча ўқдай елувчи суворийлар ана шу новдаларни шартта-шартта каллаклаб ўтишлари қандайдир сеҳрлаб қўярди кишини. Отряддаги энг моҳир чавандоз, машҳур лейтенант Хакасовнинг пойга чопиши қанчалар завқли эди!

Аmmo Игорь ёш бола бўлгани учун ўша тантанали саф тортиб чиқиш, қиличда новда кесиб елиш ва пойгаларда қатнашмас, четдан томоша қиларди, холос. Уни сафга қўйишмас, ҳатто бир марта бўлса ҳам қилич ушлаб от чопишга рухсат беришмаганди. Лекин отларни чўмилтиришда албатта қатнашарди. Кўкатзор соҳилли кўлнинг қумлоқ саёз ерида бир пайтлардаги ташландиқ от боғлайдиган ғов бўлиб, деярли ҳар кун жазирама пешин пайти ўша ерга терлаб ҳориган, сувга ташна отларни олиб келишарди. От чўмилтириш бошланишидан то сўнгги тулпор кўлдан чиқиб кетмагунча Игорь Ивановский сув сеппидан тўхтамасди.

У одатда оёқлари ингичка ўйноқи тойча эргаштирган Милка лақабли ёш саман бияни миниб келарди. Бу бия бўлинма командири Митяевга бирки-тиб қўйилганди. Митяев, Игорь билан қандайдир алоҳида, ҳатто унинг ёш болалигига ҳам қарамай яхши муносабатда бўларди. Гарчи Митяев мажбурий хизмат ўтаса-да, лекин у Игорнинг назарида бошқа йигирма ёшли жангчи — чегарачиларга нисбатан кекса одамдай бўлиб туюларди. Чунки командирнинг юзларига чуқур-чуқур ажин тушган, қишлоқ мўйсафидларига ўхшаб оғир ва шошилмай одимларди. Митяев асли сибирлик бўлиб, уйда катта-катта қизлари қолишган, агар чалкаш ҳужжатларда у эндигина йигирма иккига кирган, деб кўрсатилмаса, Митяев аллақачон армияга чақирилиб, хизмат муддатини ўтаб қайтган бўларди. Нега бундайлигини Митяевнинг ўзи ҳам тушунтириб беролмас, нуқул қандайдир ширакайф черков дьячогини сўккани-

сўқканди. Гўё ўша дьячокнинг холис хизмати туфайли у куёви баравар йигитлар билан хизмат қилишга мажбур бўлаётганмиш.

Чамаси, умрида кўп отларни кўрган Митяев учун бия берилиши янгилик эмасди. Шу сабабдан командир Милкасини бутунлай мол докторининг абжир ўғли ихтиёрига топшириб қўйганди. Игорь бияни боқар, тозалаб чўмилтиргач, сайрга олиб чиқарди. Митяев унга фақат от минишу чопишни ўргатарди холос ёки чекув хонасида махорка тутатиб дам олиб ўтирарди. Гоҳо Игорнинг дадаси ўғли от билан оворга бўлиб, дарсига қарамай қўйгани учун койиган, кезлари Митяев ўз ёрдамчисини ҳимоя қиларди. Митяев билан Игорь шу қадар иноқлашиб кетишган эдики, Игорнинг дадаси кўпинча бу сибирлик сенга отангдан ҳам яқин одам бўлса керак, деб қўярди. Игорь бунга қарши ҳеч нарса демас, чунки у ойиси билан яшамайдиган, ичкиликка ружу қўйган, дайди ўғлига бемехр дадасидан кўра Митяевни яхши деб биларди.

Бир куни арзимас воқеа (от чўмилтириладиган жойга қайиқ келтиришганди) рўй берди-ю, севимли машғулотга путур етди. Қайиқни қўш отли аравада олиб келган старшина Белуш уни сувда ҳайдаб кўргач, қайиқ комендант Зарубинга қарашлилиги, унга бирорта ҳам одам қўл теккизмаслигини тайинлади. Белуш эҳтиёти шарт бирортаси олиб кетмаслиги учун қайиққа занжир ўрнатгач, қозикқа боглаб қўйди. Аммо нима сабабдандир қайиқ деярли ёз бўйи қирғоқда бекор ётди. Зарубин ундан фойдаланмасди. Болақайларга қайиқда кўлнинг теварак-атрофини айланиб чиқолмаслик алам қиларди.

Бир сафар кечга томон, отлар чўмилтирилиб боғлангач, навбатчилар овқатлангани комендатурага кетишди. Шундан сўнг Игорь уйдан олиб олган қармоғини кўтарганча ирмоқда балиқ овлашга борди. Балиқ яхши илинавермагач, у энди бошқа жойга ўтмоқчи бўлиб турган ҳам эди, шу пайт чакалакзор ичидан мактабдош ошналари Колька Боровский билан Яша Финкель чиқиб қолишди. Улар пича гаплашиб туришгач, комендантнинг қайиғини «ўмаринш» ва унда нариги томондаги кўм-кўк, ҳали болалардан ҳеч ким қадам босмаган улкан игнабаргли ўрмонга

сузиб ўтиш имконияти борлигини айтиб қолишди. Нариги қирғоқда бўлиб кўрмаган болакайлар қатори Игорни ҳам бу фикр гулғулага солиб қўйди. У ёққа ўтиш жудаям қийин, бораверишдаги ирмоқ қуйиладиган жойда, айтишларича, сув алвастиси яшовчи вижир-вижир ўпқонли ботқоқлик бор эди. Шунинг учун қайиқни қўлга киритишса яхши бўларди, албатта. Аммо қозиқ ёнида ҳозир нақ капитан Зарубиннинг ўзига қайиқ учун шахсан жавоб берувчи Митяев навбатчилик қилаётганди. Игорь болаларга шуни айтганида улар пиқ-пиқ кулиб қўйишди. Болалар аллақачон у ерни текшириб кўришибди. Митяев бута остида ўраниб ухлаётган экан. Қулф хусусида бўлса, Колька Игорнинг олдига шартта дадасининг ўтинхона қулфланадиган қулф калитини қўйди. Зарубиннинг қайиғи қулфи ҳам худди ўтинхона қулфига ўхшаш эди. Игорнинг энди калитни олиб, қайиқ қулфини бемалол очишдан бошқа иши қолмаганди.

Балаларда эшкак бўлмагани учун қандайдир арча ёғоч топишди-да, қайиқни астагина саёз жойга судраб келиб, унинг ичига сакрашди. Аввалига эшкак ўрнида ёғоч ишлатишди, кейин қўллари билан шалоплата-шалоплата бир амаллаб қайиқни кўл ўртасига олиб боришди. Афсуски, қайиқ қирғоқда қақраб қолгани учун тоб ташлаган тахталар орасидан сув кира бошлади. Сув тўкишга ҳеч нарсалари йўқ болалар ҳовучлаб сувни тўкиб ташламоқчи бўлишди. Аммо қайиқ тумшуғи билан баттар кўл тубига энкая бошлагач, улар ошиқич ўзларини сувга ташлашга мажбур бўлишди. Болалар илиқ сув юта-юта базўр қирғоққа етиб олишди. Қайиқ бўлса аста сув тагига чўкиб кетди.

Донг қотиб ухлаётган Митяев ҳеч нарсани эшитмасди. Болалар панага ўтиб, кийим-кечакларини қуритишгач, кечга томон уй-уйларига тарқаб кетишди. Турган гап, эртасига йўқолган қайиқ излана бошланди. Кимдир от чўмилтириладиган жой ёнида шу ерлик тўполончи Тёмкинни кўриб қолган экан, дарҳол унга протокол тузилди.

Эрталабдан бери қозиқ ёнида бўлган Игорни ҳам сўроқ қилишмоқчи бўлишганди, аммо меҳр қўйган болакайи қайиқ ўғирлашини ҳатто хаёлига ҳам кел-

тирмаган Митяев унинг ёнини олди. Бир кундан сўнг Игорь юрагини ҳовучлаганча ҳар қалай Митяев қаршида айбини бўйнига олди. Аввалига у ёрдамчисининг гапларига ишонмади. Шундан сўнг Игорь қайиқ чўккан саёз балчиқли жойни кўрсатишга мажбур бўлди. Қайиқ дарҳол юзага чиқарилиб, қирғоққа келтирилгач, уни кўрган Митяев қумга тупуриб қўйди-ю, доимо ҳурматлаб келган ёрдамчисига ҳатто қиё ҳам боқмай нари кетди. Уларнинг икки йиллик қадрдонликлари шу билан тугади. Митяев то ҳарбий хизматдан бўшагунга қадар ҳам гўё Игорь умуман йўқдай унга бир оғиз гапирмади, саломига алик олмай, дуч келиб қолганларида уни пайқамай ўтиб кетаверди. Игорь бундан хафа бўлмас, чунки у энди шундай муомалага лойиқ эканлигини биларди.

Кўп ўтмай, уларнинг йўлидан навниҳол қарағайзор чиқиб қолди. Лейтенант билан Пивоваров бир текис тизилган дарахтлар оралаб тез ўтишди-ю, ногаҳон шартта тўхташди. Қарағайзорнинг нақ этагида йўл кўринар ва ундаги қоронғиликда чуқурлар оша қаёққадир йўналаётган машиналар аста жиларди. Ивановский аввалига чалғиб, яна тош йўлга чиқиб қолдим шекилли, деб ўйлади. Аммо кўп ўтмай, бу у ўйлаган йўл эмас, балки унинг бирорта шохобчаси эканлигини тушунди. Ундай бўлса, нега бу ерда машиналар қатнапти?

Лейтенант ўзини панага олганча дарахтзор этагида хийла вақт туриб қолди. Машиналар жудаям яқиндан ўтар, чироқ ёққан олдинги машинанинг ёпиқ кузови нотекис йўлда беланчақдай тебранарди. Кейинги уч машина ҳам баланд, усти ёпиқ бўлиб, улар нима ортиб кетаётганини билиш қийин эди. Аммо машиналарнинг ассий йўлдан четга қайриляётгани лейтенантни пича умидвор қила бошлади. У йўлга яқинлашмай, дарахтзор этаги ёқалаб машиналар ортидан четга бурилди.

Энди Ивановский юришини жудаям секинлатган, дам-бадам тўхтаб, атрофга қулоқ тутарди. Дизелларнинг олисдан гувиллаши яна озроқ вақт эшитилиб турди, кейин шамол учирдими бирдан тиниб қолди. Лейтенант оғир граната осиглиқ, ҳадеганда тушиб кетаётган камарини кўтариб қўйгач, Пивоваровга

ўғирилди. Ёнидаги жангчи хатарни сезиб қўнишиб олган, ҳансирашини базўр босарди.

— Қани, кўрайлик-чи, нима гап экан у ёқда. Сен сал орқада юр.

Пивоваров маскировка халат ичидаги оппоқ кўксига кўндаланг ботаётган милтиғи, камарини тузата туриб, бош ирғаб қўйди. Албатта Ивановскийнинг ёрдамчиси ушоқ гавдали, аммо бу ерда ҳар қандай даванги ҳам чарчаб қолиши мумкин эди. Лейтенант чанғисида қор ғижирлата-ғижирлата дарахтзор этаги ёқалаб кетди.

Кўп ўтмай дарахтзор тугади, олдинда ирмоқ ёки икки чети бутазор сой кўринди. Ҳориб, оёғини аранг кўтариб босаётган Ивановский сойни кечиб ўтгач, яна сайхонликдан юриб кетди. Шу пайт кутилмаганда қандайдир йўлни кўриб қолди. Автомобилнинг ғилдираклари қорда бир жуфт чуқур из қолдирганди. Лейтенант йўлни кесиб ўтмаслик ва уни кўздан қочирмаслик учун изига қайтди-да, сайхонлик бўйлаб хиёл юриб борди.

Ҳеч қанча вақт ўтмаёқ, жимжит, нурсиз ғира-шира қоронғиликда баногоҳ бир жуфт соя кўзга ташланди. Лейтенант қишлоқдан нари юриш керак эди-ку, ахир, дея ўзини-ўзи қойиди. У энди четга бурилмоқчи бўлиб турганида, бирдан сарой муюлишида ўрмаловчи вездеходнинг қораси кўриниб қолди. Вездеходнинг ёнгинасидан яна баҳайбат нимадир турар, тепасида ингичка хомага ўхшаган нарса. Лейтенант тикилиб қараб, бу антенна эканлигини тушунди. Албатта, қишлоқда ҳеч қандай омбор бўлиши мумкин эмас, лекин немисларнинг бирорта фронт орти ёки марш бўлинмаси тунаш учун қўнгани турган гап.

— Кўрдингми? — сўради аста Ивановский ҳамроҳидан.

— Ҳа-да.

— Нима бўлиши мумкин бу?

Пивоваров, билмадим, дегандай елкасини қисди. Жангчи билан энди унвонлари баравардай муносабатда бўлаётган лейтенантнинг ўзи ҳам қаршиларидаги нималигини билмасди. Шу пайт унинг ихтиёрида беш ёки ўн нафар жангчи бўлганида бунақа чучмаллашиб ўтириш қаёқдайди. Лекин Пивоваров ҳозир Ивановский учун жангчидан ҳам ортиқ, энг

яқин ёрдамчиси, ўринбосари, бирдан-бир маслаҳат-гўйи эди.

Лейтенант билан жангчи чанғиларини сайҳонликка буришди-да, қишлоқни четлаб ўта бошлашди. Аммо бир оз юрганларидан кейин, Ивановскийнинг миясига қўққисдан: борди-ю, бу немисларнинг бирорта йирик штаби бўлса-чи, деган фикр келиб қолди. Агар чиндан ҳам штаб бўлиб чиқса, бу бефойда ўтган тунда қаердалиги номаълум ўша машъум омбордан ҳам кўра кўпроқ қўл келиши мумкин эди.

Лейтенант изғиринда бир дақиқача нима қилиш хусусида ўйланиб турди. Ёнида Пивоваров кутарди. У, чамаси, командир иккалаларига тегишли муҳим бир масалани ҳал этаётганини тушуниб, жангчига хос вазминлик билан қараб турар, Ивановский бўлса энг яхшиси, бу газандалар уясини четлаб ўтиш керак, дея хаёл сураётганди. Балки олдин саройларга яқинроқ бориб, разведка қилинса-чи? Қўл келиб қолиб, бирор нарса қилишлари ҳам ажаб эмас-ку, ахир.

Улар шу зайл иккиланиб туришганди, қишлоқнинг қаеридадир чироқ ёнди-ю, хира нур қор устидаги ниманидир ёритиб яна сўнди. Бу шунчаки тасодифий ёнган чироқ бўлса ҳам, ҳар қалай чанғичилар йўналиш ва аниқ жойни кўриш имкониятига эга бўлгандилар. Ўша томонда кўча борлигини тахмин қилган лейтенант ҳар қалай кўчага яқинлашиб, саройларда нима бўлаётганини аниқлашга ҳаракат қилиб кўриш керак, деган қарорга келди.

— Демак, Пивоваровчик, сал орқада юр. Изимдан қолма.

Пивоваров, хўп бўлади, дегандай бош ирғаб қўйгач, Ивановский таёқларни қаттиқ силтаб, қишлоқ сари йўналди.

Аввалига унинг йўлида бир вақтлар ўрнатилган бузуқ панжара йўлини тўсди. Лейтенант тўсиқ тешигидан томорқага ўтди ва ғира-шира қоронғиликда аллақандай сийрак дарахтзору бутазорга кўзи тушди. Булар шудгор ёнма-ён томорқалар ораллиғига экилган дарахтлар бўлса керак. У ўша дарахтлар панасида саёз қор усти билан элас-элас кўзга чалинаётган иморатлар сари яқинлаша бошлади. Теварак

ҳамон осойишта, совуқ бўлиб, шамол гувиллар, сий-
рак қор қиялаб урарди. Бу ердан ҳеч қандай овоз
эшитилмас, аммо Ивановский қандайдир тушунти-
риш қийин аломатлар орқали қишлоқда чет одамлар
борлигини сезаётганди. Улар немисларгина бўлиши
мумкин. Лейтенант ҳали замон нимадир рўй бери-
шини сезгани ҳолда аста иморатга яқинлаша бош-
лади.

Нақ қаршисида қийшайган саройнинг қорли то-
ми осилиб турар, ёни устига ходалар бостирилган ға-
рам кўзга ташланарди. Бу ерда оралиқдаги дарахт-
лар тугаб, энг четки нок дарахтининг йўғон танаси
майда-майда олчалар орасида ажралиб турарди.
Нокни анча наридан пайқаган Ивановский унинг ор-
тида пойлаб ўтиришга қарор қилди. Аммо у нок да-
рахтига етиб бормасданоқ, осмондан тушдими, ердан
чиқдими ғарам ёнида кийими елвагай қандайдир
одам гавдаси пайдо бўлиб қолди. Лейтенантнинг мия-
сига дарҳол: немис!—деган фикр урилди. Немис ку-
тилмаган тасодифдан серрайганча Ивановскийга ти-
килиб қолди-да, лекин шу заҳоти чамаси, кўнгли ўр-
нига тушди шекилли, нариданоқ гўлдиради:

- Es schien ein Russ...¹

Ивановский ҳеч нарсани тушунмай, кўксидаги
осиғлиқ автоматини қаттиқ силтаган бўлса керак,
сукунатда затворнинг шиқирлаган овози эшитилди.
Шундан сўнг немис хатосини тушуниб қолиб, бўғиз-
лангандай даҳшатли бақириб, томорқа орқали нари-
ги саройга қоча бошлади. Бир лаҳза саросимада қол-
ган Ивановский пайтида чўнқайган эканми, дам ўт-
май, иморат томондан милтиқ пақиллади-ю, музла-
ган бутазор шохлари орасида ўқ чийиллаганча учиб
ўтди. Аммо тиз чўкиб шай турган лейтенант тўсиқ
ортидаги иморат муюлиши томон, кейин ҳали за-
мон сарой кўланкасига кириб кетай деяётган немис
ортидан пастлатиб қисқа-қисқа сурункали ўқ узди.
Аммо унинг кейинги ўқлари ортиқча бўлиб, боши
билан қорга мункиган немис қимирламай ётарди.
Ивановский дарҳол чап оёғидаги чангини кескин
бурди-да, таёқлардан бирини чангаллади. Иккинчи
таёқ шошилишда кўлидан тушиб кетгани учун уни

¹ Рус деб ўйлабман . . . (немисча)

оламан деб энди энкайган ҳам эди, ҳовлидаги ғираширада яна қизғиш аланга чақнади-ю, лейтенант яғринига урилган қаттиқ зарбадан паст овозда: «оҳ» — деб юборди. У яраланганини билиб, бадани қизигида шудгордан Пивоваров кутиб турган томонга жон-жаҳди билан чанғида учди.

Немисларнинг чорак дақиқача талвасаланишлари лейтенант учун айна муддао бўлди. Томорқага қаердандир немислар чопиб чиқишаётганда у оралиқдаги дарахтзорнинг ярмига етган эди. Орқада кимдир буйруқомиз қичқиргани, бешта немис қува бошлади. Лейтенант орқасига қараб уларни яққол кўрди-да, ҳозир тўхтаб ППДдан ўт очиб немисларни ерга ётишга мажбур этсаммикин ёки тезроқ қоронғилик қўйнига шўнғиганим маъқулмикин, деб бир лаҳза каловланиб қолди. Аммо энди Ивановский тез юролмас, оғриқ мадорини қуритган, зўра оёқ судраб босарди.

Орқадан бир неча марта ўт очишди, лекин энди ўқлар пистолет ўқи каби ўқтин-ўқтин суст чийиллар, хийлагина узоқлашиб олган лейтенантни қулатиш қийин эди. Аммо ҳар қалай, ўқлардан бири Ивановскийнинг оёғи остига келиб тушди. Шундан сўнг у орқасига қарамай, паст эгилган кўйи тугаётган бор кучини ишга солиб, тезроқ томорқадан чиқиб олишга ҳаракат қила бошлади. Иттифоқо яна бир ўқ нақ лейтенантнинг тепасидан ҳуштак чалиб ўтди. У ўт очиш учун энди автоматини кўтарган ҳам эдики, баноғоқ олдиндан кетма-кет икки марта милтиқ овози гумбурлади. Ивановский қутулиб қолганига хурсанд бўлиб кетди. Чунки ҳозиргина ўқ узган Пивоваров эди. Ивановский ўзининг уч нилли милтиғининг овозини ҳар қанча узоқдан ҳам ажрата оларди. Ғирашира қоронғиликда тагин уч марта кетма-кет чақин чақнаб, ўқлар шундай ёнидан учиб ўтди. Аммо у ўзларининг ўқи ўзига тегмаслигига ишончи комил эди.

— Тезроқ, ўртоқ лейтенант!

Ивановский панжарага етай деганида қорга қулади. Лекин у ўнг томонини тобора қамраб олаётган кўкракдаги оғриқдан эмас, ҳаво етишмаётгани учун йиқилгани. Лейтенант нафаси бўғилаётган бўлса ҳам Пивоваровнинг шу атрофдалиги, уни ўз ҳолига ташлаб қўймаслигини биларди.

Ивановский оғзига кирган қорни тупуриб ташлаб, дарҳол ўрнидан турмоқчи бўлди. Аммо оёқлари аллақандай оғирлашган, устига-устак йиқилганда бири-бирига ўралашиб қолган чанғилар ҳам туришига халақит берарди. Чанғининг бири ҳатто оёғидан чиқиб кетгани учун лейтенант иккинчи оёғини ҳам тортиб уни чанғидан бўшатди. Орқадан яна бир неча марта ўқ узилди, лекин энди немислар таъқиб этмай қўйишганга ўхшарди. Уларни қоронғиликдан командирга пешвоз югуриб чиққан Пивоваров тўхтатиб қолган бўлса керак.

— Ўртоқ лейтенант!..

— Секироқ! Қўлингни бер.

— Биттасини бошлаб тинчитдим-да! Қани, эндиям яқинлашиб кўришсин-чи...

Афтидан жангчи, лейтенант яраланганига кўпда ҳайрон бўлмай, апил-тапил унинг туриб олишига ёрдамлашиб юборди. Лекин Пивоваровнинг хаёли бошқа нарса билан бандлиги кўриниб турар ва жангчи буни яширишга уринмасди ҳам. У ҳозир иккалалари ер тишлаб қолишлари мумкинлигини сезмасди шекилли.

Ивановский чанғиларини йиғиштириб олмоқчи бўлганди, аммо тагин боши айланиб, кифти билан совуқ юмшоқ қорга суяниб қолди. Пивоваров шундан кейингина командир оғир аҳволдалигини тушунган бўлса керак, дарҳол оёғидаги чанғиларини ечиб, яна ёрдамга отилди.

— Оғир яраландингизми? А, ўртоқ лейтенант?

— Ҳечқиси йўқ, зарарсиз, — дея олди базўр Ивановский. — Суягин-чи...

Ҳали замон немислар келиб қолишлари мумкин, бу ердан иложи борича тезроқ кетиш керак эди. Пивоваров гап-сўзни тўхтатди-да, гавдаси оғирлашган лейтенантни суяганча қишлоқдан нарироққа, қоронғи сайҳонлик сари етаклай бошлади. Оёқлари чалишиб, итоаткорона судралаётган Ивановскийнинг боши гир-гир айланар, кўнгли айнар эди. У қорга икки марта нимадир лаҳта-лаҳта қора нарса тупуриб, аввалига бу қон эканлигини билмади. «Жаззанг!.. Жаззанг!..» деди у заҳарханда билан худди бошқа биров тўғрисида гапираётгандай.

Улар ўгирилиб қарашмаса ҳам ортларида қув-қув давом этаётганини билишар, бақриқ-чақриқ эшитиларди. Гарчи ўқ узилмаса-да, лекин ҳануз янграётган безовта овозлар лейтенант билан жангчининг юрагига ўқдан баттар ғулғула соларди. Немислар чамаси тўсиққа ёпирилишган ёки эҳтимол изма-из келишаётган бўлишса керак. Ивановскийнинг тер ва қондан ҳамма ёғи шилта, оқ маскировка халатининг биқинида катта қора доғ ҳосил бўлиб, ўзи оғир, ҳорғин нафас олар, дам-бадам қорга қуюқ қон тупурарди. Улар бир неча марта йиқилишди, лекин Пивоваров ҳар сафар нафас ростларди-ю, шартта туриб лейтенантни қўлтиқлар ва командир билан жангчи яна изғирин шамолли сайхонликда гандираклаб чайқалганча, қоронғилик сари судралишарди.

Иккалалари ҳам бутунлай ҳолдан тойишди. Лейтенант қон тупуриб ингради. «Тўхта!» — деди-да, ёни билан қорга йиқилди. Пивоваров ҳам ёнига узала тушди. Энди ҳеч нарса эшитилмас ва кўринмасди. Ҳатто қишлоқ қайси томондалигини ҳам билиш қийин эди, улар гўё ўзимизникилар ҳам. немислар ҳам йўқ, дунёни бир четига келиб қолишганга ўхшашарди. Пивоваров андак нафас ростлагач, қор устига туриб ўтирди. Сўнгра: — Ҳозир боғлаймиз-да, — деб қўйиб, чўнтакларидан дока излай бошлади. — Уқ қаерингизга тегувди?

— Кўкрагимга. Мана, қўлимнинг тагида...

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ! Ҳозир, боғлаб қўяман. Мўлжаллаб бир ўқ узгандим, у ўша заҳоти... қарасам, яна бир гўрсўхта келяпти... Уқдондаги ҳаммасини бўшатдим.

Ивановский чалқанчасига ағдарилиб, камарини ечди, пахталигининг тугмаларини бўшатди. Пивоваров унинг баданини совуқ қўли билан пайпаслади. Кийимни жиққа ҳўл қилган қон совуқ баданга муздек ёпишарди. Ёқаси-ю, енгидан кирган қордан музладими, лейтенант эти увишиб қалтираса ҳам индамай турарди. Жангчи икки ёки учта пакетдаги дока билан унинг кўксини маҳкам боғлаб қўйди.

— Қаттиқ оғрияптими?

— Ҳа, ҳар ҳолда, — ижирғанди Ивановский. — Бўлди, камарни тақиб қўй.

Пивоваров командирнинг кийим-бошини тўғрилашига ёрдам бериб пахталиги устидан камар таққач, маскхалатни тортиб қўйди. Лейтенант, гарчи ҳануз баданида султ титроқ сезиб, нафаси қисаётган бўлса ҳам, ҳар қалай аста-секин исий бошлади.

— У ёққа бормаслик керак эди, — деб қўйди жангчи, шароварига қон юқи қўлларини арта туриб.

— Ростданми? Нега олдинроқ айтмадинг?

— Бундай бўлишини билмовдим-да, — кифтини қисди Пивоваров.

— Мен билибманми? — лейтенантнинг жаҳли чиқди.

У жаҳлдор ва адолатсиз бўла бораётгани, Пивоваров эмас, барига ўзи айбдор эканлигини тушунарди. Аммо ҳаммадан ҳам худди мана шу айбдорлиги баттар ғазабини қўзирди. Ҳа, энди бўладигани бўлди, ўзи-ю, манави жангчининг бошига етди, омборни бир ёқлик қилолмади, қишлоқда ҳам ҳеч нарсага эришолмади. Аммо у ноилож эди: ўз жонини сақлаб қолиш учун омбор, штаб ва манави қишлоқни четлаб ўтолмасди. Ҳозирги урушда бундай қилиш шаккоклик бўлур эди.

— Дискаларни менга беринг. Автоматни ҳам. Мен кўтариб юра қоламан, — деди аста Пивоваров. Ивановский индамай кўнди, чунки энди унинг оғир юк кўтаришга қурби етмасди. Сўнгра бор кучини тўплаб, қор устига ўтириш учун зўрға ағдарилди.

— Бўпти, кетиш керак бу ердан.

— Тўғри. Анови ёққа бора қолайлик. Келган томонимизга, — тетикланди Пивоваров. — Ўлай агар, шу атрофда қишлоқ бўлиши керак.

— Қишлоқ?

— Ҳа-да. Бирорта қишлоққа кириш керак. Немислар йўқ бўлса.

Пивоваров ҳақ, деб қўйди ўзича Ивановский. Энди уларнинг бирорта қишлоққа, ўз одамларимиз орасига кириб олишдан бошқа борадиган жойлари йўқ. Лейтенант аввалига яралангани кўзлаган режаларини бутунлай ўзгартириб юборганини тушунмади. Бундан буёқ улар чамаси, немислар қўлига тушиб қолмаслик ғаминигина ейишлари керак. Омборни топиш энди йўл бўлсин...

Ўнинчи боб

Уларнинг тамоман силласи қуриган. Ҳамон бир-бирларига суянганча, чанғисиз, мадорсизликдан қорга йиқилай-йиқилай деб тизза бўйи қор кечиб судралишарди. Пивоваров кучи тугаётганига қарамай, лейтенантни қўйиб юбормай, ўнг қўлида суяб борар, чап қўлида автомат билан милтиқ тасмасидан судралди. Елкасида бўлса нуқул пастга сирғаниб кетаётган буюм қопчиғи. Ивановский азоб жонидан ўтиб кетган бўлса-да, тишини-тишига қўйганча, ўзини юришга мажбур этар ва ишқилиб шу машъум қишлоқдан узоқлашилса бас, дея олға судралгани судралганди.

Бу орада тунги қор ёға бошлаб, атроф туманли оппоқ пардага ўралган, бадқовоқ осмон, игна янглиғ-ялт-юлт ёғаётган қор хира ер билан бирлашиб кетганди. Бош кўтариш амри маҳол. Аммо шамол кечагидан кучсизроқ, бунинг устига, орқадан эсгани учун лейтенант билан жангчи пайпасланиб сайҳонликда судралишаркан, гоҳ-гоҳ тўхтаб нафас ростлашарди. Ивановский мадори қуриб бораётганига ўкиниб, қон тупура-тупура қайсарлик билан олға силжир, шу сайҳонликда жасадлари қолиб кетмаслиги учун бирор бошпана учрашига умид қиларди. У ҳалок бўлишни хоҳламас, токи жони бор экан, нобуд бўлмай, ўзимизникилар ёнига тирик қайтиш учун бутун тун ичи, эртаги кун, умрбод курашишга тайёр эди.

Балки Пивоваров ҳам шундай фикрда бўлса керак, аммо жангчи лейтенантга буни гапирмас, заиф тана-сидаги сўнгги кучини тўплаб командирни суяб борарди. Бошқа вақт бўлса, Ивановский бу қилтириқ, оёғини зўрға судраб босадигандай йигит шу қадар куч-қувватни қаёқдан олаётганига ҳайрон бўларди. Лекин ҳозир ўзидан кўра мадорсиз шу заиф йигитчага қисмати бутунлай боғлиқ бўлиб турибди. Командир, агар улар йиқилиб қолиб, ўринларидан туришолмаса ўрмалаб бўлса ҳам йўлни давом эттиришларини биларди, зеро, фақат олдиндагина жон сақлай оладилар, орқада эса ўлим кутиб турибди.

Улар қори анчагина қалин қандайдир сойликда бир-икки марта озгина-озгина тўхташди. Пивоваров лейтенантни суяб туриб олд тарафдаги нимагадир қарамоқчи бўларди. Буни командир дарҳсл сизди. Ке-

йин у ҳам тунги қалин қор гирдобига тикилиб, аллақандай хира нарсани кўриб қолди. Унинг ҳажми ва қанча масофадалиги номаълум эди. Эҳтимол яқин бутадир, олис иморат ёки дарахтзор этагидаги арча тупи бўлиши ҳам мумкин. Ҳар қалай кўринган нарса иккалаларини хавотирлантириб қўйди. Пивоваров пича ўйланиб тургач, Ивановскийни қор устига ёнбошлатди.

— Бориб, қараб келай-чи...

Лейтенант ҳеч нарса демади, у гапиришга қийналар, хириллаб нафас олганча дам-бадам қор устига тупурарди. Халати энги билан ҳўл лабларини артганди, оппоқ нам матода тўқ қон доғлари қолди.

Мана, балки шу билан ҳаммаси тугади шекилли...

Оғзимдан қон келдими, демак, узоқ чидолмасам керак, дея ёмон хаёлга борарди қор устида ётган Ивановский. Унинг боши қуйи эгилиб борар, кўз олдида қизгиш доғлар ўйноқларди. Аммо ҳали тиниқ фикри ўзи ҳамда манави жангчи, ҳозирги халоскори учун курашишга даъват этарди. Халоскори бўлса базўр оёқда турибди, лекин лейтенант жангчидан минбаъд рози — ҳалиги қишлоқда ҳам, ҳозир сайҳонликда ҳам у ўзини тута билди. Пивоваров, энди лейтенантга нисбатан тетикроқ эканлигини ҳис этиб, ишонч билан чаққонроқ ҳаракат қила бошлаганди. Лейтенант ўзига ёрдамчи танлашда адашмаганлигини фахрланиб хаёлидан ўтказди.

Ивановский, яраланган кўкси безовта типирчилашига ўкинч билан қулоқ солганча бир неча дақиқа тоқат билан кутиб турди. Ёнида Пивоваровнинг буюм қопчиғи ётарди. Лейтенант унга қараб ўзича юкимизни энгиллаштиришимиз, айрим нарсаларни ташлаб юбориш керак, деб қўйди. Энди кўп ашқол-дашқолнинг ҳожати йўқ, фақат шахсий қурол, ўқ, гранаталар қолса бас. КС шишалари ҳам ортиқча. Аммо кучдан қолган Ивановский ҳозир буюм қопчиғини ечишга ҳам қурби келмас, бошини ерга қўйганча ётарди. У қорли ғира-шираликдан оқ кийимли Пивоваров шарпасиз чиқиб келганини ҳам дарҳол пайқамади. Жангчи йўл-йўлакай хурсанд гап ташлаб қолди:

— Ўртоқ лейтенант, мўрча! У мўрча экан, тушун-япсизми, ҳеч зор йўқ.

Командир, ўзича мўрча бўлса яхши, деб қўйиб, индамайгина кучана-кучана ўрнидан тура бошлади. Пивоваров буюм қопчиғи, ППДни олиб, лейтенантнинг туришига ёрдамлашгач, улар туман орасидаги элас-элас яқин мўрча томон аста йўналишди.

Дарҳақиқат, бу мўъжазгина, ингичка арча ёғочлардан қурилган, тутун ҳиди анқиб турган қишлоқ мўрчаси эди. Пивоваров ёғоч тамбани тегиб юборган эди, эшик ўзидан-ўзи ланг очилиб кетди. Ивановский бошини эгиб, қўли билан деворга суяна-суяна тутун сингиган қоронғи тор мўрчага киргач, атрофни пайпаслади. Қўли деворга суяб қўйилган силлиқ даста билан қуруқ супургига тегиб кетди. Шундан сўнг Пивоваров яна бир эшикни очди. Мўрча даҳлиздан димоққа аччиқ тутун, кул, хушбўй қайин ҳиди урилди. Даҳлизга чиққан жангчи қоронғида пайпаслангач, лейтенантни чақирди:

— Бу ёққа келинг. Чорпоялар бор экан... Ҳозир ўрин солиб бераман...

Ивановский кесакиларни маҳкам чангаллаб остона ҳатлади. Кейин хириллаб хўрсингач, қўли теккан чорпоя устига узала тушганида этиги деворга тиралиб қолди.

— Эшикни ёпиб қўй.

— Ҳозир, ҳозир-да. Мана, озроқ похол ҳам бор экан. Келинг, бошингиз тагига қўяй...

Лейтенант индамайгина бош кўтариб, бир боғ похол тўшатгач, ҳолсизликдан киприklarини юмди. Бир дақиқадан кейиноқ у кўзи илиндими ёки ҳушидан кетдими, англолмас, кўз олдида ҳисобсиз қизғиш доғлар тўхтовсиз ўйноқлаб, боши гир-гир айланар, кўнгли айнарди. Ивановский ёнбошига ағдарилмоқчи эди, аммо гавдасини қимирлатишга қурби келмай, кўз олди қоронғилашиб, чамаси, ростданам ҳушидан кетди...

У узоқ, қийналиб ўзига кела бошлади. Аъзойи бадани увишиб, ташналик азоб берарди, лекин сув сўрашга қуруқшаган лабларини қимирлатолмасди. Аранг кўзини очиб, ёнида қандайдир шарпа сездди. Даҳлиздан капюшонини орқага ташлаб, қўлида автомат тутган Пивоваровнинг оппоқ гавдаси кўринди. Мўрча ичи ғира-шира бўлса-да, аммо девордаги дарчадан тушган нур даҳлизнинг ҳамма тирқишларини

ёритиб юборганди. Лейтенант тонг отганини тушунди. Бироқ Пивоваровнинг диққатини ташқаридаги бирор нарса тортганми, у букчайиб, деразага ёпишганча ниманидир кўз узмай кузатарди.

Ивановский ёнбошига ағдарилмоқчи бўлганди, ўлкаси хириллаб йўтал тутди. Шу пайт дарчадан бош кўтарган Пивоваров командирга ўгирилди.

— Аҳволингиз қалай, ўртоқ лейтенант?

— Бир нави, дуруст...

У, Пивоваров яна бирор нарса сўрашини кутарди, аммо жангчи бошқа ҳеч нарса демай, яна дарча устига энгашаркан, негадир бирдан гап оҳангини ўзгартириб, бўғиқ шивирлади:

— Қишлоқда немислар юришибди.

— Қайси қишлоқда?

— Мана шунда. Ҳув анови тол ортидаги чет ҳовлида кўринишяпти.

— Узоқми?

— Икки юз қадамча келаров.

Икки юз қадам наридаги немислар пайқашмабди-ми, демак, лейтенант билан жангчининг омадлари келибди. Аммо ҳозиргача тун эди, энди тонг отди, бу ёғига қанча вақт бекиниб туришларини ким айта олади?

— Ҳечқиси йўқ. Фақат кўриниш берма.

— Эшикни маҳкамладим, — остона томонга қараб бош ирғади Пивоваров. — Белкурак тиқиб қўйдим.

— Яхши. Сув йўқми?

— Бор. Мана, ёғоч тосда. Мен ичдим. Фақат музи бор.

— Келтир тезроқ.

Пивоваров лейтенантга қандайдир тунука идишда сув ичирди. Сувдан супурги ҳиди келар, командирнинг оғзига ҳўл қайин барглари ёпишарди. Умуман сув ботқоқникига ўхшаш бадбўй бўлгани учун лейтенантнинг ўқчигиси келиб, зўрға нафас олар, ҳатто йўталолмай ҳам қолганди.

Аммо ҳар қалай сув ичгандан сўнг Ивановский ўзини енгил сеза бошлади, фикри ҳам тиниқлашгандай эди. У ичкарини кўздан кечира бошлади. Мўрча каталакдай, паст шишти ва деворларини қоп-қора қурум босганди. Остона тарафдаги бурчакда печка устида тош уюми ва сув тўла идиш кўринарди. Идиш тепасида ёғочда латта-путта осилиб ётарди. Истаган

пайтда бу ерга бирортаси ювингани кириб лейтенант билан жангчини кўриб қолиши мумкин эди. Ивановский мўрча қишлоқдан узоқ қурилмаслигини ва бу қишлоқдаям немислар бўлиши мумкинлигини нега олдинроқ ўйламади экан?

— Нима гап ташқарида? — сўради командир, даҳлиздаги эшик тирқиши ёнида қотиб турган Пивоваровдан.

— Ана, ҳовлидан чиқишди... Иккита, чекапти... Қаёққадир йўл олишди.

— Немисларми?

— Ҳа-да.

— Қўявер. Фақат эҳтиёт бўл. Бизни осонликча қўлга олишолмайди.

Ивановский шунчаки, таскин бериш учунгина шундай деди. Лекин ҳозир бундан бошқа нима ҳам дея оларди? Лейтенант, агар немислар келиб қолишса, ўқлари тугагунча ўзларини ҳимоя қила олишларини биларди, кейин бўлса... Хўш, борди-ю келишмасачи? Балки немислар қишлоқдан умуман чиқиб кетишар? Шуниси таажжубланарлики, немислар билан ёнма-ён турган лейтенантнинг кайфиятида янги, деярли бегона нимадир рўй бериб, у ўзини қандайдир нотабий хотиржам тутар, сўнгги кунларда оромини олган шошилиши, тоқатсизланишидан нишон ҳам қолмаганга ўхшарди. Балки бу кучи тугаши билан руҳий шижотати, ташаббускорлиги ҳам барҳам ейишининг оқиба-ти бўлса керак. Хуллас, олдинги ўт-оловлиги шартта қаёққадир изсиз ғойиб бўлганди. Лейтенант энди хато қилмаслик учун ҳамма нарсани аниқ чамалаб, салмоқлашга интилар, зеро ҳар қандай янглишиш ўлим билан баравар эди. Ҳозир мана, энг асосий вазифа сабр қилиб кута билишда. Кундузи қишлоқ четидаги қорли сайхонликда ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Тундагина жонни сақлаб қолиш учун бирор чора кўриш мумкин.

Аммо кутиш учун ҳам куч зарур, қийин бўлса-да, амаллаб ҳушдан кетмаслик, тоқатсизликни енга олиш керак. Бу ҳатто яраланмаган Пивоваровга ҳам осон эмас. Мўрчада оёғи куйган товуқдай дам девордаги дарчага, дам даҳлизнинг тирқишлари томон югураётган жангчига қараб, лейтенант фикран: немислар нақ тумшуғимиз тагида. Асабни жиловлай билиш-

нинг ўзи бўлмайди, деб қўйди. У чўчиган Пивоваровнинг юзига ҳар сафар қараганида: — немислар келяпти!—деб ўйларди. Аммо жангчи, лейтенант ва ўзини ҳам тинчлантириш учун бўлса керак, дам-бадам гапириб қўярди:

— Кимдир сўқмоққа чиқди.. Қудуққа келяпти шекилли. Ҳа, айтганим. Пақир кўтарган қандайдир аёл. — Бир дақиқадан сўнг яна гап ташлади:

— О, о! Ҳовлидан чиқишяпти. Йўқ, тўхташди. Туришибди... Қаёққадир йўл олишди.

— Қаёққа йўл олишди?

— Ким билсин жин ургурларни! Сарой ортига ўтиб кетишди.

— Ҳечқиси йўқ, ташвишланма. Бу ёққа келишмайди.

Ивановский бирор кори ҳол юз берса, немисларни чаққонроқ тинчитади, деб ўйлаб автоматини жангчидан олмади. Граната ҳам ўшанда эди. Энди граната, албатта Пивоваровнинг қўлида бўлиши керак. Жангчи гранатани белидан ечиб чорпоя ёнига қўйди. Бош томонида деворга суёглиқ милтиқ турибди. Ҳамма нарса жой-жойида, фақат умидсизланмай, тоқат билан кутиб турилса бас.

— Бош суқишса, омон чиқишолмайди бу ердан, — деб қўйди Пивоваров дарчага яқинлаша туриб. — Тўғри, ўзимиз ҳам...

Ивановский, жангчининг нима демоқчилигини тунуниб, туйқусдан савол бериб қолди:

— Яшашни хоҳлайсанми?

— Яшашни? — жангчи таажжуб-ла хўрсиниб қўйди. — Ёмон бўлмасдику-я, аммо...

Ҳа, аммо! Худди мана шу лаънати АММО уларнинг йўлига ғов бўлди, ундан қутулиш мумкин эмас, ўша эсда қолган якшанба тонги дунёни шафқатсизларча икки бўлакка ажратиб ташлади. Бу бўлакларнинг бирида жўнгина, лекин инсон учун зарур қувонч билан йўғрилган ҳаёт давом этса, иккинчисида бемаҳал, разил, жирканч ўлим ҳукмрон эди. Ҳаммаси ана ўшандан бошланди, кейинчалик нимаики машаққат рўй берган бўлса, албатта, ана шу машъум АММОга бориб тақалаверди. Йўлга ғов бўлган уни бир илож қилиб четлаб ёки босиб ўтиш, умрни чўзиш учун мислсиз зўр бериш, меҳнат, азоб-уқубатлар че-

киш талаб этиларди.. Омон қолиш учун, шубҳасиз, ғалаба қозониш керак эди, лекин айни вақтда омон қолган одамгина ғалаба қозона оларди. Уруш одамлар бошига ана шундай шўриш солиб қўйганди. Ҳаётни, мамлакатни ҳимоя қила туриб ўлдириш, душманнинг биттаси эмас, анча-мунчасини ўлдириш керак эди. Қанча кўп душман ўлдирилса, бир одам ва ҳамма омон қолиши шунча ишончлироқ бўларди. Урушда душманни маҳв этиш орқалигина омон қолишдан бошқа чора йўқ эди чамаси.

Лекин мана, ҳозир лейтенантда душманни ўлдириш имкони бўлмаса нима қилсин? У фақат ўзинигина ўлдириши мумкин, демак, Ивановский ҳақиқий жангчи эмас экан. У ўзи ва Пивоваровга нечоғлик таскин бермасин, жон-жаҳди билан ҳар қанча ҳаракат қилмасин, яраланган кўкси билан ҳеч нарсага эришолмаслигини тушунарди.

Нима энди, мана шу мўрчада хотиржам ўлиб кетавериши керакми?

Йўқ нима бўлса бўлсин, лекин бунга рози эмас! Шу кўйда ўлиб кетавериши даҳшат, ўзига нисбатан ҳам, у ўлимга маҳкум этган манави жангчи-ю, барча ўзимизникиларга нисбатан ҳам разилликдир. Токи танида жони бор экан, лейтенант бунга йўл қўймайди.

У ҳозирги фикрдан ҳатто чўчиб тушиб, эндигина илина бошлаган кўзларини шартта очди. Дарҳол, вақт ўтказмай чора кўриш керак, акс ҳолда, кейин кеч бўлиши мумкин эди.

У тўлганганча нечоғлик қутулиш йўлларини изламасин бари бир, нажот топа олмади. Шундан сўнг тагин шахтидан тушиб, тун бўлишини итоаткорона кутишга қарор қилди.

Лаънати қишлоқ, бошга битган бало бўлдинг-ку! — деб қўярди дам-бадам лейтенант. Қаёқдана тумшуги остидан анави шовқин кўтарган фриц чиқиб қолиб, отишма бошланди, кўксига ўқ тегди... Лекин ҳар қалай ўша ерда сирли нимадир бор. Ундаги сукунат, пинҳонийлик турган гапки табиий, қаттиқ интизомга асосланган, катта бошлиқларнинг амри фармони билан бунёдга келган эди. Антенналарни айтмайсизми... У ерда ҳойнаҳой қандайдир катта, эҳтимол, ҳатто армия штаби қўнган, анча ичкари фронт ортида кичкина штаб бўлмайди. Қанийди-я ўша штаб кунпая-

кун қилинса!.. Лекин қандай кунпаякун қилиш мумкин? Ҳозир самолётлар учмаяпти, об-ҳаво яхшиланса, бу штабни ҳам анави ўқ-дори базасига ўхшаб соясини топиб бўлмай қолади.

Илож қанча, лейтенантнинг бошидаёқ омади юришмади, кейин эса, баттар бўлди. Агар оёқ-қўлини боғлаб қўйган манави жароҳати бўлмаса, албатта бирор чора ўйлаб топарди. Пистирма қўйиб, «тил» қўлга туширармиди. Ҳозир қандай қўлга тушира олсин тилни? Аксинча, Ивановскийнинг ўзи қўлга тушиб қолиши мумкин. Аммо уни қўлга туширган билан немислар ҳеч нарсага эришолмайдилар. Қисқаси, токи лейтенант ҳаёт экан, унинг ёнида ҳар иккалаларини мўрча-пўрча билан портлатиб юборишга қодир граната бор экан, немислар Ивановскийни тириклай қўлга тушира олишмайди. Демак, ҳамма умид шу гранатадан.

Аммо вақт ўтишига қарамай, қишлоқ четидаги тор ва қоронғи, тутун ҳидига тўла мўрчада ҳеч ким уларни безовта қилмасди.

Пивоваров энди тирқишлар ёнида узоқ туриб қолар, гоҳо кўрган нарсалари ҳақида ахборот берарди. Ниҳоят жангчи муҳим ҳеч нарса кўрмай қўйгач, гапиришдан тўхтагани, лейтенант туйқусдан аста савол ташлади:

— Ойинг бормилар?

Пивоваров бемаврид берилган саволни тушунмади:

— А? Нима дедингиз?

— Ойинг бормилар?

— Ҳа, албатта.

— Даданг ҳамми?

— Йўқ, дадам йўқ.

— Нима, вафот этганми?

— Ҳа, ҳалиги, — чайналди Пивоваров. — Ойимлар билан яшардим. Ҳозирги аҳволимизни бир кўрганларидами ойим! Нақ эсхоналари чиқиб кетарди-да!

— Яхшимидилар ойинг?

— Ҳа-да, — одатдаги сўзини такрорлади жангчи. — Ёлғиз фарзандман. Нимаики топсалар менга тутардилар.

— Асли қаерликсан?

— Менми? Псков яқинидан. Балки эшитгандирсиз,

Порхов деган шаҳарча бор. Ўша ерда яшардик. Ойим мактабда муаллималик қилардилар.

— Ойим мени жудаям яхши кўрардилар, дейсанми?

— Ҳа-да. Яхши кўриш ҳам гапми! Ҳатто кулгили даражада. Болалар билан шўхлик қилсанг, фожиа. Овқатни охиригача еб қўймасанг, яна фожиа. Касал бўлиб қолсам борми — э-ҳа! Ҳамма докторларни оёқ-қа турғазиб, бир ҳафтагача дори тутганлари тутганди. Кулгим қистарди... Мана энди, қани ўша кулгим қисташлари.

— Ҳа, ҳозир куладиган аҳволдамасмиз, — хўрсиниб қўйди лейтенант.

— Ойим бебаҳо эди. Мен ёлғиз ўғил эдим, ойим ҳам менинг якка-ёлғизим эди. Ҳеч қандай қариндош-уруғимиз йўқ. Ойим ўзи Ленинградлик. Революциягача Питерда яшаган. Питер ҳақида, эҳ-э, нималарни гапириб бермасди!.. Бирор марта ҳам бориб келолмадим Ленинградга. Ана бораман, мана борамандан нари ўтолмадим. Энди урушдан кейин бораман-да.

— Ҳа, урушдан кейин, албатта.

— Биласизми, мен кўпам қўрқаётганим йўқ. Ўлдиришса, ўлдиришар! Фақат ойимларга ачинаман, холос.

Ҳа, албатта, оналарга ачинасан, оталарга ҳам, дея дилидан ўтказди Ивановский. Бу ўринда у ҳатто мол доктори ўз дадасини ҳам кўзда тутганди. Меҳр, фаросати ўртамиёна, ҳасратгўй байрамларда отамлашини яхши кўрадиган дадаси гоҳо Игорга толеи забун, турмушда ўз ўрнини тополмаган омадсиз одамдек туюларди. Нафсиламр, бошқа ҳаммининг уйида пишириб-куйдириб, турмуш, рўзғор ғамини еювчи, қўлларидан келганча командир эрлари иссиқ-совуғидан хабардор хотинлари бўлса, Игорь билан дадаси, ҳалиям эсида, доим қандайдир ҳужра-ю каталаклар, хусусий квартираларда яшашар, бир бўлак ёғ, кичик идишдаги карам, кечадан қолган консервани биттагина алюмин қошиқ билан еб кун кечиришарди. Игорь ойисини эс-эс билар ва уни дадасидан деярли суриштирмасди. Чунки ойиси тўғрисида оғиз очди дегунча, дадаси кўзига ёш олишини биларди. Чамаси, ойиси сабабли оилаларида қандайдир кўнгилсизлик рўй берган бўлса керак. Болакай ойиси тирикми ёки аллақа-

чон вафот этиб кетганми билмасди. Кейин маълум бўлишича, дадаси ҳам хотини тўғрисида ўғлидан кўп нарса билмас экан.

Ивановскийнинг дадаси ҳақида таниш-билишлар ҳар хил гапиришар, болакай ҳам у билан гоҳ худ, гоҳ беҳуд муносабатда бўларди. Аммо бари бир у дада эди, биттаю битта ўғлини ўзига яраша ардоқлар, фақат яхшилиқ истаб, Игорнинг ҳарбий келажагидан хурсанд юрарди. Мана энди хурсандчилигининг оқибати. Ивановский дадасидан кейинги хатни билим юргини битириш арафасида, июль бошларида олган эди. Игорь Гроднодаги армия кадрлар бўлими ихтиёрига юборилди, дадаси бу пайт Белостокда, ҳамон ўша чегара отрядида хизмат қилар ва Ивановский тез орада дийдор кўришсак керак, деб ўйлаб ҳатто хатга жавоб ҳам қайтармаган эди. Кейин дадасининг изини йўқотиб қўйди. Унинг қаердалиги, тирикми ёки ҳалок бўлганлиги ҳақида ҳеч ким тузук-қуруқ ҳеч нарса деёлмади, аслида жавоб берадиган одамнинг ўзи ҳам йўқ эди. Энди Ивановский чамаси, дадасидан умрбод жудо бўлган, у билан дийдор кўришишга заррача умиди қолмаганди...

Яниқаси хусусида ҳам худди шундай...

Шуниси таажжубки, қиз билан ораларидаги ўша даҳшатли айрилиқ Игорга дадасидан умрбод жудо бўлгандан кўра ҳам узоқ вақт, қаттиқ азоб бериб юрди. Тўғри, кейинчалик, жангларда, фронтдаги жон олиб жон берилган пайтлар қиз кўпинча хотирасидан кўтарилиб кетарди. Лекин Ивановский бирор тунги нафас ростлаш кезлари, тапвишли мавҳум жанг олдидан ҳукм сурган осойишта дақиқаларда ногаҳон чуқур дил жароҳатини қайта эслаб қоларди. У илк севгиси ва балки сўнгги қисқа муддатли муҳаббати ҳақида ҳеч кимга оғиз очмас, чунки бошқалар бошида ҳам ўзларига яраша тапвиш борлигини тушунарди. Уруш пайти севгилиси, волидаси, хотини ёки фарзандлари доғида куйиб, ҳасрат чекмаган кимса йўқ эди ҳисоб. Ҳижрон азоби қалбини нечоғлик тилкаламасин, ҳеч ким бу дардни енгиллатиш чорасини тополмасди...

... Лейтенант тагин мудраб уйқуга кетган ёки ўлим билан олишиш азобида жим қолган бўлса керак, кўзини очганида мўрча ичи ним қоронғи эди. У энди

соатига қарамас, вақтни аввалгидай қадрламасди ҳам, Аҳволи оғирлашгандай тез ва калта нафас олар, эрта-лабки бадан увишиш ўрнини энди чилп-чилп тер бо-сиш, иситма эгаллаганди. Ивановский атрофга аланг-лаб, дераза ёнида тўнтарилиб ётган ёғоч тос устида сухари кавшаётган Пивоваровни кўрди. Дераза унинг нафасидан терчираб кетган ва жангчи дам-бадам ой-нани енги билан артиб қўярди.

— Ташқарида нима гап? — кўзини очиб юмгач, сўради лейтенант.

— Ўша-ўша. Кетишмаяпти, ярамаслар.

Немислар кетишмабдими, демак қишлоққа кир-маслик керак. Лекин улар қишлоқдан бўлак қаерга ҳам бош суға олишади? Сайҳонлик бу ердан ҳам бат-тар, қаҳратон совуқ. Аммо мўрчада ҳам яхшилик ку-тиш қийин.

Жин урсин, чанғиларни нариги қишлоққа ташлаб юборишмаганда ҳозир иш берармиди. Афсуски, ўқ ёмғири остида кўзларига чанғилар кўринмаган, жон сақлаб қолиш пайида бўлишганди. Мана энди чан-ғисиз мўрчадан ҳеч қаёққа чиқишолмайди.

Лейтенант учун шахсан бари бир, чанғига ҳожат қолмаган. Лекин у Пивоваровга ҳаводай зарур. Чанғи бўлмаса жангчи фронт чизиғига етиб боролмайди, бир километр юрмаёқ ушлаб олишлари мумкин.

— Пивоваровчик, анави қишлоққача қанча ке-лади?

— Қайси қишлоққача?

— Ўша-да... Кечаги...

— Икки километр келаров.

Ҳеч қанча эмас экан-ку, лейтенантнинг назарида улар тунда беш километрдан кам юришмагандай ту-юлганди. Аслида энди унинг учун ҳар қандай масо-фа, вақт ўлчови ўз маъносини йўқотган, ҳар бир метр йўл, ҳар дақиқа фурсат азобни баттар кучайтирарди. Бундан бу ёқ барча умиди Пивоваровдан бўлади ше-килли-да.

— Нима керак эди, ўртоқ лейтенант? — сўради жангчи.

— Чанғиларни олиб келиш керак. Тунда. Немис-лар олмаган бўлишлари ҳам мумкин.

Пивоваров пича жим туриб, ўзича ниманидир ча-малаб кўргач, хўрсиниб жавоб қайтарди:

— Майли, бориб келаман. Қоронғироқ бўлсин-чи.

— Бўпти. Зарур, биласанми...

— Ҳа-да. Лекин сиз... Бир ўзингиз қийналиб қолмасмикинсиз бу ерда?..

— Бир амаллаб турарман.

Ҳали қоронғилик қуюқлашмасданоқ Пивоваров вақт ўтказмай, ўрнидан туриб йўлга ҳозирлик кўра бошлади. Аввало у кирза этигини ечиб, пайтавасини қайта ўради. Кейин буюм қопчиқдан олган иккита сухарини чўнтагига солгач, қопчиқни Ивановскийга яқинроқ суриб қўйди.

— Манавиниям... Автоматни олсам майлими?

— Ола қол.

— Автомат бўлса, биласизми... Ишониброқ ҳаракат қилади одам.

Лейтенант, фронтда ҳар бир жангчи эришишни орзу қилувчи қуролни олган Пивоваров хурсанд бўлиб кетганини кўриб турарди. Автоматлар эндигина расм бўлган, пиёда аскарлар аксари милтиқ билан қуроллантириларди. Ивановскийнинг ўзи ҳам бу автоматни нақ фронт чизигидан ўтиш арафасидагина олганди: генерал сахийлиги тутиб кетиб, отбоқарига автоматни лейтенантга беришини буюрувди. Автомат ҳозир бирдан-бир ҳал қилувчи восита бўлмаса-да, кўп нарсада зарур ва лейтенант билан жангчининг мана шу қурол қудратига суянишдан бошқа иложлари ҳам йўқ эди.

— Милтиқ қола қолсин. Бирор кори ҳол бўлса асқатар сизга.

Лейтенант эътироз билдирмагач, Пивоваров камаридан брезент халтачаларни ечди-да, обоймаларни шиқирлатганча чорпоя ёнига қўйиб қўйди.

— Милтиғим асалидан, хатосиз уради. Старшина отиб турарди.

Ивановский, жангчининг гапларини паришон тингларкан, хаёлидан милтиқ, аллақанча ўқ, танкка қарши граната ва иккита РС ли шиша етарли бўлса керак, деган фикр ўтди. Омади чопса, чанғи билан қайтган Пивоваровни кутиб олади-да, кейин бирор чора кўришади, чопмаса, охиригача қаршилиқ кўрсатишга тўғри келади.

Пивоваров иккинчи оёғи пайтавасини ҳам қайта ўраб, камарини тортиб қўйди-да, мамнун қиёфада ав-

томатни кифти оша тақиб олди. Чамаси у яқин, аммо хатарли сафарга шай турарди.

— Соатингиз неча бўлди? Бешдир, а? Бир соатда бориб келаман, олис эмас-ку...

Бир соатдан кейин қайтиб келиб яна бирга бўлишади. Ҳозирги яна бир айрилиқ дақиқасида Ивановский мана шу ювош, маъқул йигит ёнида туриши умуман кўнглини кўтараётгани, кетгач, бир соат танҳолик осон ўтмаслигини англади. Ёнма-ён эмасликлари уларнинг кучини анча заифлаштиради. Чунки ҳозир математикага зид ғаройиб мантиқ кучга кириб турибди, яъни: иккига ажралган икки нарса бир бутундан заиф бўлганидек, бошқа ҳолда икки бир бутун нарсанинг ўзаро бирлашиши мустақил икки нарсадан қудратлироқдир. Бу ҳол одатдаги мантиққа базўр мос келса керак ва фақат урушдагина шундай бўлиши мумкин. Аммо аслида шундайлигини лейтенант ўз тажрибасидан жуда яхши биларди. Жангчи йўлга шай бўлса ҳам аммо хайрлашишларида сўнгги арзимас алланарса етишмаётгани учунми, негадир пайсалланарди. Ивановский ана шу етишмовчи алланарсани билгани учун иккиланиб қолди. Ўша машғум қишлоққа кўз ташлаш ва тагин бир марта штаб тўғрисида жилла қурса умумий тарзда бўлса ҳам нимадир билиш учун ҳаракат қилиб кўришга сўнгги имконият туғилганди. Уларни жўнатган генерал ҳузурига қуруқдан-қуруқ кириб бормаслик ва омборга алоқадор нохуш муваффақиятсизликни бир қадар ювиш керак эди. Аммо айни вақтда командир, Пивоваровнинг кичик бир эҳтиётсизлиги бошларига бало бўлиши мумкинлигини, бурчларини адо этиш ва ўзимизникилар ёнига қайтиш йўлидаги жиччагина имкониятлари тамоман чиппакка чиқиши ҳеч гап эмаслигини ҳам тушунарди.

Пивоваров ниҳоят остона томон ўгирила туриб:

— Хўп, мен кетдим, ўртоқ лейтенант,— деганди, командир унга юзланди:

— Тўхта. Биласанми... Мен албатта ўшандай қил, демайман, ўзингга қара. Аммо... Балки, қўлингдан келганча... Қишлоқда нима бўлиши мумкин? Ҳойнаҳой, штабга ўхшайди...

Командир гапиришдан тўхтаганди, Пивоваров яна

нимадир айтилишини илҳақ кутиб турди, лекин лейтенант бошқа ҳеч нарса деявермагач, у икки оғизгина:

— Яхши. Уриниб кўраман,— деб қўя қолди.

Ивановскийнинг яраланган кўксига нимадир норози қичқиргандай бўлди. Уриниб кўрамани нимаси? Уриниш-суриниш холос. Бу ишда ҳийла ишлата билиш, сабот, бардошдан ташқари ўлимга ҳам тик қарай олиш керак. Аммо лейтенант жангчига буни айтолмади, у урушдаги доимий нарса — оғир хатар тўғрисида гапиришига нимадир халақит берар, яна жароҳат оғриғи ва дармонсизлиги ҳолдан тойдирмоқда эди. Командир қаттиқ хириллаб:

— Фақат эҳтиёт бўл! — дея олди.

— Қўйсангиз-чи. Ташвишланаверманг. Мен аста...

— Тўғри. Ҳаяллаб қолма-я...

— Хўп. Мана сув,— жангчи сувли тунука тосни командирнинг бош томонига қўйди.— Мабодо ташна бўлиб қолсангиз...

Анча оғир суҳбатдан толиққан Ивановский кўзларини юмди, қулоғига Пивоваровнинг даҳлизга чиқибоқ эшикни ташқаридан зичлаб ёпгани қулоғига чалинди. Унга яна бир дақиқача мўрча ортида узоқлашаётган жангчининг қадам товуши эшитилиб турди. Ҳадемай қадам товушлари тинди-ю, шу билан чамаси, қандайдир умид ҳам уни тарк этгандай бўлди: Улар учун нимадир янгилик бошланмасданоқ узил-кесил тугаётганди. Лейтенант минг азобда, зўр бериб шамолнинг томдаги ҳар бир шитирлашига, қишлоқдан келаётган товушга қулоқ берганча кутиб ётарди, уни аҳён-аҳёнда ўзининг йўтали ва бўғиқ хириллаши босиб кетарди.

Бироқ, бора-бора дармонсизликдан Ивановскийнинг қулоқлари бита бошлади. Атроф осойишта, хаёлини чуллаган фикрлар ҳудудсиз вақт ва кенгликда ажиб қанот қоқар эди. Чамаси у пинакка кетаётганди, ғира-шира кўзи олдида ҳақиқат — ёки ўтмишига ўхшаш ҳавотирга солувчи, айни чоқда ҳузур-ҳаловат бағишловчи алланарса жилва қилди...

Ўн биринчи боб

Поезд жўнашига сўнгги дақиқалар қолган, қиз бўлса платформада турганча юм-юм кўз ёши тўкарди.

Афтидан уни ҳеч ким кузатмас, кутмасди ҳам, ҳали кун эрта бўлгани учун умуман перронда одам кам эди. Ивановский зинадан бир поғона пастга тушиб, қизга ҳазил аралаш гап ташлади:

— Ҳей сулув қиз, бунча йиғламасангиз? Бошқаси қуриб қолмагандир ахир.

Баъзан сафарда тасодифан бирор одам дуч келиб қолади-ю, икки оғиз наридандан бери гаплашилгач, яна умрбод ажрашиб кетилади. Ҳозир Игорь ҳам ёш йигитга хос тегажоғлик қилиб қизга ана шундай гап отди. Қиз бўйнидаги гулдор дуррасининг учи билан кўз ёшларини артиб, йигитга ялт этиб қаради. Игорнинг ортида зина дастасини ушлаган Коля Гомолко осилиб турарди. Вақти хуш, яхши кайфиятдаги бу иккала йигит ҳозир ҳар қандай қайғуни ҳам ҳазилга айлантириб юборишлари мумкин эди.

— Қани, ёнимизга чиқ! Белостоккача!

Қиз нозик бўйнидаги дуррасини беихтиёр тўғри-лаб қўйиб, бошдан-оёқ янги ҳарбий форма кийган йигитлар чеҳрасига яна нигоҳ ташлаб чиққач, ним табассум қилди.

— Мен Гроднога кетаётгандим.

— Тасодифни қаранглар-а! — ҳазиломиз таажжубланган бўлди Ивановский.— Биз ҳам ўша ерга. Бирга кета қолайлик.

Қиз ялинтириб ўтирмай, оёғи остидаги чамадончасини олди-да, жила бошлаган поезд зинаси дастасига чаққон ёпишди. Ивановский уни қўлтиғидан тутди. Дам ўтмаёқ, ишнинг бунақасига айланиб кетганидан ҳаяжонланиб, хурсанд бўлган янги йўловчи қиз вагон майдончасида пайдо бўлди.

— Билет, билет, ойимча! — қисти-бастига ола бошлади, байроқча ушлаб азда-базда эшик томон интилган безовта проводник амаки.

— Билет бор! Ташвишланманг!—деди шубҳага ўрин қолдирмаган оҳангда Ивановский вагон ичига суқилаётиб.

У еп-енгил, ҳатто бўшдай туюлган чамадонча кўтарган кўйи қизни Гомолко иккалалари жойлашишган иккинчими ё учинчи купега бошлаб борди.

— Мана, марҳамат. Менинг ўрнимга жойлашинингиз мумкин. Мен юқорига чиқа қоламан,— чин юракдан таклиф этди Ивановский пастки полка-

га чамадончани қўйиб. Ҳалиям хижолати аримаган қиз итоаткорона дераза ёнига ўтираркан, паст овозда:

— Менинг билетим йўқ,— деб қўйди.

— Нима, пулингиз етмай қолдимиз?

— Қоқлаб кетишди.

— Қанақа қилиб?

— Тунда. Минскдан поездда келаётгандим.

Буниси энди чакки эди. Улар қатъий темир йўл тартибини бузиб, зиммаларига мушкул вазифа олишганга ўхшайди. Аммо ҳозир бўлар иш бўлган, орқага чекинишга ўрин йўқ эди. Игорь Николайга боқиб унинг дағал, доим қовоғи солиқ юрадиган юзида гапдан қайтиш йўқ, деган маъно уққач, ўзи ҳам узил-кесил чекинмасликка қарор қилди.

— Ҳечқиси йўқ! Проводник билан келишамиз...

Аммо улар на фақат проводник, айти чоқда тафтишчи ва поезд бригадири билан ҳам гаплашишга мажбур бўлишди, охири келишув шу билан яқунландики, Ивановский, состав тўхтаган кейинги бекатда вокзал кассасига зингиллаганча бориб қиз эгаллаган ўрин учун аранг сўнги билетни олиб қайтди. Қиз билет Гродногача эканини кўргачгина ўзига келиб, ҳатто жилмая бошлади. У энди пул ўғирлатганига ҳам ачинмай, йигитлар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетган, баҳри-дили очилганча йўлдаги саргузаштини кулдириб ҳикоя қиларди. Умуман, истараси иссиқ бу қиз гроднолик бўлиб, Минскка ҳеч қачон кўрмаган қариндошларини зиёрат қилгани борибди-ю, вагонда буюмларини ўғирлатиб қўйибди. Ўғрилар чамадончасини бутунлай қоқлашдан ташқари плаш, нимча ва турган гап пулини ҳам ўмариб кетишибди. Ташвиши ариган қиз йигитлардан кўрсатган ғамхўрлик ва ёрдамлари учун бениҳоя миннатдор бўла бошлади.

— Қўйсангиз-чи, арзигули нима қилибмиз! — қўлларини ёзди Ивановский ва гапни бошқа ёққа буриб юборди: — Гроднода анчадан бери яшайсизми?

— Ўша ерда туғилганман.

— Оҳо, демак, ерлиман денг.

— Ҳа, албатта.

— Русча яхши гапиряписиз-ку?

— Уйимизда доим русча гаплашамиз. Дадамиз рус, аммамиз ҳам. Ойимгина полячка.

— Қаерда ўқигансиз?

— Полякча гимназияда. Руслар йўқ эди-да.

— Исмингиз нима? — тобора қизиқсина бошлади Игорь.

— Янинка. Агар ҳарбий сир бўлмаса, сизнинг исмингиз нима? — муғамбирона жилмайди қиз, Ивановскийга қараб.

— Менинг исмим Игорь. Буники Николай.

— Минскдаги амакимнинг исми ҳам Игорь. Игорь Петрович. Биз томонларга хизмат ўтагани келяпсизларми дейман?

Бу сафар йигитлар бир-бирларига қараб қўйишди. Чунки янги ҳамроҳлари ҳозир сўраётган нарса чиндан ҳам маълум даражада ҳарбий сирга алоқадор бўлиб, қиз бу сирни осонгина билиб олганди. Энди нимасини ҳам сир тутишади! Дарҳақиқат, бир ҳафта муқаддам улар билим юртини тугатишгач, штаби Гродно шаҳрида жойлашган армияга йўлланма олишганди.

— Шунга ўхшашроқ, — чалғитиб жавоб қайтарди Ивановский. — Гродно дуруст шаҳар бўлса керак, а?

— Жудаям ажойиб шаҳар. Мени айтди дерсизлар.

— Бизни Гроднода қолдиришади, деб хомтама бўляпсанми? — одатдагидай ишончсизлик билан савол ташлади ҳамма нарсадан гумонсирайверадиган Гомолко. — Бирорта ўрмон гарнизонига ўтқазиб қўйишади, вассалом.

— О, ўрмон бўлса янаям яхши! Ўрмонларимиз шундай ажойибки!...

Ивановский ҳеч нарса демади. Унга ҳатто энг ажойиб ўрмон ҳам манави Янинка мақтагандай чиройли кўринмасди. Ҳали билим юртидалигидаёқ кўп ойли лагерлар, ўрмон ва далалар ҳамда у қадар кенгчилик бўлмаса-да, аммо яшашга қулай марказдан чет жойлар кузга бориб шундаям меъдасига тегиб кетардики, энг фусункор табиат қўйни ҳам Игорни мафтун этолмас, у шаҳар томон қуш бўлиб учгиси келарди. Кимдир, ҳарбийлар табиатни кўришмайди, улар учун об-ҳаво муҳимроқ деб тўғри айтган.

Шунга қарамай, Янинканинг ёш қизалоқдай самимий шавқ-завққа тўлиб гапираётганини кўрган Ивановский жилмаяр экан, Гроднонинг ҳар қандай ўрмонига боришга ҳам тайёр турарди. Умуман ёқимтой, тилла ранг, қўнғироқ сочлари пешанасида жозибали тебранувчи, гулдор чит кўйлакли бу қиз тобора унга

маъқул бўлаётганди. Игорь ҳозир Барановичи вокзалдаги бачкана ҳазили, шилқимлик қилишларидан хижолат тортаётганди. Назарида кейинги ғамхўрликлари ҳам буни ювиб кетолмайдигандай туюларди.

Поезд кичик бекатларда кам-кам тўхтаб, ҳамон ғарб томон жиларди. Дераза ортидан кўм-кўк дала-лар, сўқмоқлар, баҳайбат қарағайзорлар, қишлоқлару сонсиз хуторлар лип-лип ўтарди. Белоруссиянинг ҳозир ўтилаётган ўлкаларида бўлиб кўрмаган Ивановский энди нотаниш бу жойларга алоқадор ҳамма нарсага астойдил қизиқиб қолганди.

Аллақайсиам кичик бир бекатда уларнинг вағони нақ вокзал ёнидаги бозорча қаршисига келиб тўхтади. Ивановский газета билан платформага сакраб тушди-да, апил-тапил деҳқонча егуликлар: бодринг, редиска, деҳқон колбасаси ва ҳатто бир тоғорача иссиққина, ҳил-ҳил, ёқимли ҳид таратувчи янги картошка харид қилиб чиқди. Кейин бирга-бирга тамадди қила бошлашди, йигитлар қизга дам у, дам бу егулик тутиб туришди. Элакишиб кетган Янинка яйраб кулганча ҳазил-ҳузул қилар, оғзини тўлдириб-тўлдириб бодринг билан картошка ерди. Овқатдан сўнг Николай Игорнинг ҳаракатларида нимадир илғади шекилли, аста ўзини четга олди-да, ухлаш учун юқори полкага чиқиб кетди. Қарама-қарши ўтиришган Игорь билан Янинка холи қолишди, уларни фақат ўрталаридаги вагон столчаси ажратиб турарди холос.

Гарчи йигит айбини кеч тушунгани учун қандайдир ҳамон ўнглолмай, кўзлаган мақсадидан (аслида бошидаёқ Игорь ҳеч қандай мақсад кўзламаганди) ўзини алланечук ноқулай сезса-да, лекин бари бир қиз яқингинасида ўтириши унга жудаям хуш ёқарди. Янинка бўлса хатти-ҳаракатларига қараганда ўзини эркин ва табиий тутарди. У кўпда ийманиб ўтирмай, таги пўкакли оппоқ жажжигина босоножкаларини ечди-да, Игордан ёқимли, жоду кўзларини узмаган кўйи тиззаси баравар қалта кўйлаги этагини юқори-роқ сургач, қаттиқ ўриндиққа жойлашиб олди.

— Биласизми, уйимиз ёнгинасидан Нёман оқади, — деди қиз Нёман сўзини баайни белорусча талаффуз этиб. Ивановский яқингинадаги болалиги, мактаб, Якуб Коласнинг машҳур достони ва ўзи ҳеч қачон кўрмаган дарёнинг белорусча номини эсларкан, мийи-

гида кулиб қўйди. Нақ дераза тагида тик қиямалик, бир жуфт самбиттол ва қирғоқдаги соллар кўриниб туради.—Мен соллардан сакраб чўмиламан. Эрталаб барвақт, ҳали дарё бетидан энгил туман кўтарилмай, сув янги соғилган сутдай илиқ, ҳеч зоғ йўқ. Мириқиб чўмиламану кун бўйи тетик юраман.

— Менга кўпроқ кўллар ёқади. Айниқса ўрмон кўллари. Ҳаво очиқ кунлари, айниқса ажойиб бўлади,— деди Ивановский.

— Қўйсангиз-чи, бари бир дарёга етадигани йўқ! Кўл сувидан ботқоқ ҳиди келади, дарё суви бўлса оққани оққан, шишадай тиниқ. Ёзда дарёмиз жудаям кўркамлашиб кетади. Э, нимасини айтай! Етиб борайлик, кўрсатаман. Мени айтди дерсиз, ёқиб қолади.

Ҳа, ёқиши керак албатта. Ивановскийнинг кўз ўнгида ҳозирдаёқ ажиб манзара: уйча, қиялик лабгинасида қад кўтарган бир жуфт самбиттол, чуқур тез оқар Неманга калла ташласа бўладиган қирғоқдаги соллар жонлана бошлаганди. У қиз айтганларини хаёлан тасаввур этарди, албатта. Лекин Игорь энг бой тасаввур ҳам ҳеч қачон ҳақиқатдагига тўғри келмаслигини тажрибадан биларди. Тасаввур этилган нарса ҳақиқатдагидан тамом бошқа: ё яхшироқ ёки ёмонроқ, хуллас ўзгача бўлади.

Янинка Ивановский билан худди азалдан танишдай унга бемалол ва эркин муомала қиларди. Игорь эса, сиқилиши камайиши у ёқда турсин, аксинча, баттар кучайгандай ҳамон қандайдир ноаниқ ҳадикдан қутулолмасди. У Барановичида бачкана гап ташлаб, ўзини энгилтак, кўча-кўйда шилқимлик қилаверадиган одам сифатида кўрсатиб қўйгани ва турган гап, Янинка ҳам буни тушуниб қолганидан қаттиқ хижолат чекаётганди. Ҳолбуки Ивановский энгилтаклиги сабабли эмас, балки шунчаки, ёш бола каби шўхлиги тутиб кетгани (эҳтимол бу қилиғи ҳарбий билим юртини битириб, взвод командири лавозимига тайинланган йигирма икки яшар йигитга унчалик ярашмас) учунгина гап ташлаганди. Ўшанда, перронда Игорь қизга тузукроқ қарамаган экан, ҳозир йигит ҳайратланган кўзларини катта-катта очганча Янинкага тикилар ва унинг шўхчан, шодлик тўла чеҳрасидан нигоҳ узолмасди.

Кечга томон Гроднога яқинлаша туриб Ивановский қиздан ажралолмаслигини тушунди. Янинка ёшлик малоҳати ва ажиб, сирли қай жиҳати (Игорь буни нима деб аташни билмас, аммо дақиқа сайин ҳис этаётганди) биландир уни тобора шайдо қилиб қўяётганди. Улар энди қизнинг нарса ўғирлатиши хусусида гапиришмас, қиз ҳам уни эсидан чиқариб юборганди шекилли. Фақат бир сафар полкадаги бўш чамадончаси ўрнини алмаштира туриб қошлари чимирилди.

— Оқ бўёқни ҳам қўйишмабди. Дадамга олиб кетаётувдим. Биз томонларда ҳозир оқ бўёқ топиш қийин.

— Нима, дадангиз бўёқчиларми? — ҳайрон бўлди Игорь.

— Рассомлар,— жавоб қайтарди Янинка соддагина қилиб.— Бўёқ масаласи чатоқ ҳозир. Олдинлари бўёқни Польшадан олардик...

Кечқурун поезд Гродно бекатига кириб борди. Улар пича ҳаяжонда пастга тушишди. Янинка бўш чамадончасини силкита-силкита йигитларни йўли устидаги армия штабига эргаштириб борди. Аммо штабда навбатчидан бўлак ҳеч ким йўқ бўлгани учун эрталабгача кутишга тўғри келарди. Шу ернинг ўзида ёки гарнизон меҳмонхонасида тунаш мумкин эди. Бироқ лейтенантлар меҳмонхонани излаб ўтирмай, чамадонларини деворлари тагига учта жангчи каравоти қўйилган, каптёрканамо қандайдир тор хонага киритиб қўйишди. Гомолко дарҳол-токча остидаги каравотга жойлаша бошлади. Игорь бўлса, этиги чангини наридан-бери қоқди-да, ташқарига ошиқди. Уни яқин муюлишдаги каштан дарахти остида Янинка кутиб турганди. Қиз йигитнинг чиқиб келгани, айниқса эрталабгача бўшлигидан хурсанд бўлиб кетди. Улар шомги шаҳар кўчасида сайр қила бошлашди.

Штабда бўлинган икки соат ичида Янинка кийимларини алмаштириб улгурган, ҳозир тўқ ранг юбка ва ихчамгина тўр ёқали, гулдор шойи кофта кийиб олган, баланд пошнапи, сўнгги фасон туфлиси тротуарда тақирларди. У ясангандан сўнг ёши каттароқлашгандай, бўйи ҳам ўсганга ўхшаб, деярли Игорнинг кифти баравар келарди. Улар шомги кўчада одимлашаркан, қизни кўпчилик таниши ва эркаклар ҳурмат-эҳтиром билан қўлларини олифта шляпалари четига теккизиб саломлашишлари, очиқ чеҳра жил-

маювчи аёлларнинг назокатли бош ирғаб қўйишлари Ивановскийга хуш ёқарди. Янинка ҳам саломларга ўз навбатида ўта назскат билан алик олар экан, сиполик билан ним овозда йигитга шаҳарнинг диққатга сазовор жойларини йўл-йўлакай таништириб борарди. Кўчалари ям-яшил шаҳар чинданам чиройли эди.

— Мана бизнинг Рсскошь. У Польша ҳукмрснлиги даврида шундай аталарди. Айтарли ҳеч нарсаи йўқ. Манави черков бўлса, тўққиз юз бешинчи йилги рус-япон урушида ҳалок бўлганлар хотирасига қурилган. Тўғри, пастаккина, аммо ичкарисида шинамгина черковча бор. Мени шу ерда чўқинтиришган. Нарироққа қаранг, ҳув анови муҳташам иморатлар растасини кўряпсизми? Пештоқлари тожсимон-чи? Ушалар лионлик тўқимачиларнинг уйлари. Ўн еттинчи асрда бадавлат Тизенгауз Лиондан тўқимачиларни шу ерга кўчирма қилиб, улар учун худди Франциядагига ўхшаш уйлар қурдирган. Манави, поляк адибаси Элиза Ожечконинг уйи, адиба мана шу хонадонда яшаб вафот этган. Биларсиз, у мароқли китоблар ёзган.

Камбаргина, чорқирра харсанг ётқизилган кўчалари, ясси гишт тўшалиб, нишаб тош ҳошиялар билан ажратилган йўлкалари яшашга қулай бу шаҳарча чинданам Игорга ёқиб қолди. Аксари уйларнинг деворларида тоқлар кўринар, айрим тоқлар учинчи қаватгача чирмашиб кетганди. Ивановский ҳаммадан Янинка кўкларга кўтариб мақтаган ва у айтишича худди шу ерда шаҳарни катта-кичик икки бўлакка ажратиб оқуви Неманни кўргиси келарди.

Ҳашамдор улкан костёл ёнида кўча четга бурилиб, улар савдо растаси, шаҳар ратушасини босиб ўтишгач, мороженоечи аёл савдо қилаётган муюлишга чиқиб қолишди. Доим ёнма-ён келаётган Янинка аста йигитнинг тирсагидан тутди.

— Игорь, сиздан бир нарса илтимос қилсам майлими?

— Бемалол, бош устига,— деди қизнинг ҳар қандай илтимосини бажону дил бажаришга тайёр йигит.

— Виласизми, анчадан бери орзуим... ҳа, умуман, орзуим қачон... Бирорта йигит мороженое олиб бераркин, деб юардим.

— Э, ҳа, мороженое...

Қаттиқ мулзам бўлган Ивановский ичида шуниям

фаҳмламаган каллаварам ошиқ эканман ўзиям, деб қўйди. Унинг маъшуқаси кўнгли мороженое тусаб қолиши мутлақо хаёлига келмаганди.

— Проше, паненко! Дзенькуе гжечнэго пана,— ташаккур билдирди мороженоечи аёл, Игорь бир неча тийин қайтимни олмаганини кўриб.

— Дзенькуе, пана Ванда,— ўз навбатида эҳтиром билан ташаккур билдирди Янинка ҳам кекса аёл қўлидан вафель стаканни ола туриб.

Тор кўча этагидаги арғувонлар узра худди юксак тепалик устидан қаралаётганга ўхшаш ҳадсиз кенглик жилваланарди. Кўп ўтмай, улар қаршисида ўр устига қурилган кўприк пайдо бўлди. Кўприк қадимий, деворлари ярим вайрона қасрга олиб кирарди. Унинг нарёгидаги кўҳна парк тўрида шаклдор кўкат тўсиқлар билан ихота қилинган ҳашаматли қаср қад кўтариб турарди.

— Польша қироли Баторий қасри,— тантанавор таништирди Янинка.— Буниси Янги Қаср. Энди анови ёққа қара. Кўряпсанми?

Игорь одам бўйи баравар тош тўсиқ оша пастга қараб, ҳозир улар турган жой кўз тинар даражада баландлигидан эти жимирлашиб кетди. Ҳув паст тош зинапоялардан қирғоқ йўлининг ўнгу сўлига тарқалаётган одамлар чумолидай гимираб кўринишарди. Неманнинг қаср томонидаги соҳилидан ёйсимон аста қайрилиб ўтувчи йўл қаердадир баҳайбат дарахтларнинг зич учлари панасида кўздан йўқоларди.

— Хўш, кўряпсанми? Нима дейсан бунга? — қис-таланг савол бера бошлади Янинка, йигитнинг тирсагига қимтиниб.

Қасрларнинг сирли мозийдан гувоҳ кўҳна деворлари, манави тош зинапоя оша ёстанган метин кўприк, тепа ва ён бағирликлардаги кўз илғамас кўкаламзорлар ва салобатли юксак шаҳар минораси Игорни лол қолдирар ва у қаршисидаги манзарани кечгача томоша қилишга ҳам тайёр эди. Аммо ҳозирги баландликдан кўринаётган Неман йигитни кўпда ҳайратга солмасди. У тик қирғоқлар орасида қисилиб оқувчи оддий бир дарё эди холос. Янинка бўлса, худди шу Неман деб шодлигини ичига сиғдирилмас, нақ Ивановскийнинг қулоғи остида тинимсиз бижилларди:

— Қара, оқимга қарасанг-чи! Тезлигини кўриб қўй. Ҳув анови самбиттоллар тагида шундаям гирдоб бўляптики! Оҳо! Тушиб кўр-чи, бир чирпирак қилиб қаърига тортса, чиқолмай ҳам қоласан.

Улар пича орқага қайтиб, худди ўша зинапоядан қирғоқ йўлига тушишди. Йўқ, ҳар қалай, дарё сўлим экан, Игорь шунчаки баландда бўлгани учун ноҳақ камситибди Неманни. Унг соҳил ёқалаб батартиб, четлари дарахтзор қирғоқ йўли чўзилган, унинг ўнг томонидаги юқориликда илон изи сўқмоқлар кесиб ўтувчи, қолдиқ қаср деворлари бор қиялик кўзга ташланарди. Дарё аста қайрилиб кўздан йўқолган, яқин муюлиш ортида самбитолларнинг баҳайбат зич учлари кўринар, ўша жойда шаҳар тугаб, ҳозир бағрига қонталаш офтоб ёнбошлаётган кўм-кўк игнабаргли ўрмон ёстанганди. Йигит билан қиз Неман бўйлаб бир-бир одимлай бошлашди. Янинка кечки истироҳат дамлари айтиш кўнда шарт бўлмаган нималар тўғрисидадир гапиришдан тўхтамас, Игорь бўлса ҳаётнинг фаройиб қурилгани устида ўй суриб борарди. У то бугун эрталабгача дунёда манави қиз борлигини хаёлига ҳам келтирмаганди. Мана энди кунни Янинка билан бирга ўтказиб бу ёғи нима бўлишини билмаяпти. Игорь учун келажакда Янинкасиз яшашнинг сираям қизиғи йўқ эди.

Улар Неман ёқасида анча вақт кезиб, қуёш баланд-паст дарахтлар ортига ботиб кетгачгина шаҳар томон қайта бошлашди. Йигит ёнма-ён кетаётган қиз туфлисининг дам-бадам тақирлашига қулоқ солар экан, ҳаётида номаълум аммо маъно тўла қандайдир ўзгариш рўй бераётганини элас-элас сезиб борарди. Бундан у хурсанд, бахтиёр эди чоғи. Ёнгиналарида сезилар-сезилмас жимираб Неман оқиб ётибди. Кундузи гавжум қирғоқлар кечга томон анча бўшаб, балиқ тутишдан чарчаган овчилар бирин-сирин қармоқларини йиғиштиришганча, шаҳар сари йўл олишарди. Қирғоқдаги сўппайган тошлар орасида майин чайқалаётган тўлқинлар узра балиқчиларнинг қопқора, мум ҳиди анқувчи қайиқлари лапангларди. Қирғоқ йўли устига баҳайбат сариқ толлар энгашгани учун йўл баттар зимистонлашган, ўткинчилар мутлақо кўринмасди. Теварак ҳовлилардан бўлса керак, ёқимли тутун ҳиди анқий бошлаган, тун тарадудиди-

даги, сахий табиаги ҳеч кимга тобе эмасдек туюлувчи азалий ақидалар асосида ором олаётган шаҳарнинг сокин нафаси эшитиларди.

Игорга жуда ҳам яқин юра бошлаган Янинка чамаси, кундузи уларни ажратиб турган ораларидаги ниманидир узил-кесил улоқтириб, энди йигитнинг пинжгинасида аста тирсагидан ушлаб борарди. Қиз, йигит сезмаган ҳолда сенсирашга ўтиб, Игорь ҳам уни бир неча марта сенсираган эди, иккалалари ўзларини анча қулай сеза бошлашди. Шу билан Ивановскийнинг кундузгидагидай қисилиб-қимтиниши ва уни узоқ вақт қийнаган нотабиийлик ҳам тамом барҳам еди.

Улар сариқ толлар остидаги зах зимистонликка энди қадам босган эдиларки, Янинка туйқусдан четга бир қадам ҳатлаб, серкўкат ён бағирлик юқорисига чаққон тармаша бошлади. Игорь кишилик хиром этигини авайлагани учун тараддудда тек тўхтаб қолди. Қиз қоронғиликдан унга:

— Чик, чиқавер! — дея далда бергач, ўзи аллақандай тиканли буталар оралаганча жадал, янаям баландроққа, жар томон кўтарилаверди. Осмоннинг ярмини сербутоқ дарахтга ўхшаш нимадир тўсиб турар ва йигит юқорида ҳеч нарса кўрмаётганди. Лекин қизнинг қандайдир хуфёна сирли оҳанг бериб гапириши таъсир қилдими, у ҳам бутазорга чиқди. Янинка бўлса, оёқларидаги туфлисини ечиб, ҳамон кўтарилишда давом этар ва Игорга аста:

— Ҳозир бир нарса кўрасан: ҳозир, — деб қўярди.

Тик ердан ўтаётиб, қўллари сидирилиб қонаган Ивановский бир дақиқадан кейин камбар, олди панжарали пешайвон этагидан чиқиб қолди. Кундузги офтоб жазирасига тўғри айвоннинг тарашланган тошларидан иссиқ тафт уфурар, яқин жойда кенг кўлкали баҳайбат кекса дарахт ва қандайдир тик иморат деворлари қад кўтариб турарди. Атроф осойишта ва зим-зиё. Қуйидаги самбиттоллар остидан Неманнинг ҳазин шовиллаши эшитилар, димоққа деворларнинг оҳак ҳиди уриб, яқин ҳовлилардан укроп бўйи анқирди.

— Хўш, тушундингми? Бу нималигини тушунгандирсан?..

— Ҳеч нарса тушунганим йўқ...

— Қоложа бу, бизнинг черков.. Ун иккинчи аср, билдингми?

— Тушунарли. Бир кўрсак бўлармиди..

— Кўрарсан. Улгурасан ҳали. Энди.. қани, бу ёққа юр-чи..

Янинка тагин қоронғиликка йўналиб, сийрак панжарали тўсиқ орасига чаққон шўнғигач, қандайдир девордан ошди-ю, оқ кофточаси кўринмай қолди. Қолиб кетишни истамаган Игорь ҳам қоронғиликда қиз изидан юра-юра охири чоққина кўкаламлаштирилган ҳовлига кириб борди. Ҳовли дарахтлари осмонни тамом тўсиб қўйган, ғира-шира қоронғиликда яқингинадаги девор ҳам базўр кўзга чалинарди. Янинка жимжитликка диққат бериб қулоқ солганча оёқ яланг, пусган кўйи пастак тахмон дарчасига яқинлашгач, туфлисини улоқтирди-да, дарча тавақасини ўзи томон тортаётиб, Игорга хуфёна оҳангда шивирлади: «Кири!» Гавдаси тешикка базўр сиққан йигит нариги томонга ўтиб тавақаларни ушлаб турди, қиз ҳам унинг ёнига ўтиб олди. Тавақалар ёпилди-ю, атроф шундаям зимистонликка айландики, Янинкани умуман кўрмаётган Игорь йўқотиб қўймаслик учун қиз кифтларидан аста тутди. Дилтанг сукунатда юқоридан нимагингдир суст патирлагани эшитилди. Чўчиб тушган қиз дарҳол ўзини ўнглаб, йигитни тинчитмоқчи бўлди:

— Қўрқма, каптарлар-ку.

Игорга ҳозирги туришлари мароқли ва айни пайтда ваҳимали туюлаётган бўлса ҳам у пичирлаган овозда:

— Қўрқаётганим йўқ,— деб қўйди.

— Бу иконостас, буниси меҳроб равоғи, манави ерда бўлса...

Янинка қоронғиликдаги акси садо берувчи тоштўшама бўйлаб эҳтиёт билан қадам босаркан, йигитни қандайдир девор ёнига бошлаб келгач, тиз чўкиб, нафас ютишни ишора қилди-да, паст овозда:

— О, о! — дея товуш чиқарди.

— О-о! О-о! О-о! — акси садо берди чоратрофдан бир қанча паст овоз. Игорни қаттиқ ваҳм боса бошлади.

— О-о-о! — такрорлади қиз овозини кўтариброқ.

— О-о-о-о! О-о-о-о! — товуши қаёққадир нари, қоронғиликда кўринмаётган қия гумбазлар томон ёйи-

либ, юқори кўтарилди-да, чамаси, қўнғироққа теккач тиниб қолди.

— Садо қайтаргичлар бу. Тушундингми?

— Қанақа садо қайтаргич?

— Билмайсанми? Қойил-е!.. Бу ёққа юр... Манави, манави ёққа...

Янинка йигитни кўр етаклагандек қўлидан тутиб, қоронгиликка бошлади ва қаердадир аста унинг биқинига туртди.

— Мана, сийпалаб кўр. Новчасан-ку, бўйинг етар.

Игорь ғадир-будур деворни сийпалай бошлаганди, ҳадемай қўли силлиқ, сайқалланган қанақадир чуқурчаларга тегиб кетди. Аммо у гарчи ҳеч нарса тушунолмаса-да, буларнинг нималигини сўрамади, ажабланмади ҳам. Чунки кун бўйи бундай жумбоқ ва таассуротларнинг анча-мунчаси тўпланиб қолган, улар устида ўйлаб кўриш учун вақт керак эди.

Вақт эса аксига олгандай жуда зиқ. Йилнинг энг қисқа туни охирлаб борарди. Улар черковдан чиқишганда шаҳар устидаги юлдузлар бўзариб, осмоннинг шарқ этагида олис қуёш шуълалари ўйноқларди. Янинка, Игорнинг кўзини очирмай, шоша-пиша кўрган-билган аҳамиятли ва мароқли нарсалари, буларни йигит билан албатта ўртоқлашмоқчилиги ҳақида илҳомланиб гапиришдан тўхтамасди. Кейин қиз туфлиларини олди-да, жардаги тиканли наъматак тупларини оралаганча қаёққадир йўл бошлади. Бугун чамаси бўладигани-бўлган кишилик этигини ҳам энди аямай қўйган Игорь қиз ортидан базўр улгурарди.

— Кел, келсанг-чи, бу ёққа! Бунча судраласан? Қўрқма, йиқилиб кетмайсан. Ушлаб тураман...

Улар қандайдир жардан ўтишгач, тагин тонг мудроғидаги қирғоқ йўлига чиқишди. Янинка тақир тошлар устида пилдираганча янада пастроқ, ним буғланаётган дарё лабига интилди.

— Бу ёққа туш. Дадам ухлаётганларида гулхонамни кўрсатиб қолай сенга. Матекалар гуллаган. Улар саҳарда шундаям бўй таратадики!

Игорь таги чарм этикда сирғана-сирғана тош қиямаликдан юриб, пастдаги қайиқ ёнига тушди. Қиз бу пайт эшкак олиб қайиғини дарё лаби томон итараётганди. Йигит сакраб ўтиб, қайиқ четини ушлаган ҳам эди, Янинка оқим томон эшкак эша бошлади.

— Шунда яқинроқ бўлади. Йўқса, кўприкни айла-
ниб келгунча...

— Қойил-е! — хитоб қилди ҳайратланиб йигит.

— Кесатаяпсанми? Хунугим чиқиб кетибдими? А?
Айт, шундайми?

— Ажойибсан!

— Ажойибмишман-а! Дадам уйғонсинлар, кўрса-
тиб қўядилар ўша ажойиблигимни.

Дарё ўртасидаги кучли оқим қайиқни этак сари
оқиға бошлаганди, Янинка қўлидаги ёлғиз эшкак би-
лан эпчил ҳаракат қилиб, йўналишни қирғоқ томон
бурди-ю, улар кўп ўтмай, йўғон самбиттоллар панаси-
даги қандайдир девор ёнига яқинлашишди.

— Қани, ушла! Бўлмаса, оқизиб кетади.

Йигит сувдан чиқиб турган шилимшиқ, аллақан-
дай чирик қозиқни маҳкам чангаллади. Қиз қирғоққа
сакраб тушгач, икковлон қайиқни кўкат устига суд-
раб чиқаришди.

— Эрталаб топиб олишар. Энди.. манави тор кўча,
кейин чорбоғ ёқалаб картошка пайкалига ўтамыз,
ўша ердаги костёлга яқин дарё ёқасида уйимиз. Қат-
тиқ чарчадингми? — сўраб қолди бирдан Янинка
Игорнинг кўзларига термилиб.

— Йўқ, унчалик эмас...

Улар ўлан босган четки тор кўчадан юриб кетишди.
Қиз икки қўлида туфлиларини кўтарганча, кифтлари
билан йигитга аста тегиб бораркан, Игорь қизнинг
юпқа кофтчасидан ўтаётган ҳароратини, яқин нафа-
сини, негадир ҳаяжонлантирувчи сочлари бўйини ҳис
этар экан, роса омадим келди-да, деб ўйлади. У энди
Барановичидаги бачкана гап ташлагани, осори атиқа-
ларга бой манави шаҳар, умридаги кўплаб кечалар-
нинг ҳеч бирига ўхшамаган бугунги кечадан беҳад
хурсанд эди.

Йигит қиз изидан жуда яқин келиб:

— Янинка, — дея чақирган эди, аммо қиз инда-
май қадамини тезлатди.

— Янинка...

— Манави уйдан кейин сўқмоққа бурилиб, чорбоғ-
дан ўтамызу қарабсанки...

— Янинка!

— Бўл, бўла қол! Имиллама. Ҳали замон дадам
уйғониб, йўқлигимни билиб қолсалар борми...

Улар шудрингли отқулоқ билан қопланган сўқмоқ ёқалаб юқори кўтарилишгач илдам юриб кетишди. Кун ёриша бошлаган, сал наридаги чорбоғлар соясида Янинканинг Занеманьеси ҳали ҳозирча карахт мудрарди. Қиз билан йигит кўкатлари топталган ёлғизоёқ йўл орқали қийғоч гуллаган картошка пайкали этагига чиқишди. Пайкалдан картошка палаклари ва соз тупроқ бўйи уфурарди. Янинка олдинда жадал одимлар, Игорь бўлса, этиги палакларга ўралиша-ўралиша базўр етиб юрарди. Яқингинадаги бўзарган кўк уфқида костёлнинг учли гумбазлари кўзга ташлана бошлади. Костёлдан кўп ўтмаёқ, қаердадир илиқ дарё сувида қизнинг соллари аста тебранарди. Янинка билан костёл тўсиғи орасида юз қадамларча масофа қолган ҳам эдики, ҳали уйғонмаган шаҳар сукунати ни ғалати, бегона, аввалига суст, аммо тез кучая бо-раётган шовқин бузиб юборди. Олдиндаги Янинка юришдан тўхтади.

— Нима бу? Нима гувиллаяпти? Самолётларми?

Ҳа, бу яқинлашаётган самолётлар овози эди, аммо Ивановский сўнгги ҳафталарда кишилар кўнглини ғашлантириб, изтироб чектираётган ўша машъум даҳшат бунчалар аҳмоқона ва бемаҳал бошланганига ишонгиси келмасди. У дилидаги аллақандай кичик илинжда қўзғалган ваҳмини босаркан, кутилаётган ўша даҳшат ҳар қалай йўққа чиқиб, юзи тескари бўлишини астойдил истарди.

Қўрқиб кетган Янинка ҳимоя излаётгандай йигит томон отилди. Ивановский совиятган қўлларида қизни энди оғушига олган ҳам эдики, баногоҳ, яқин те-варакдаги кучли портлаш уларни дағал картошка по-ялари сари улоқтирди-да, яғринларига қизиган тўлқин ва қалин тупроқ уюмлари зарб билан урилди...

Қулоқни батангга келтирувчи дастлабки гумбур-лашдан сўнг Ивановский ўрнидан қўзғалганди, ёнги-надаги сочлари кифтига тўзиб тушган, кофтачаси чанг-тўзон Янинка ҳам сапчиб туриб, негадир ифлос оёғига туфли киймоқчи бўла бошлади. Портлашдан қулоқлари том битган йигит қизнинг ҳайратангиз за-иф овозини эшитмади.

— Кўприкка югур! Югур, тез кўприкка!!! Костёл ортида кўприк бор...

Ҳа, Ивановский кўприк томон, штабга шошилиши

керак, албатта. У энди нима рўй берганини билар ва югуришдан бошқа иложи ҳам йўқ эди.

Игорь орқа-олдига қарамай, портлашлар тўлқинидан йиқилиб-туриб кўприк томон отиларкан, қўлларида туфли, қийғоч гуллаган шудрингли картошка палаклари орасида юрак ҳовучлаганча кўзи чақчайган қиз сиймоси ҳам у билан ёнма-ён борарди...

Ўн иккинчи боб

Ивановский баногоҳ аллақерда янграган ўқ овозларидан уйғониб кетди. Дастлаб лейтенантга бу қишлоқдаги тасодифий отишмалардай туюлди, лекин у жонсараклик билан қулоқ солгач, қишлоққа қарама-қарши, бошқа ёқда ўқ узилаётганини тушунди. Отишма нақ улар тунда бу ерга судралиб келишган ва боягина Пивоваров кетган томондан эшитиларди. Ивановский нафасини ичига ютганча қулоқ сола бошлади: ҳа, шубҳа йўқ, ўша томонда отишяпти.

У кўзи илинганда биринчи отишмани эшитмай қолган бўлса керак, қаттиқ милтиқ овози ва сукунат бағрини тилган сурункали автомат тариллашидан кейингина уйқуси ўчиб кетди. Ҳа, турган гап, ҳозир тариллаётган автомат уники, немисларники бундай ўқ узмаслигини Ивановский аниқ биларди. Лейтенант тирсакларига суянганди, кўкрагида нимадир эзиллиб, оғриқдан нафаси қисилди-да, йўтала-йўтала қон тупургач, яна скамейкага мажолсиз ўтириб қолди. У йўталаётганда отишмалар тўхтаганми, кейин нечоғлик қулоқ солмасин, бошқа ўқ овози эшитмади.

Ивановский ҳаяжонини базўр босиб, чорпоя ёнидаги соатини пайпаслаб топди. Соат еттидан қирқ минут ўтганди, демак, Пивоваров кетганига икки ярим соатча бўлибди. Агар нариги қишлоққача бир ёки икки километр бўлганда ҳам жангчи ҳозиргача қайтиб келиши керак эди. Ҳанузгача дараги йўқми, демак... Демак, у қишлоққа кира олган, аммо ўзини сездириб қўйиб, кечаги Ивановский аҳволига тушган.

Лейтенант тагин ўрнидан қўзғалиб қулоқ солгач, зимистон қўйнидаги милтираётган дарчадан қарамоқчи бўлди, лекин унга етиб боролмай, скамейкага ўтириб қолди. Чунки аҳволи жудаям оғирлашган, кўзлари олдида қизғиш доирачалар сузарди. У ёнидаги

оғирлашган милтиқни сийпалаб кўрди. Аммо ҳозир мўрчада ҳеч ким йўқ ва ҳеч ким безовта қилмаётган экан, милтиқ жойида туравергани маъқул. Ҳозир лейтенант аниқ хавф остида қолган қишлоқдаги Пивоваровнинг жонига ора киришдан ожиз, лекин жимгина қараб ҳам ўтиролмасди. У катта қийинчилик билан деворни ушлай-ушлай даҳлизга ўтди-да, оёғи билан эшикни итарди.

Ташқарида барча ноябрь оқшомларидаги каби қиш туни ҳукмрон бўлиб, изғирин эсар, юлдузсиз осмон паст тушиб, теварак-атроф хира туман ва булдуруқ билан қопланганди. Янгигина ёққан мусаффо қор устида Пивоваровнинг мўрча девори ёқалаб бориб, кейин муюлиш ортига қайрилган чуқур излари кўриниб турарди.

Ивановский кучли изғириндан нафаси қайтиб, тун сукунатига бир дақиқача қулоқ тутиб турса ҳам лекин на ўқ, на қадам товуши ва на қичқириқ — ҳеч нарса эшитмади. Шундан сўнг у эшикни ёпмай, остонага суянган кўйи бир соатдан ошиқроқ ўтириб қолди. Лейтенант юрак-бағри эзилиб, агар Пивоваровдан шу яқин орада дарак бўлмаса, у ҳеч қачон келмаслигини яхши тушунарди.

Аммо минутлар, минутлар кетидан соатлар ўтса ҳам жангчи кўринмасди. Кутиш жонидан ўтиб кетгач Ивановский ўрнидан турмай, эмаклаб ичкаридаги соати устига борди. Соат ўн минути кам ўн эди.

«Нега жўнатдим уни? Нима кераги бор эди жўнатишнинг? — надомат чека бошлади лейтенант. — Уша жинургур чанғилар зарурмиди ҳозир? Штаб нимаси? Жангчиниям бошига етдим, ўзимниям»...

Турган гап, у Пивоваровсиз бир қадам ҳам жиллолмайдиган аҳволга тушиб қолган, лекин ҳамон ўзининг фотиҳасини ўқиб қўйган экан, жилла қурса жангчини қутқаришни ўйлаши керак эди. Немислар пистирма қўйишгани, сайҳонликда яширин белгилари борлиги ҳеч гап эмас. Қишлоқ қаттиқ қўриқланаётгани ҳақида-ку, гапирмаса ҳам бўлади. Ҳа, қишлоққа ўтиб бориш жуда мушкул. Кеча тунда, ҳали штабчилар бепарволикларидаки лейтенант штабга киролмаган экан, ҳозир Пивоваровнинг муваффақият қозониши сира мумкин эмас.

Ивановский мўрча эшиги ёнида ғужанак бўлиб

ўтираркан, ўзига-ўзи: «Хўш, энди бу ёғи нима бўлади? Нима?» — дея савол берарди.

Аслида у охири нима билан тугагини билса ҳам зора Пивоваров келиб қолса, деган сўнгги умид билан жўрттага вақтни чўзаётганди. Лекин лейтенант умид қилишга заррача ҳам ўрин қолмаганини пайқағач, ноилож деворга суяниб ўрнидан турди.

Ивановский ўзининг бирор нарсага қодирми ёки умуман сафдан чиқиб қолганми, синаб кўрмоқчи бўлди. У гарчи катта қийинчилик билан бўлса ҳам ҳар қалай ҳали оёқда тура олиши (айниқса бирор ёғочга суянса) мумкин эди. Ҳозир девор унга тиргак бўляпти, сайхонликда бўлса милтиқ қўндоғи иш беради. Оёқлари озми-кўпми ихтиёрига бўйсунар, нафас олиши билан боши чатоқ эди. Бошим сайхонликдаги шабадада жойига келса керак, нафас олишимни бўлса бир амалларман, дея хаёл сурарди у. Аста-аста, тез-тез дам олиб, кучни тежаброқ юрса...

Ҳозирги истагидан илҳомланиб кетган лейтенант мўрчага қайтиб кирди-да, халтачадаги обоймаларни чўнтақларига жойлади. Буюм қопчиқни кифти оша илолмагани учун уни скамейкада қолдириб, гранатани олди. Мўрчада бундан ортиқ бир дақиқа ҳам қолмаслигини сезган Ивановский шартта эшикни чангаллаб ташқарига чиқди.

У гандираклаганча, йиқилай-йиқилай деб, аллақандай тушунтириш қийин азми қарор билан Пивоваровнинг яққол кўриниб турган изидан йигирма қадам юргандан кейингина тўхтади. Милтиқ дастлаб қўлга олганидан кўра оғирроқ эди. Лекин у йиқилиш хавфи туғилган ва айнақса юришдан тўхтаган дақиқалардагина милтиққа суянарди. Милтиқ бўлмаса лейтенант мадорсиз қалтираётган оёқларида аллақачон тик туролмай қоларди. У эгилиб-букилиб ортига нигоҳ ташлади. Орқада икки кеча-кундуз осойишта вақт ўтказишган мўрча мунгайиб турарди. Ҳойнаҳой Ивановский бу мўрчага бошқа қадам босмаса керак.

Иккинчи интилишда у ўн беш қадам ҳам жилломмай гандираклаб кетиб йўтали тутгач тўхтади. Бу гал йўлга чиққанидан бери энг оғир, кўзлари олов сачратар даражада ич-ичини ачиштирувчи йўтали хуруж қилганди. Аммо Пивоваров ярани яхши танғиган эканми, гарчи жароҳатнинг қотган жойлари оғриси

ҳам доканинг тушиб кетишига йўл қўймас, яра бошқа қонамаётганди. Кошкийди-я яранинг битмаган жойларидаги қаттиқ оғриқ ҳам тўхтади!

Ивановский иложи борича илдам юришни хоҳлар, ҳозир мўрчагина унинг қанча йўл босганини кўрсатувчи белги вазифасини ўтаётганди. Лейтенант ҳозирнинг ўзидаёқ базўр оёқда туриб тўрт ёки беш марта тўхтади. У ҳар тўхтаганида ортига қараб, мўрча жўрттага қолиб кетишни хоҳламаётгандай мунғайиб турганини кўради. Бир соатлардан кейингина мўрча гираширада тамом кўринмай қолди.

Атрофда қор ёғар, изғирин еларди, сайҳонликни кўрган лейтенант ярим йўлни босиб ўтганини фаҳмлади. У энди орқага, мўрча томон қайтолмас, қурби ҳам етмасди бунга. Шунинг учун Ивановский орқага қиё ҳам боқмай олға интила бошлади. Барча яхшилик ёки ёмонлик уни олдинда кутарди.

Кейин у оёқлари майишиб кетма-кет икки марта қуларкан, ҳар сафар ҳам дарҳол ўрнидан туролмади. Чунки зарб еган яраси оғриғи ўтиб кетгунча қор устида ётганди. Энг кейинги қулаши ҳаммадан ҳам оғири бўлди. Сабаби, лейтенант бу гал қалтисроқ, орқаси билан йиқилгани учун жароҳати шу даражада қаттиқ оғригандики, ҳатто ҳушидан ҳам кетганди шекилли. Ниҳоят ўзига келиб, гавдасига дўмбайган граната ботганча хийла вақт қор устида ётиб қолди. Мана бир амаллаб чўзилган жойидан туриб ўтирди ҳам. Кейин чайқала-чайқала оёққа қалққач, катта қийинчилик билан бир неча қадам ташлади.

Ивановский ҳеч нарса тўғрисида ўйламасликка ҳаракат қилар, қордаги Пивоваровнинг узун чуқур изларидан нигоҳ узмай борарди. Излар бир йўналишда чўзилган, чамаси, жангчи кеча қишлоқдан чиқиб келган йўллари яхши эслаб қолгану, ўша томонга жадал интилган бўлса керак. Ивановский ҳозир айниқса мана шу изларни йўқотиб, адашиб қолишдан қўрқарди.

Дарвоқе адашиш ҳам ҳеч гап эмасди, айниқса тинка-мадори қуриб, кўзи тинган пайтлар шундай бўлиши оппа-осон эди. Бундай онларда у тўхтаб, милтиққа суянганча, бу беҳоллик ўтиб кетишини кутарди. Дард устига чипқон дегандек кучли шамол ҳам безорижон қиларди. Кўз очирмай қўйганидан узоқни кў-

ролмас, кўзларидан тирқиратиб ёш чиқарар, баъзан қутуриб шундай ҳамла қилардики, Ивановский гандираклар йиқилиб кетай дерди. Бироқ шамолга, ўзининг заифлигига ва оғриқ азобларига қарши зўр бериб курашарди. Лейтенант, Пивоваровни учратишга ишонмас, у билан энди дийдор кўришиш насиб этмаслигига имони комил эди. Лекин шунга қарамай, командир, жангчи юборилган машъум йўлни босиб ўтишга қарор қилганди. Ивановский бу урушда анча-мунча одамлар ҳаётини таҳлика остига қўйди, албатта, улардан анчалари лейтенант айби билан нобуд ҳам бўлишди. Аммо ҳозирги хатар томон бориш ўзгачароқ: Лейтенант энг охириги одам, шунинг учун бошланган ишни охирига етказиши керак. Тўғри, Ивановский ҳаёт-мамот жангида кўплар ҳаётини сақлаб қололмади, лекин айти пайтда ўзини ҳам аягани йўқ. Шу жиҳатиёқ лейтенантнинг командир сифатида бошқаларга буйруқ бериш ҳуқуқини таъминлай олади. Ивановский урушда бундан бошқа ҳуқуқни эътироф этишни хоҳламасди. Жуда бўлмаганда у ўлимидан аввал Пивоваровчикни қаердадир сайҳонликда қонга беланиб ётмаганига шахсан ишонч ҳосил қилиши лозим.

Лейтенант, Пивоваровнинг оғир ва узун милтигига суяна-суяна, чайқала-чайқала, дам-бадам тўхтаб мажолсиз судралар эди. Бир гал тўхтаганида қувватсизликдан оёққа туролмай, қор устига ўтириб анчагина вақт нафас ростлади. Аммо қайта ўрнидан қўзғалиш жаҳаннам азоби бўлгани учун иккиламчи ўтиришга юраги бетламай, бундан буёқ тик қолда милтиққа суяниб дам ола бошлади. У энди тўрт ёки беш қадамдан сўнг тўхтар, ҳаво етишмай қолаётганди.

Тагин унинг назарида уч километрга яқин йўл босиб қўйгандай туюлди. Пивоваров қишлоқ масофасини нотўғри чамалаганига амин эди у. Қишлоқ мўрчадан икки километргиналигига ишониб қийин эди. Бу сафар афсус, у соатини олмаган ва вақт ўтишини кузатолмасди. Аммо илғаш қийин қандайдир аломатлар орқали қишлоққа жуда яқинлашиб қолгандай, ҳозир ўзини ўша қишлоқ четда тургандай сезарди. Бироқ Пивоваровнинг зулмат сайҳонликдаги излари чўзилгандан-чўзилиб кетган, ҳали-бери тугайдиганга ўхшамасди. Гарчи лейтенант энг даҳшатли ҳодиса усти-

дан чиқиб қолишга ўзини тайёрлаган эса да, жангчининг қаерда бўлишини билиши амри маҳол эди. Пивоваров кечаги иккалалари каби таъқибдан қочиб ярадор ҳолда сайҳонликнинг бирор жойига яшириниб олган бўлса ҳам ажаб эмас.

Қордаги излар ҳамон қаёққадир давом этиб, олдинда ҳеч нарса кўринмаётгани учун лейтенант, Пивоваровнинг ёнгинасидан ўтиб кетишига сал қолди. Лекин, шу пайт зим-зиё четда қор босган бурганлар орасида ниманингдир лип этган шарпаси кўрингандай бўлди. Аввалига шунчаки кўз югуртириб чиққан Ивановский ҳатто ўша томонга дурустроқ қарамади ҳам. Бироқ кейин юришдан тўхтаб, диққат билан тикилди-ю, ичида бир нарса узилиб кетгандай бўлди. Шамолда қозғоғ парчасига ўхшаш нимадир аста, деярли овоз чиқармай ҳилпирарди. Қизиқ, бу ерга қоғоз қаёқдан келиб қолдикин? Лейтенант излардан четга ўтди-да, мажолсиз тикилган кўйи оёқлари чуқур қор ичида чалишачалиша ўша бурган томон йўналди.

У анча бериданоқ бурганлар орасида одам гавдасига ўхшаш нимадир хира оқ нарса дўмбайиб ётгани, қора этик қўнжлари ҳам борлигини пайқаганди. Мана тўхтади. Таажжуб, шундай қаҳратон совуқ тун пайти сайҳонликда ким ётган бўлиши мумкин, дея боши қота бошлади. Лейтенант Пивоваровни кўриб турганини негадир тан олгиси келмас, жангчисини сираям ҳозиргидай аҳволда учратаман деб ўйламаганми, унга қаршисида чўзилиб ётган одам кимдир бошқа, бегона кимсадай туюларди.

Таассуфки, Ивановский янглишганди. Унинг сўнги жангчиси, оёқлари кенг керилганча дабдала маска халатда, шапкасиз боши қорга беланиб ётарди. Ён-веридаги қор топталган, унда-мунда автоматнинг қорамтир думалоқ гильзалари сочилиб ётарди. Лейтенант бир қарашда буни илғамаган эди.

Амал-тақал бурганзоргача ета олган командир қўлидан милтиқ тушиб кетиб, ўзи жангчининг ёнига қулади. Кейин муздек бармоқлари билан аллақачон жон берган ҳамроҳининг бошини хиёл кўтарди. Пивоваровнинг ҳаёт нишонаси йўқ, қор инган юзи таниб бўлмас даражада ўзгариб кетганди. Ивановский жангчининг у ёқ-бу ёғини пайпаслай бошлади: дабдала маска халатда қон тўнгиған, музлаган телогрей-

ка ҳам қонли баданга чиппа ёпишиб қолганди. Бояқишга жуда яқиндан сурункали ўқ узишган бўлса керак. Орқаси ва атрофида ҳам қотган қон кўринарди. Командир надоматда:

— Нима қилиб қўйишди сени? Шу кўйга солишди-ми? — дея олди холос. Аммо немислар нима қилишгани шундоқ ҳам кўриниб турарди. Улар Пивоваровни қувиб етиб, тикка отиб ташлашган бўлишса керак. Балки яраланиб бурганзордаги қорда ётган пайти отишгандир. Чунки Пивоваровнинг телогрейкаси илма-тешик увадага айланиб кетибди. Шим чўнтаклари ағдарилган, тугмалари ечиқ гимнастёркаси ичида озгин, қонга беланиб қор инган кўкраги кўриниб турарди. Автомат жасад ёнида ҳам, теварак-атрофда ҳам кўринмас, уни немислар олиб кетишганди чоғи.

Ҳаммаси тугагани, бошқа ҳеч қаёққа боришнинг ҳожати йўқлигини тушунган Ивановский шикаста, мадорсиз, қўлларини қорга қўйганча жим ўтириб қолди. Ёнида жангчининг ҳаёт нишонаси йўқ жасади чўзилиб ётарди. Лейтенантнинг борлигини ҳадсиз дилхунлик чулғаган, у энди бирор нарса истамас, аниқ бир мақсади ҳам йўқ эди. Фақат забун кўнглининг аллақайси теран тубидагина ғазаб, балки ундан ҳам кучлироқ нимадир милт-милт чўғланар ва шу чўғдақиқа сайин алангаланиб борарди. Аммо мазкур туйғу ҳозир аниқ кимгадир қарши йўналтирилмаган, лейтенант шунчаки, бемаҳал ўлиб кетаётган оддий бир инсон каби сўнгги алам-изтиробда қоврилаётганди. Ивановский энди ўлимга чап бериб тирик қололмаслигини, ўзимизникилар ёнига етиб боролмай, жасади худди мана шу икки номаълум қишлоқ оралиғидаги сайҳонликда қолиб кетишини аниқ биларди. Энди ҳеч ким уларнинг ҳалокати тўғрисида ҳам, немислар штаби ҳақида ҳам бошлиқларга маълумот беролмайди. Немислар штаби шикастлантирилмаслиги аниқ, чунки бизникилар олисда, ўликларнинг бўлса қўлларидан ҳеч нарса келмасди. Қисқаси, лейтенантнинг Пивоваров жасади ёнида совуқ ва жароҳат ҳаётига зомин бўлишини кутиб ўтиришдан бошқа чораси йўқ. Бир қараганда бу ҳатто яхши эди, чунки шундай бўлса, Ивановский немисларга, жароҳатининг оғриғига ва ўзига қарши машаққатли кураш олиб боришдан қутулади. Ҳаётини

тезроқ сўндириши учун танкка қарши граната чувини суғуриб, планкани қўйиб юборса бас... Кучли портлаш уларни бурда-бурда қилиб ташлайди-ю, ён-веригадаги қор соврилиб, воронка — командир билан жангчининг қабрлари ҳосил бўлади. Мабодо ўлими чўзилиб, оғриқ азоб бера бошласа, шундай қилгани маъқул бўлса керак. Ҳозир бирдан-бир йўл шу. Ивановскийни Ватан, одамлар маъзур тутишсин. Қисмати шундай бўлиб қолгани, урушда энг даҳшатли онлар мажбуран мазкур чора кўрилишида унинг айби йўқ.

Шу орада изғиринли сукунат қўйнидан ғалати товушлар эшитила бошламаса, кўп ўтмай аёзли шамол музлатган Ивановскийнинг ҳамроҳи ёнида абадий қолиб кетиши ҳам ҳеч гап эмасди. Афтидан сезгилари ичида эшитиш сезгиси анча бардошли эканми, лейтенант умрининг сўнгги дамларида ҳам товуш илғаш қобилиятини йўқотмаган, теварагида нималар бўлаётганини тинглаш орқалигина пайқаетганди. Аввалига у шунчаки қулоғимга бир нарса эшитилгандай бўляпти шекилли деб ўйлаганди, аммо дурустроқ қулоқ солгач, гумони тарқаб, қаёқдандир росмана машина овози келаётганини туйди. Ҳа, эсига тушди, кеча оқшом қишлоқ томонга кетган машина йўлига дуч келишган эди. Аммо лейтенант ҳозир ўша йўл қаёқдалигини мутлақо билмасди. Яқингинадаги зимистонликда йўл борлиги аниқ ва ундан машина юриб кетаётганди. Ивановский бошини кўтарди-да, машина олислай-олислай овози тингунга қадар кучанувчи мотор гувиллашига диққат билан қулоқ солиб турди.

Ногаҳоний бу воқеадан лейтенантнинг деярли қарахтлашган зеҳни тетик тортиб, дилида туйғуларига қарама-қарши ўлароқ янги бир истак қўзғалди. У ночор қисматини унутиб сергакланган, умидсизлиги ўрнини ҳаётининг сўнгги мақсади эгаллай борарди.

Эҳ, бу сал олдинроқ, бир оз кучи борида рўй бергандамиди!...

Улгура олмайман деган хавотирга тушиб қолган Ивановский қор устида ағдарилиб, ярадор оёғини ўзига тортди-да, қўлига зўрға суянди. Олдин тиззалаб ўтириб, кейин ўрнидан турмоқчи бўлди. Аммо мувозанатини сақлай олмай кифти билан қорга қулади. Кўксигадаги оғриқ зўридан бўғиқ, чўзиб-чўзиб инқиллади. У чуқурроқ нафас олишга юраги бетламай, ўн

минутча тишини-тишига қўйиб ётгач, яна ўрнидан тура бошлади. Учинчи уринишида қаддини кўтарди-да, қалт-қалт оёқларида чайқалса ҳам ҳар қалай йиқилмай, тик туриб қолди. Лейтенант, сал нарида, Пивоваров оёқлари тагида милтиқни эсидан чиқарган, аммо милтиққа энгашса яна албатта йиқилажани биларди. Шунга қарамай, у йиқилмаслик учун энгашишдан воз кечиб, қор устида олға интилди.

У бор кучи билан мувозанатини сақлаб, оёқда тик туришга ҳаракат қилар, аммо тинимсиз кучли шамол юришига халақит берарди. Чамаси тобора кучаяётган шамол унинг кўксига шу қадар зарб билан урилардики, оёқда туриш амри маҳол эди. Дарҳақиқат Ивановский, Пивоваровдан ўттиз қадамча нари бориб йиқилди. Шу заҳотиёқ ўрнидан турмоқчи бўлган эди, лекин туролмади. У ўнг биқинидаги қаттиқ оғриққа зўрға бардош бериб ўзига-ўзи ошиқмай кутиш керак, кучни тежаброқ ишлатиш лозим, дея насиҳат қилган бўлди. Аммо ҳозир йўлга тезроқ етиб олиш истаги шу қадар кучли эдики, ҳар қанча ақлли маслаҳат ҳам бефойда эди.

Шунинг учун ҳам лейтенант ўрнидан қўзғалиб, аввал эмаклади, кейин чўккалагач, заифгина силтаниб қаддини ростлади. Энг оғири биринчи қадам ташлашдан олдин мувозанатини сақлаб қолишида эди, сўнгра инерция билан дастлабки бир неча одим анча осон кўчгандай бўлди. Аммо кейин юриш яна секинлаб, лейтенант ўнгу сўлга чайқалди-да, ниҳоят совуқ олган тошдек қўлларини олдинга чўзганча юз тубан қорга қулади.

Йиқилгач, мажбуран тўхтаб қолишлар тобора чўзила бошлаган ва гоҳо лейтенант бу гал умуман бошқа туролмасам керак, деб ўйларди. Дам-бадам хиралашаётган зеҳни вақт фарқини ажратолмас, ҳушига келган дамлар: ҳозир қаердаман ўзи? дея ажаблана бошларди. Аммо у қаёқа кетаётганини аниқ билар ва бирор марта ҳам йўналишдан чалғимай каловлаб бўлса-да, тўғри ҳаётининг сўнгги илинжи сари интиларди.

Ниҳоят Ивановский бир гал қулади-ю, энди узил-кесил ўрнидан туролмаслигини тушунди. Йўл бўйи қулаб-туришлар энг сўнгги кучидан ҳам маҳрум қилиб қўйганди. У қор устида узоқ вақт ётиб қолди,

ҳали-бери туриш нияти ҳам йўқ эди. Аммо бир маҳал музлай бошлаганини сезиб қўрқиб кетди: йўқ, энди у ўзини музлаб қолишига йўл қўймайди. Шундан сўнг тирсақлари ва тиззалари билан момиқдай юмшоқ қорни сура-сура ўрмалашга тушди.

Бироқ кўп ўтмай ўрмалашнинг ўзи бўлмаслиги, ўрмалаш ҳатто тик юришдан ҳам машаққатлилигини англагач, юз тубан қор устига ётиб қолди. Қорга қарши олиб борилаётган бу чексиз, ғайри шуурий кураш бир томондан тик юришга қараганда енгил ҳам эди. Энди оёққа туриш шарт эмас, охирги куч тежалаётганди. Лейтенант дам қор сураб, дам таққа тўхтар, дам яна ўпкасида ҳаво борлигидан фойдаланиб, олға ўрмаларди. Унинг йўли мана шундай минг азобда қор таталаб вақти-вақти билан ҳушсизланишдангина иборат эди. Аммо кўп ўтмасдан ўзига келган Ивановский, иродаси кучи билан гавдасини ҳаётидаги сўнгги мақсадига бўйсундирар эди.

Лейтенантнинг ич-ичини ўртаб йўтал хуруж қилаётган бўлса ҳам, у чамаси оғриқ азобига чидаш беролмаслигини тушуниб йўталолмас, нафас ҳам ростлолмасди. Шунга қарамай бир гал шундай қатиқ йўтал тутдики, Ивановский нафаси бўғилиб, ўзини қор устига отди. Кейин хиёл ўзини ростлагач, лабларида илиқ ва шўртак таъм сезиб тупурди. Қорга тупук ўрнига қон тушди. Шундан сўнг у музлаган маскхалат енги билан лабларини артди-да, яна тупуриб ҳамон қон тўхтамаётганини кўрди. Иягидан тўқ қизил қон сизиб оқа бошлаган, тамом силласиз Ивановский талвасали ёнбошлаб ётаркан, баногоҳ бадани аста совиятганини пайқаб қолди. Гарчи у ҳозир бўлмаса сал кейинроқ ҳаёт билан видолашишини билса-да, балои қазо яқинлашаётганидан яна қўрқиб кетди. Лекин унинг ҳаёлини ҳозир кўпроқ йўл қаерда, деган савол банд этиб қўйган, жони узилмасидан олдин йўлга етиб бориши керак эди. Лейтенант манави сайҳонликда олиб борган курашининг асл маъноси: ё у ўлимни доғда қолдириши керак ёки ўлим ундан зўр чиқади. Афтидан, ажал лейтенантга етиб олиб, изма-из келар ва сўнгги зарба беришга пайт пойлаётганди.

Э, йўқ! Қон оқса оқибди-да, қон дегани тугаб қолмас ахир. Лейтенант ҳали ҳозир нимасидир: ку-

чими ё аҳтимол қатъиятими тарк этмаганини сезиб турарди. У қон тўхтатиш учун ярим соат қор чайнаб шимиб ётди ва охири тўхтатди ҳам шекилли. Совуқдан жағлари увишиб қолган бўлса ҳам лекин лабларидаги шўртак таъм йўқолмаганди. Ивановский аста, тўхтаб-тўхтаб белида биттаю битта гранатасини судраганча олға ўрмалай бошлади.

Қаршисидаги ғира-ширликда қайинларнинг таналари кўзга чалинган, лейтенант бу йўл эканлиги ва у ниҳоят кўзлаган жойига етиб келганини тушунди. Деярли тун бўйи тарк этмаган ҳадсиз руҳий таранглик бир зумда ғойиб бўлди-ю, кўз олди қоронғилашиб, ўзи қазиган қор чуқурчасига ярадор кўксини берган кўйи тек қотиб ҳушидан кетди...

У н у ч и н ч и б о б

Ивановский ҳар қалай ҳушига келганида совуқ суяк-суякларигача қақшатарди. У кўзини очган заҳоти қаердалиги, нима қилиши кераклигини дарҳол эслади. Ҳатто, ҳушсизлигида ҳам ҳаётининг сўнгги мақсади хотиридан ўчмаган, аммо қанча вақт ҳушидан кетиб ётгани-ю, ҳамон бирор нарсага қодирми ёки қодир эмаслигини билмасди. Дастлабки дақиқада кечикибман шекилли деб ҳатто қўрқиб ҳам кетди, чунки йўл сукунат қўйнида, бирор тик этган овоз эшитилмасди. Сайҳонликда қор ёғар, ер бағирлаб эсаётган шамол лейтенантнинг кифтларигача қорга кўмиб юборганди. Қўллари қотиб қолгани учун бармоқларини қимирлатиш имконияти йўқ эди. Аммо Ивановский йўлга ўрмалаб чиқиши, ўша ердагина сафари тушаи мумкинлигини ёдда сақларди.

Тагин қор билан машаққатли олишиш бошланиб, лейтенант оҳиста, минутига бир метрдангина ўрмалашга ўтди. У тамом ҳолдан тойиб, сал бўлса-да, тирсакларида туrolмаётгани учун биқинини қорга ботирган кўйи кўпроқ оёқларини ҳаракатлантирди. Негадир энди ярадор оёғида оғриқ сезмас, худди жароҳати битиб кетганга ўхшарди. Аммо шишиб, тинимсиз оғриётган кўкси қаттиқ ачишар, ўт бўлиб ёнаётганди. Лейтенант ишқилиб тагин бўғзимдан қон келмасин-да, у ҳолда ҳаммаси тамом бўлади, деган хавотирда чуқур нафас олишдан ўзини тияр,

йўталини қайтарарди. Яраланган ўпкасини авайлар, чунки умрининг сўнгги соатлари батамом мана шу ўпкасига боғлиқ бўлиб қолгани сир эмасди.

Жисмоний аҳволи ниҳоятда ночорлигини билган лейтенант дам ҳушдан кетиб, дам ўзига келаркан, қил устида турган жони ҳар лаҳза узилиб қолиши мумкинлигини сезар ва қарийб яроқсиз организмни бор иродаси билан идора қиларди. У йўлга етишга бир неча қадамгина қолганида ҳушдан кетишига имкон бериши мумкин эмасди.

Агар ҳозир қаршисида лаънати аллақандай хандақ чиқиб қолмаганида Ивановский ҳар қалай ўзини амал тақал қўлга олиб, майли, қийналса-да, бари бир оҳиста йўлга ўрмалаб чиққан бўларди. У хандақнинг қорли тубига ағдариларкан, нафаси бўғилар даражада йўтали тутиб, шу заҳоти қон пайдо бўлганини сизди. Оғзидан оққан лахта-лахта ёқимсиз илиқ қон энгагидан бўйнига сизиб кейин қорга тома бошлади. Хандақ четида юз тубан ётган лейтенант бундан ҳам ўта кетган бемаънилик бўлмаса керак, дея хаёл сурарди. Йўлга икки қадамгина қолганда жон бериш учун тун бўйи ўрмалаб келибдида. Эрта тонгда йўлдан ўта бошлайдиган немислар қўлида граната тутган лейтенантни эмас, унинг тўнгиб қолган аянчли мурдасинигина кўришади.

Ивановский нечоғлик ўзини бардам тутишга ҳаракат қилмасин, тагин ҳушидан кета бошлади. Кўз олди зулматлашиб, бутун борлиқ, кичкинагина милтираган нуқтага айланди-да, охири бутунлай сўнди. Аммо бу гал ҳам ҳар қалай нимадир ўлимга тўсқинлик қилди шекилли, лейтенантнинг илма-тешик жисми яна ажал чангалидан қутулиб қолди. Унинг саъйи ҳаракатсиз ҳам бояги нуқта равшанлашди. Ивановский ногаҳон тагин ўзи ётган совуқ қор, тамоман дармонсизлиги, жароҳатининг оғриётганини сеза бошлади. У шу заҳоти ағдарилди-да, ҳозирги қорли тузоқ-хандақдан қутулиш ва йўлга ўрмалаб чиқиш учун олға талпина бошлади. Лейтенант ҳали тагида жон бор экан, сўнгги маррани ағаллаши ва ўша ердагина ҳаёт билан видолашиши керак.

У ҳар қалай, хандақдан чиқиб, ёнбоши билан йўл четига ағдарилгач, яна тўрт қадамча силжиди-ю, тамом дармони қуриб қимирлолмай қолди. Лейтенант

остидаги йўл изини аниқ сезар, аммо уни четлаб ўтишга қурби етмасди. Шундан сўнг қисқагина, қониқиш билан нафас ростлаб қўйгач, гранатани тахт қилиб қўймоқчи бўлди.

Бироқ граната уни хандақда азобланганидан ҳам баттар узоқ вақт қийнади. Совуқ урган итоатсиз бармоқлари, чамаси бутунлай сезиш қобилиятини йўқотган бўлиб, лейтенант граната бойлаган белидаги тизимчани ечиш учун бир неча дақиқа уриниб кўрса ҳам бари бир уддасидан чиқолмади. Бармоқлари сониди у ёқдан-бу ёққа пайпасланиб бориб келар, аммо сира тизимча учини ушлолмай хуноб қиларди. Ивановский бундай аҳволга тушиб қолганидан хўрлиги келди. Лекин қўллари биринчи бор ихтиёрига бўйсунмаётганди. Шундан сўнг лейтенант тирсаги билан залварли гранатани пайпаслаб топгач, уни тугаётган бор кучи билан юқоридан пастга, бутлари орасига босди. Нимадир тирсиллади-ю, Ивановский остига қараб қордаги гранатани кўрди.

Афтидан граната анча кучини олганми, лейтенант энди қимирлашга ҳам мажоли келмай қолганди. У устида майда қор аралаш изғирин эсаётган из ичида анчагина фурсат ётди. Шу тарз қорга кўмилиб кетсам керак, деган хаёлга борарди. Майли, энди қор кўмиб юборса ҳам рози, шошадиган жойи йўқ, кўзланган маррага етиб келди-ку, ҳар қалай. Ҳозир гранатани эпақага келтирса бўлгани.

Лейтенант карахт қўллари билан бир амаллаб гранатанинг темир дастасини ушласа ҳам аммо чувини керолмади. Шундан сўнг у гранатани аранг энгагига яқин сурди-да, тишлари билан чувнинг керилган учларига ёпишди.

Бошқа вақт бўлганида Ивановский икки бармоғи билан чувнинг керак учларини бир зумда тўғриларди-да, уларни дастадан суғуриб оладиган ҳолатга келтирарди қўярди. Ҳозир мана, нечоғлик уринмасин, уддасидан чиқолмаяпти. Чув учлари гўё музлаб қолгану мустаҳкам кавшарлангандай қилт этмасди. Шундан сўнг лейтенант тишларини синдириб, милкларини қонатганча ярим соат оғзида қаттиқ симни тўғрилаш билан овора бўлди. Анча-мунча уринишлардан кейингина ниҳоят тишларига чувнинг икки учи илиниб, уларни бирлаштиролди. Лейтенант

кечкикиш, йўлда машиналар пайдо бўлса ҳеч нарса қилолмай қолишдан жони ҳалак эди. Аммо машиналар кўринмади, граната улоқтиришга тайёр бўлгач, Ивановский сабр-тоқат билан астойдил кутишга қарор қилди. У бутун вужуди қулоққа айланиб, сайхонликдаги ҳар бир шарпани илғашга ҳаракат қилса ҳам лекин тинимсиз шамол ғувиллашидан бўлак бирор овоз эшитилмас, қанчалар азобда интилган йўл ҳувиллаб ётарди. Теварак мудроқ сукунат оғушида, фақат издаги Ивановскийни аста кўма бошлаган қор зарралари музлаган маскхалат матосига бир меъёрда шитир-шитир уриларди холос.

Нечоғлик қулоқ тутмасин, тиқ этган овоз эшитаётган лейтенант хуноби ошиб, ҳойнаҳой эрталабгача йўлда одам кўринмаслигига амин бўла бошлади. Бу йўлда кечаси ҳаракат тўхташи кўриниб турибди, эрталабгина бирортаси ўтиб қолиши мумкин. Тонг билан кимдир штабдан чиқиб жўнаши ёки аксинча штаб томон кела бошлаши турган гап. Ҳар қалай, штаб йўли-ку, бу йўл. Ивановский тонггача бир соатми ёки беш соатми қанча борлигини мутлақо билмасди. У соатини мўрчада қолдириб яхши иш қилмабди шекилли-да. Вақт қанчалигини билмай туриб, кучи тонггача етиш-етмаслигини чамалашни қийин.

Лейтенант карахат бармоқлари билан граната дастасини қисимлаб, кўксини қорга берган кўйи кута бошлади. У кўзларини деярли очмас, бунингсиз ҳам теварагида қорли ғира-шира қоронғиликдан бўлак ҳеч нарса йўқлигини биларди. Дилтанг тун сукунатида ҳар бир шарпа яхши сезилар, аммо ҳеч ердан лейтенант кутган овоз эшитилай демасди.

Қимирламагани учун тез орада бадани совиб қақшай бошлаган Ивановский, қаҳратон аёз ва изғиринли шамол уни немислардан кўра ҳам тезроқ бир ёқлик қилишини яхши тушунарди. Буни совуқ суяк-суягидан ўтиб, қалтирамай ҳам қўйган баданининг ҳар бир ҳужайраси билан тобора кучлироқ ҳис этар ва аста, муқаррар, лаҳза сайин музлай бошлаганди. Ҳозир лейтенантга ҳеч ким ёрдам бериб, кўнглини кўтаролмас, ҳатто қай тарзда жон бергани ҳам номаълум бўлиб қолиши мумкин эди. Бу ноҳуш фикрдан сесканиб тушган Ивановскийни пича ваҳима боса бошлади. У ҳеч қачон бундай ёлғизланиб қолмаган,

оғир пайтлар доимо ёнида суянчиқ, кулфатдош кимдир бўлгучийди. Ҳозир бўлса, қаҳратон яйдоқ сайҳонликда ўқ еган зада бўри каби ёлғиз ётибди.

Лейтенант куни битганлигини тушунар, бунга кўпда ачинмасди ҳам. Уруш шароитида кўкси яра-ланган одам мўъжиза кутмаслиги керак, уни ҳеч нарса қутқариб қололмаслиги аниқ. Ивановский фақат беҳуда ўлиб кетишни хоҳламасди холос. Ишқилиб мана шу йўлда музлаб қолмай, тонггача яшаса, немислар тушган биринчи машинани кўриш насиб этса унга. Қанийди ўша машинада генерал ўтирган бўлса, уни шинам автомобили билан қўшиб кулини кўкка совурарди-я! Жилла қурса полковник ёки бирор эсэсчи бўлса ҳам майли, ҳойнаҳой қишлоқдаги штаб кичкина штаб эмас, анча-мунча нуфузли командирлар бўлиши керак.

Аммо кўзлаган нияти амалга ошиши учун у тонггача яшай олиши, манави машъум туннинг жонжонидан ўтиб кетаётган қаҳратон совуғига бардош бера билиши лозим. Тун осонликча тугамаслигини сезаётган лейтенант хавотирга тушиб қолганди. У йўл устида тўнгиб ухлаб қолиши ёки узоқ муддат ҳушсизланиши мумкинлигидан қаттиқ чўчир, ҳар бир ҳаракати кўкрак оғриғини зўрайтираётгани, қон оқмаслик учун қаттиқроқ йўталишга ҳам жазм этолмаётгани ташвишлантирарди. Ивановский эрталабгача ета олиши учун ҳали қанчадан-қанча хатарларни енгиши ёки уларга чап бериб, бирор ҳийла ишлатишига тўғри келарди.

Қўллари аллақачон деярли жонсизлангани етмагандай, мана энди оёқлари ҳам ишламай қўяётир. У этиги ичидаги бармоқларини қимирлатиб кўрмоқчи бўлди, лекин карахт бармоқлар қилт этмади. Шундан сўнг Ивановский тамом музлаб қолмаслик мақсадида этикларини йўлга ура бошлади. Лекин ортидаги тун сукунатида бўғиқ, ваҳимали тўқирлаш эшитгач оёқ силкитишни бас қилди. Лейтенант оёқлари исиши у ёқда турсин, аксинча, умумий аҳволи оғирлашиб ҳушдан кета бошлаганини сезди-ю, бир амаллаб гранатани ўзининг тагига тортди. Ҳозир у гранатани ҳаётдан ҳам ортиқ авайлаши, чунки шунча чеккан азиятлари гранатасиз тамом нафсиз бўлиб қолиши мумкин эди.

Навбатдаги қаттиқ ҳуш йўқотиш ва анча вақт давом этган тинка қуритувчи, ёқимсиз лоҳасликдан сўнг тагин аъзойи бадани совқотаётганини сезган Ивановскийни даҳшат боса бошлади. Назарида тун умуман тугамайдиганга ўшар ва нечоғлик йўлини қилмасин, бари бир у тонггача етиши мумкин эмасдай туюларди. Ночор, умидсиз ҳолда: — Нега бундай бўлиши керак ахир? — дея додлашига сал қолди. Наҳотки ҳеч нарсага эришмай қолаверса? У ҳолда шунча чекилган азиятлар қаёққа кетди? Наҳотки ҳаммаси беҳуда бўлса? Тер ва қон эвазига етиб келмадими ахир бу йўлга? Исиз йўқ бўлиб кетаверсинми булар? Моддий оламда ҳеч нарса бордан йўқ бўлмаслиги керак-ку, ахир?

Шунга қарамай, Ивановский бутун уринишлари фойдасиз кетажагини деярли аниқ, билар, аммо тушунишни хоҳламасди. У қанчалар оғир машаққат билан амалга оширган ишлари қаердадир юзага чиқиши, нимададир намоён бўлишига ишонгиси келарди. Майли, бугун мана шу сайҳонлик ва манави йўлда фидойилигидан натижа чиқмагандай туюлса туюлар, балки бошқа жойда, озроқ вақт ўтгач тегишли баҳо берилса ҳам ажаб эмас. Уруш пайти ундан баттар вазиятда ҳалок бўлган минг-минглаб бошқа жангчилар қатори ҳозирги мислсиз азоб тўла ўлими ҳам бирор натижа бермай қолмайди. Йўқса, уруш учун маълум даражада зарур бўлиб турган лейтенант ҳозиргидай мутлақо ночор аҳволда ўлиб кетиши шартмиди? Ахир Ивановский қандайдир мақсадда туғилиб, яшаган, шунча курашиб изтироб чекди, мана энди қайноқ қонини тўкиб минг азоб ичида ўлиб кетмоқда. Шунинг ўзидаёқ ҳар қалай бир қадар инсоний мақсад бор-ку, ахир.

У шундай бўлишига, бу дунёда инсонлар чеккан изтироб айниқса солдатлар азияти, уларнинг манави нохуш, музлаган тупроққа тўккан қонларида мақсад борлигига ишона бошлади. Бунинг ўз маъноси бор! Натижаси ҳам бўлади, бошқача бўлиши мумкин эмас, чунки бошқача бўлмаслиги керак.

Қани энди ақалли тонггача яшаса...

Совуқ ва қаҳратон совуқ вужуд-вужудига ўта бошлаган лейтенант мадорсиз жисми аста, лекин тўхтовсиз тўнғиётганини заиф зеҳни билан элас-элас

туйган кўйи умрининг сўнгги қисқа дақиқаларини санаётганди. Иттифоқо бир гал киприк кўтарди-ю, ҳайратда кўзлари катта-катта очилиб кетди. Сайхонликда тонг оқара бошлаганди. Борлиқни бир умрга қалин парда билан чирмаб олгандай туюлган қоронғилик анча тарқаб, сайхонлик кенгайган, ёришган осмон уфқида қировли қайин учлари аниқ кўзга ташланарди. Изгирин шамол қор уйган йўл ғирашира олисларга чўзилиб кетганди.

Ивановский бир зумгина шуларни кузатган бўлса-да, бироқ кўзи чарчагани учун энди бошини қорга қўймоқчи бўлган ҳам эдики, баногоҳ нигоҳига нимадир чалинди. Аввалига Ивановский буни машина деб ўйлаганди, лекин тикилиброқ қараса, арава экан. У узоқ қарашдан толиқиб боши қор устига шилқ этиб тушди-ю, борлигини саросима, қўрқув, айни вақтда умид аралаш туйғу қамраб олди. Уни аравада ким келаётган бўлса экан, деган мушкул савол қийнай бошлаган эди. Агар деҳқонлар, колхозчилар бўлишса бу боягина у рўй бериши мумкин эмас, дея инкор этган мўъжизанинг ўзи. Ўзи қутулиб қолади. Борди-ю, немислар бўлишса... Йўқ, мумкин эмас. Ивановский нима учун тонг саҳарлаб катта штаб жойлашган қишлоқ томондан аравали немислар келиши керак энди, деб ўйининг тагига етолмас ва кейинги бемаъни тахмини рост чиқишини мутлақо истамасди. Чунки тун бўйи ҳар нарса кутса-кутган эди-ю, лекин асло қандайдир кераксиз арава келади деб ўйламаганди.

Ивановский истагандан қатъий назар кўринган нарса арава бўлиб, у аста яқинлашаётган эди. Мана, отлар ҳам кўзга ташланди. Бир жуфт зотдор саман отлар калта думларини силкита-силкита аллақанча похол ортилган аравани кучанмай, бемалол тортиб келар, похолнинг энг тепасида иккита немис тизгин ушлаганча ғўнғир-ғўнғир суҳбат қуриб ўтиришарди.

Арава учрашини тасаввур ҳам қилмаган, ҳафсаласи пир Ивановский йўл юзасида ётганча тек қотиб қолди. Шунча азиат, жон олиб, жон беришларидан сўнг ўқ-дори омбори, шинам «опель-адмирале» да ўтирган генерал, ҳатто портфелли штаб полковнигини эмас, шунчаки похол ортиб кетаётган икки аравакаш немисни портлатишига тўғри келади.

Аmmo ҳозир шундан бўлак илож йўқ шекилли. Жилла қурса сўнгги имкониятдан фойдаланиб қолиши керак. Бу унинг Ватан олдидаги сўнгги солдатлик тўлови бўлади. Бошқалар йирикроқ тўловни ўзга бир жойда бажаришар. Улкан омборлар, димоғдор прусс генераллари, ёвуз эсэсчилар портлатилса керак ҳали. Унинг чекига мана шу аравакашлар тушибди. Ивановский улар билан сўнгги жанг олиб боради. Бу жанг тақдири олдиндан ҳал қилиб қўйилган. Аммо у, Пивоваров, фронт чизигидан ўтишда ҳалок бўлган Шелудяк, Кудрявец, капитан Волох, унинг разведкачилари ва бошқаларнинг хунини мана шу аравакашлардан олиши керак... Шундан сўнг Ивановский тишлари билан граната дастасидаги таранг ҳалқани суғурди.

Арава аста яқинлашиб, чамаси, немислар лейтенантни пайқашди ҳам шекилли. Шинелли ёқасини кўтариб, кўндаланг ўтирган немис ниманидир валақлашда давом этаётганди, пилоткаси қулоғигача бостириғлик, тизгин тутган иккинчи аравакаш бўй чўзганча йўлга қарай бошлади. Ивановский гранатани қорни остига бостириб қимирламай ётарди. У маскхалатда узоқдан унча кўзга ташланмаслигини билар, бунинг устига лейтенант изда ётгани учун қор хийла кўмиб ҳам юборганди. Ивановский қимирламасликка ҳаракат қилиб, деярли, нафас олмас эди. Агар немислар сезишган бўлишса майли, ўлган деб ўйлаб яқинроқ келишсин, деб шундай қилганди у.

Лекин немислар яқинлашишмай, йигирма қадамча нарида отларни тўхтатишди-да, лейтенант томонга нимадир деб қичқиришди. Ивановский ҳамон қимирламай жим ётаверди. Фақат у қисик киприкларни орасидан немисларни кузатар экан, тагидаги халоскор граната баданига кечқурундан бери биринчи марта юмшоқ ботаётган эди.

Немислардан бири, шинели ёқаси кўтарилгани қичқириққа жавоб кутиб ўтирмай, қўлига карабини олиб, орқаси билан похол устидан йўлга сирғаниб тушди. Иккинчи немис тизгин тутганча жойида қолди. Ивановский аламли инқиллаб қўйди. Чунки у ўйлагани бўлмай, немисларнинг биттасигина яқинлашиб кела бошлаганди. Лейтенант янаям ғужанак бўлиб олди. Кўз олди қоронғилашди-ю, йўл ва қа-

Йинлар мутлақо кўринмай колли. Аммо у бир илож қилиб ҳушидан кетишига йўл қўймай кута бошлади.

Немис затворни шиқирлатиб буйруқомиз нимадир дея қичқиргач, шинели елвагайлигича лейтенант томон йўналди. У шай карабин қўндоғини қўлтиғи билан қисиб олганди. Ивановский остидаги граната планкасини аста-секин бўшатаркан, худди дуо ояти ўқиётгандай ичида: «Қани, келсанг-чи, келавер..» — дәрди. У ҳозир фақат бор вужуди билан кутар, бошқа нарса қилишга қурби ҳам етмасди. Немисга граната улоқтириб еткизолмас, уни ўзи билан бирга портлатиб юбориши мумкин эди холос.

Аммо аравакаш, чамаси, анча юраксиз бўлса керак, жуда эҳтиётлик билан яқинлашардики, худди ҳали замон изига қайтиб кетадиганга ўхшарди. Лекин шунга қарамай, ҳар қалай яқинлашиб келарди. Ивановский энди немиснинг соқоли қирилмаган, қандайдир уйқули башараси, безовта нигоҳи-ю, шинелининг қиров инган тугмаларигача аниқ кўра бошлади. У Ивановскийдан нарироқда яна ўшқиргач, юришдан тўхтади. Бир зумдан кейин карабинни кўтариб нишонга ола бошлаганди, буни кўрган лейтенант алам билан қичқириб юборишига сал қолди. Немис нишонга олишни билмас, карабин учи нуқул у ёқдан-бу ёққа чайқаларди. Унинг похол устидаги шериги ҳадеб нималарнидир гапирар, йўл-йўриқ кўрсатарди чамаси. Ивановский қотили томон бақрайганча ҳамон қимирламай ётар, ёноқларига дувдув ёш думаларди. Мана унинг тонгни қаршилаб, йўлда немисларни учратиши! Ҳеч кимнинг бошига тушмасин бундай аянчли ўлим. Хўш, нима қилсин ҳозир? Ўрнидан турсинми? Қичқирсинми? Қўллари кўтарсинми? Ёки оламдан абадий йўқ бўлиб кетиш учун лом-мим демай, итоаткорона манави ўққа ўзини тутиб берсинми?

У ҳозир нақ ҳалокат ёқасида турибди албатта, бир неча лаҳза ўтар-ўтмас жони узилади. Унинг аҳволига тушган одам учун бу ҳатто яхши ҳам. Чунки бир ўқ билан тамом қийинчиликлардан қутулади қўяди. Аммо бошқалар яшаб қоладилар. Ўшалар ғалаба қозонишиб, жаннатсифат, бахтли ҳаёт қуришадди, эркин нафас олинадиган меҳнат, севги макони барпо этишади. Аммо ким билсин, уларнинг буюк

қисматлари йигирма икки яшар взвод командири, лейтенант Ивановскийнинг ҳозир манави йўл устида қандай ўлишига боғлиқ бўлса ҳам бордир.

Йўқ, у ўрнидан турмади, чунки туришга қурби етмасди. Гарчи қичқира олса-да, қичқирмади ҳам. Фақат тонгги ваҳимали сукунатда ўқ овози қарсиллаб, унинг қонга беланган гавдасига яна бир ўқ санчиларкан, титраб қўйди холос. Ўқ лейтенантнинг кифтига тегиб, ўмров суягини майдалади. Аммо шунда ҳам у қилт этмади, ҳатто инқилламади, фақат сўнгги кучини тўплаб тишларини қисди-ю, кўзини юмди холос. Кейин йўлдаги яқинлашаётган қадам товушларига илҳақ қулоқ тутаркан, дилидан балки ҳали ҳаммаси тугамагандир, бирор иложини қилиш мумкин бўлса-чи, деган фикр кечди. Унинг энг сўнгги кичкинагина имкони бор эди. Лейтенант янги жароҳати оғриғини базўр енгиб, остидаги гранатани бўшатаркан, ниҳоятда эҳтиётлик билан ёнбошига ағдарилди. Граната айнан вақтида бўшатиладиганди, нақ шу пайт яқинлашаётган қадам товушлари ҳам тинди. Шундан сўнг Ивановский биқинига планка пружинаси ботаётганини ҳис этди-ю, портлатгични шартта гижирлатиб босди. Немис қисқа қичқириб, чамаси, ура қочишга тушганди. Ивановскийнинг қулоғига у икки қадам ташлагани чалинди холос, кейин ҳеч нарса эшитилмай қўйди...

Бир неча лаҳзадан сўнг қор аралаш чанг ерга ўтирди. Энди йўлда лейтенантнинг гавдаси кўринмас, изларнинг биридаги чоғроқ чуқурлик тепасида шамол тебратаётган тутун буруқсирди холос. Музалаган палахса ер қорга қоришиб ётарди. Хандақ ортида бўлса, шинелининг узун барлари ифлос қорга булганганча портлаш улоқтирган немис жасади юз тубан чўзилганди. Похоли қор устига сочилган арава ёнбошига ағдарилган, шоти орасидаги тўриқ от зўр бериб ўрнидан туришга ҳаракат қилар, йўлда бўлса, тириқ қолган аравакаш қишлоқ томон қочиб борарди.

МУНДАРИЖА

Альп қиссаси	3
Тонггача яшаса	149

На узбекском языке

БЫКОВ ВАСИЛИЙ ВЛАДИМИРОВИЧ

ДОЖИТЬ ДО РАССВЕТА

Повести

Перевод с издания издательства „Молодая гвардия“

Москва, 1972—1973

Редакторлар **М. Аъзамов** ва **М. Мирзоидов**
Расм А. Пономарев
Расмлар редактори **А. Кива**.
Техн. редактор **Э. Сандов**
Корректор **О. Турдибекова**.

Босмахонага берилди 18/III-76 й. Босишга рухсат этилди
28/X-76 й. Формати 84×118^{1/2} мм. Босма л. 9.5. Шартли босма
л. 15,96. Нашр л. 16,24, Тиражи 15000.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,
Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 43-75

ЎзССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва
китоб савдаси ишлари бўйича давлат комитетининг Морозов
номи босмахонасида № 1 қўғозга босилди. Самарқанд-
шаҳри, Кузнецкая кўчаси, 82. 1976 й. Заг. № 2100. Баҳоси 65 т.

Биков Василь.

Тонггача яшаса. . . Қиссалар. (Русчадан Х. Эргашев тарж.)
Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.
304б.

Белорус ёзувчиси, СССР Давлат мукофоти лауреати Василь Биковнинг мазкур китобига „Альп қиссаси“, „Тонггача яшаса...“ қиссалари киритилди. Бу асарлар совет кишиларининг Улуғ Ватан уруши йилларидаги қаҳрамонликлари, сабот-ма-
тонатлари ҳақидадир.

Быков Василь. Дожить до рассвета. Повести.

С (Бел)